

Б.І. КОРОЛЬОВ

НЕБОЖИТЕЛ

ЛУК'ЯНІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ В КИЄВІ:

НАРИСИ, РОЗДУМИ

Б.І. КОРОЛЬОВ

**НЕБОЖИТЕЛІ
ЛУК'ЯНІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ
В КИЄВІ:
*НАРИСИ, РОЗДУМИ***

КИЇВ—2018

Автор: доктор історичних наук, професор Б.І. Корольов.

Рецензенти:

Палієнко Марина Геннадіївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Борисюк Оксана Петрівна, начальник відділу охорони та збереження пам'яток Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника.

*Рекомендовано до друку кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 12 березня 2018 р.)
та Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України
(протокол № 4/9 від 26 квітня 2018 р.)*

Корольов Б.І. Небожителі Лук'янівського некрополя в Києві: нариси, роздуми / Б.І. Корольов. — К., 2018. — с.

Видання здійснено за рахунок спонсора — Тимошенка Івана Івановича, професора, ректора Європейського університету, голови Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності.

Книга присвячена історії Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника, зокрема похованим тут особам. Розрахована на всіх, хто цікавиться проблемами некрополістики та зацікавлених у збереженні історичної пам'яті народу.

ВІД АВТОРА

Більшість людей не полюбляють ходити на кладовища. Це й зрозуміло: їх відвідування мимоволі навіює журні думки щодо тлінності всього земного, зокрема власного життя. Проте водночас такі відвідування, особливо поховань близьких людей, спонукають кожного з нас критичніше оцінювати власне життя, відповідальніше ставитися до нього як вищого дару, отриманого людиною.

Кладовища охороняють вічний спокій людей, які назавжди пішли від нас. Кожна людина забирає із собою власне сприйняття світу. Не дарма кажуть, що під могильною плитою покоїться цілий світ. Це обумовлює необхідність бережливого ставлення до могил тих, кого вже немає серед нас, і є елементарним виявом цивілізованості як окремої людини, так і нації загалом. Англійський письменник Аддісон Джезе (1672–1719 рр.) писав: «По кладовищах, могильних плитах та епітафіях можна судити про націю, її нецтво або шляхетність»*. Такий взаємозв'язок відзначали люди різних націй**.

Український письменник і громадський діяч В. Стефаник відзначав такі характерні риси свого народу, як: висока культура поховань, повага до небіжчиків та пам'ять про них. Ці риси, на думку В. Стефаніка, ставлять український народ «на передове християнське місце».

За радянських часів добру християнську традицію дбайливого ставлення до поховань своїх предків було втрачено. Силоміць нав'язаний атеїзм нічого не зміг запропонувати замість сформованих століттями народних традицій шанування пам'яті про померлих і дбайливого ставлення до їхніх могил. Звідси — занедбаність в радянські часи більшості кладовищ. Не минула така доля й Лук'янівське цивільне кладовище. Києвознавець О. Анісімов у 1962 р. описав свої враження від його відвідування: «Кладовище нині в жакливому стані. Занедбані, безхазяйні могили, зарослі ча-

* Енциклопедія мудрости. Симферополь, 2007. С. 293.

** Гончар Олесь. Про що запитують обеліски? Літературна Україна. 1990, 4 травня.

гарники, заржавілі огорожі... Гинуть надгробні пам'ятники, створені видатними скульпторами»*.

За незалежності України розгорнувся процес духовного відродження народу, складовою частиною якого є відновлення природного для людини надбання про пам'ять близьких. Збільшується кількість людей, які можуть сказати про себе словами незабутнього О. Пушкіна:

Два чувства дивно близки нам —
В них обретает сердце пищу —
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.

Останнім часом змінився вигляд кладовищ, зокрема й Лук'янівського, кількість занедбаних могил зменшується на очах. У квітні 2018 р. під час поминальних днів після Великодня кладовище відвідали до 10 тис. киян і гостей міста. Серед відвідувачів більшає молоді, а це є однією з ознак того, що традиції вшанування пам'яті пращурів в Україні активно відроджуються. Значно збільшилася кількість людей, які приходять сюди задля вшанування пам'яті своїх близьких. За рік Лук'янівське кладовище відвідує до 50 тис. людей. Особливо це помітно у дні пам'яті за християнським календарем. Слід віддати належне і працівникам кладовища, які докладають чимало зусиль до благоустрою його території.

У 1994 р. Лук'янівське цивільне кладовище отримало статус Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника (див. Додаток 1). Це накладає додаткову відповідальність за його стан на персонал заповідника, його відвідувачів.

* * *

Пропонована книга є своєрідною даниною автора рідній Київській землі, яка прийняла в свої обійми найближчих його родичів: бабулю, батька, матір, дружину, сестру. Відвідуючи багато років рідні могили на Лук'янівці, автор сподівався, що колись знайдуться час і можливість сказати добре слово про них і похованих тут знаних людей, розповісти про еколого-географічні особливості місцевості, в якій розміщений Лук'янівський некрополь, охарак-

* Анисимов Александр. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве или грустные прогулки по городу, которого нет. К, 1962.С. 203.

теризувати основні віхи його історії, проаналізувати присвячену некрополю літературу.

Автор присвятив книгу нарисам про похованих на Лук'янівському цивільному кладовищі людей, чия діяльність відобразилась у подіях розвитку країни, а також розповів про представників родовету Корольових, які поховані на Лук'янівці.

Основному тексту книги передует вступ «Урочище Бабин Яр — величезний некрополь», в якому проведено короткий екскурс в історію та географію місцевості, де розміщений Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник.

Автор сподівається, що ознайомлення з нарисами і роздумами книги сприятиме збереженню історичної пам'яті народу.

Автор, якому довелося закінчувати книгу втративши зір, щиро вдячний всім, хто допомагав йому у роботі. Насамперед рідним — дочкам Лідії (Л.Б. Корольовій) і Тетяні (Т.Б. Березовенко), зятю В.Ф. Березовенко, друзям — кандидату історичних наук Н.М. Шапошніковій, кандидату історичних наук І.М. Шарафутдіновій, А.Б. Шарафутдінову.

Особливо автор вдячний своїй колезі кандидату педагогічних наук Г.П. Чорнойван, яка зробила комп'ютерний набір книги. Складність полягала у тому, що частину тесту набирали на слух під диктування сліпого автора.

Слова вдячності ми висловлюємо рецензентам книги — професору М.Г. Палієнко, завідувачу кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також О.П. Борисюк, начальнику відділу охорони та збереження пам'яток Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника.

Проте зусилля автора й усіх цих людей були б марними, якби не знайшлася людина, здатна профінансувати видання книги. Автор щиро вдячний професору І.І. Тимошенку, ректору Європейського університету, який знайшов можливість проспонсорувати видання книги, яку автор присвятив формуванню історичної пам'яті українського народу.

19.10.2018 р.

***Р.С. 17 березня 2019 р. Корольов Б.І. помер.
Книга видається посмертно***

ВСТУП

УРОЧИЩЕ БАБИН ЯР – ВЕЛИЧЕЗНИЙ НЕКРОПОЛЬ

У 2018 р. виповнилося 140 років одному з найстаріших кладовищ Києва – Лук'янівському цивільному кладовищу (нині – Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник), який розміщений в північно-східному районі Києва в урочищі Бабин Яр.

Термін «урочище» найповніше відображає специфічні особливості цього регіону Києва. Урочище – це територія, яка відрізняється специфічними рисами природного чи антропогенного походження, яке істотно, позитивно або негативно, впливає на екологічний стан території та умови життєдіяльності людини, рослинного й тваринного світу.

Своєрідністю регіону є наявність тут величезних ярів, найбільшим з яких є Бабин Яр. Він утворився в результаті розломів земної кори і виникненням у зв'язку з цим потужних водяних потоків та газів у четвертинний період. Тут і донині спостерігається вихід на земну поверхню негативної енергії*. Саме у зв'язку з цим район Бабиного Яру вчені називають геопатогенною зоною Києва, тобто місцем відхилення від норми через дію природних чинників, а також внаслідок антропогенної діяльності. У таких зонах люди частіше хворіють, у них псується настрій.

До середини ХХ ст. яр був глибоким розломом землі завглибишки місяцями до 20–30 м, серпоподібної форми, завдовжки 2,5 км, простягався від перехрестя сучасних вулиць Дорогожицької і Оранжевської до вул. Кирилівська (Куренівка). Дном яру протікав однойменний струмок, притока річки Почайна. В кінці яр переходив у долину, залишаючи праворуч високу Кирилівську гору. Під впливом природних чинників – дощів та весняних паводків, дії вітрів і підземних джерел,

* Картографічна інтерпретація деяких особливостей м. Києва / В. Шевченко, Р. Шевченко, Р. Філозов та ін. К., 2007. С. 38

конфігурація й глибина яру поступово змінювалися. Суттєві зміни топографії Бабиного Яру сталися в середині XX ст. під впливом антропогенного чинника. Основні його прояви такі:

- використання німцями під час окупації Києва (1941–1943 рр.) Бабиного Яру для масового знищення людей. Яр став могилою для 100 тис. осіб;
- заходи місцевих органів влади у післявоєнні роки щодо ліквідації яру заповненням його відходами цегельних заводів;
- прорив дамби, побудованої у верхів'ях Бабиного Яру, що змінила його топографію (Куренівська трагедія);
- прокладання сучасного шосе від Сиця (перетин вулиць Дегтярівської та О. Теліги) до Куренівки. У ході будівництва виконано великий обсяг земляних робіт. Нині про страшний природний феномен нагадують його залишки та відроги, що збереглися з південного боку шосе.

У літературі існує кілька версій щодо походження топоніму «Бабин Яр». Найпоширенішою є версія, пов'язана з конкретною жінкою, володаркою землі, на якій був розміщений трактир біля яру (пізніше ці землі подаровано Домініканському монастирю). Проте існують й інші версії. Дослідник історії Києва М. Закревський вважав, що назва походить від Бабиного черева, саме так у XIX ст. іменували одне із заболочених озер на оболонських луках. Ще одна версія пов'язана з дохристиянськими віруваннями киян — саме тут були розміщені кам'яні баби.

Долину в районі Дніпра рано заселили люди. Як довели археологічні розкопки людської стоянки на вул. Кирилівська (між будинками 57–61) кінця XIX — початку XX ст., проведені відомим археологом В. Хвойком, людські поселення з'явилися тут 20 тис. років тому. У літописі перші згадки щодо цієї місцевості з'явилися в 980 р. Історик П. Толочко вважає, що назва Дорогожичі належить саме до цієї місцевості, оскільки тут вона знаходиться на роздоріжжі. Пізніше з'явилася назва Куренівка, оскільки тут були розміщені козацькі курені.

Заселення земель уздовж Бабиного Яру відбувалося мляво, тому що люди вважали його «гнилим». Активна діяльність із заселення цієї території розпочалася лише після великого розливу Дніпра у 1845 р., коли на Подолі було зруйновано і пошкоджено сотні житлових будинків. Це змусило багатьох мешканців Подолу переселитися на Дорогожичі.

До XIX ст. північний бік Бабиного Яру був заселений до вул. Бабин Яр (нині вул. Олега Ольжича).

Далі простягалась історична місцевість Сирець, розміщена уздовж північного боку Бабиного Яру, який був природною зоною охорони Києва. Вона була місцем численних битв захисників Києва проти ворогів, що намагалися захопити місто (980, 1146, 1150, 1161, 1169–1171 рр.). Зокрема, у 1146 р. князь Ігор Ольгович зазнав поразки вчиняючи опір конкуренту на київський престол Ізяславу Мстиславовичу. Історик М. Закревський у своїй книзі «Описание Киева» (с. 342) писав, що немає місця настільки ж просякнутого кров'ю й кістками, скільки пожерла за понад два століття ця місцевість. Назва Сирець походить від однойменної річки, що протікає місцевістю. Уперше вона згадується у літописі 1381 р. як подарована князем Володимиром Ольговичем Домініканському монастирю. До складу Києва Сирець включено у 1898 р. У ті роки територію Сирця було передано міському відомству для організації там літнього військового табору, а напередодні Другої світової війни на його місці облаштовано танкодром з численними штучними ярами для навчання танкістів та випробування бронетехніки.

Кирилівська церква — перший князівський некрополь урочища Бабин Яр

Довгий час вважали, що схили Кирилівської гори почали освоювати у XII ст., коли було побудовано кам'яну церкву. Дослідження, проведені науковими співробітниками Інституту археології НАН України у 2018 р., довели, що люди з'явилися на горі значно раніше, ще у скіфські часи, що підтверджують знайдені артефакти-обломки ліпної кераміки. У V–IV ст. до н.е. на горі існувало кладовище, залишки якого знайшли археологи. Таким чином, будівництво церкви у XII ст. було не початком, а черговим етапом в освоєнні людьми Кирилівської гори.

У XII ст. на Кирилівській горі з'явилася перша кам'яна споруда — Кирилівська церква — шедевр зодчества часів Київської Русі. Вона побудована за ініціативою князя Всеволода Ольговича як родова усипальниця чернігівських князів. Сам фундатор помер до завершення її будівництва і був похований в іншій церкві.

У Кирилівській церкві поховані дружина Всеволода Ольговича Марія Мстиславівна (у чернецтві — Агаф'я) і дружина Всеволода Черемного Марія Казимирівна (у чернецтві — Анастасія) (1179 р.), а

також великий київський князь Святослав Всеволодич (1194 р.), один із головних героїв «Слова про похід Ігорів»), та Всеволод Черемний (+1215 р.).

Татаро-монгольська навала призвела до занепаду церкви. Вона фактично припинила діяльність. Відродження відбулося лише у XVI ст.: в церкві відновилися поховання знатних осіб, які продовжувалися до 1803 р.

Напередодні Другої світової війни археологи провели розкопки, у ході яких біля церкви знайшли підземний некрополь. Від основної печери відходили бокові ніші, в яких добре збереглися тіла похованих тут людей. Через нестачу грошей ці дослідження не були завершені, а вхід до підземного некрополю забетоновано.

Кладовища урочища Бабин Яр

При Кирилівській церкві до 1786 р. існував Свято-Кирилівський чоловічий монастир. Біля нього, на схилах Бабиного Яру, для поховання померлих у монастирі влаштовували кладовище. Від цього кладовища у теперішні часи лишилися лише окремі поховання. Воно припинило діяти у XIX ст.

У 1787 р. у приміщеннях монастиря створено лікарню, яку згодом було перепрофільовано для лікування психічнохворих людей (1803 р.). Для поховання померлих у лікарні біля неї влаштовували Кирилівське кладовище.

Ще одне кладовище з'явилося на західній частині гори з північного боку Кирилівської церкви на початку XIX ст. На невеличкому кладовищі ховали знатних осіб Києва. Тут, зокрема, у 1810 р. поховано цивільного губернатора Києва П.П. Панкратьєва, який користувався великим авторитетом серед киян. Пам'ятник на могилі проіснував до 1974 р.

На великій території між Бабиним і Реп'яховим Ярами знайшлося місце ще для одного кладовища, на якому ховали мешканців Куренівки. Це кладовище розміщено у пересічній місцевості, могили були тут без певного порядку, швидко заростали реп'яхами і чагарниками. У зв'язку з неупорядкованістю кладовище у 1929 р. було закрито. У 1962 р. за рішенням міськвиконкому це кладовище ліквідували.

Таким чином, на Кирилівській горі протягом XIV–XIX ст. виникло кілька кладовищ. Для них характерні дві особливості. Першою є те, що всі вони, крім Копиловського кладовища, мали однакову назву –

Кирилівське кладовище, хоча створенні у різних місцях гори та в різний час. Друга особливість кладовищ полягала у тому, що вони створювались для певних категорій померлих: ченців, інвалідів, осіб, що проживали у богадільні, хворих лікарні, мешканців Куренівки, знаних осіб Києва. Отже, Кирилівське кладовище — це комплекс кладовищ, які історично склалися на території гори.

Лише одне кладовище, розміщене біля підніжжя східної частини Кирилівської гори, мало іншу назву — Копиловське. Воно виникло у ХІХ ст. (в районі сучасних вулиць Копиловської, Захарівської, Петропавлівської та О. Теліги). Закрите у 1927 р., але окремі поховання відбувалися до 1959 р. По заповненню кладовища поховання перенесли до Кирилівського кладовища. Остаточо Копиловське кладовище ліквідовано внаслідок Куренівської трагедії (1961 р.), коли величезна маса піску та глини вкрила товстим шаром цю місцевість.

Величезна територія, межами якої на заході були Реп'яхів Яр та Врублевський з'їзд, на сході — Старожитомирське шосе, залишалась не використана. Проте вже з 70-х років ХІХ ст. тут з'явилися нові кладовища, зокрема найбільші в урочищі Бабин Яр — Лук'янівське цивільне і Єврейське кладовища.

У зв'язку з перевантаженістю міських кладовищ і швидкими темпами збільшення населення у 1878 р. поблизу витоків Бабиного Яру Київська міська дума відвела значну територію для влаштування Лук'янівського цивільного кладовища. Постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. кладовище оголошено Державним історико-меморіальним Лук'янівським заповідником (докладніше див. Розділ І).

Біля відрогів Реп'яхового Яру була ділянка для поховання євреїв. У 70-х роках ХІХ ст. у зв'язку з перевантаженістю єврейського кладовища на Печерську міська влада дозволила ховати євреїв біля Кирилівського кладовища в районі Реп'яхового Яру на невеликій території. Після довгих клопотань єврейської общини їй виділили 25 га землі поруч з існуючим кладовищем. Київський архітектор В. Ніколаєв спланував розміщення місць поховань та службових приміщень, а також ворота та огорожу цвинтаря. Тут було поховано багатьох відомих єврейських діячів того часу.

У радянські часи єврейську общину позбавили права керувати кладовищем, що негативно відбилося на його стані.

У 1937 р. Єврейське кладовище закрили для поховання. Міська рада дала дозвіл адміністрації заводу «Більшовик» знести декоративну цегельну огорожу навколо кладовища з метою використання цегли на промислові потреби. В роки Другої світової війни німецькі окупанти використовували гранітні пам'ятники та плити з могил для влаштування крематорію, в якому спалювали трупи розстріляних у Бабиному Яру людей. У червні 1962 р. Київська міська рада ухвалила рішення щодо ліквідації кладовища. Бажаючим рекомендували перенести прах рідних на інші кладовища. Частина поховань перенесено на Берковецьке і Байкове кладовища. На прохання уряду Ізраїлю в 1963 р. туди перенесено прах видатного єврейського політичного діяча, засновника партії Поалей-Ціон Бера Борохова. Після ліквідації кладовища на його території побудували спорткомплекс, будинок для телестудії телебачення тощо.

3 Єврейським кладовищем існували Мусульманське (Магометанське) і Караїмське кладовища, які мали окремі виходи на вул. Дорогожицьку (нині — вул. Юрія Іллєнка). Поряд з Лук'янівським цивільним кладовищем розміщувалися засновані на початку ХХ ст. Мавританське і Євангельське кладовища. У роки радянської влади вони припинили існування.

На місці зруйнованих під час війни ділянок Лук'янівського цивільного кладовища між двома сучасними вулицями Юрія Іллєнка та Дорогожицької за рішенням Київського міськвиконкому у 1945 р. засновано Лук'янівське військове кладовище. Перші поховання воїнів з'явилися тут у 1943 р. після визволення міста від німецько-фашистських загарбників. На кладовищі знаходиться одне з найбільших поховань воїнів, які загинули під час боїв за Київ (1350 осіб). Закрите для поховань у 1962 р. Як виняток, тут дозволено ховати учасників антитерористичної операції на Донбасі (2014–2018 рр.).

Таким чином, в урочищі Бабин Яр функціонувало понад десяток кладовищ (див. Додаток 2).

Братські кладовища урочища Бабин Яр

Братські могили урочища виникли в давні часи. Багато з них з'явилися під час князівських воєн. У 1240 р. у кінці Бабиного Яру утворилася найбільша братська могила — коли київські воїни і мирне населення намагалися зупинити наступ татаро-монгольських військ на Київ.

Особливо багато братських могил в урочищі Бабин Яр залишилися після ХХ ст., частина з них розміщена на кладовищах (див. Додаток 2). На Єврейському кладовищі до його закриття була могила євреїв убитих під час погрому 1910 р. На Братському кладовищі, що входило до складу Лук'янівського цивільного кладовища, були братські могили численних жертв «червоного» (1918 р.) та «білого» (1919 р.) терорів, а також жертв голодомору (1931–1933 рр.). На жаль, на місці братських могил Братського кладовища нині побудовано телевізійну вежу.

У 1934–1938 рр. каральні органи радянської влади використовували Лук'янівське цивільне кладовище для таємного поховання розстріляних ними людей, внаслідок чого кладовище перетворилося на суцільну братську могилу, в якій поховано багато тисяч жертв репресій.

В урочищі Бабин Яр багато братських могил розміщені за межами кладовищ. Існують відомості про те, що в 1938 р. у Бабиному Яру органи НКВС розстрілювали репресованих.

Велика кількість братських могил в урочищі Бабин Яр з'явилася в роки Другої світової війни. На другий день окупації Києва німецькі окупанти розстріляли 400 пацієнтів психіатричної лікарні, а за кілька місяців — ще 400. На Кирилівській горі в братських могилах покійся і військовослужбовці. Поранених військовополонених доставляли у приміщення колишньої психіатричної лікарні нібито для лікування, насправді ж їх тут розстрілювали.

Однак найбільшою братською могилою Бабиного Яру є найглибша його ділянка, розміщена навпроти Єврейського кладовища. 29–30 вересня 1941 р. на цьому місці розстріляли 33 771 єврея. Розстріли євреїв продовжувалися і в подальшому. Загалом жертвами Голокосту в Бабиному Яру стали 60 тис. осіб. Хоча за різними джерелами дані відрізняються, наприклад М. Коваль у Енциклопедії сучасної України наводить 56 тис., за даними В. Короля, розстріляно 100 тис. євреїв. Найбільшу кількість — 150–160 тис. жертв серед євреїв — називає у своїх працях О. Шлаєн. Репресії гітлерівців проти євреїв призвели до того, що єврейське населення міста було майже повністю винищено. До війни у Києві проживало 224 236 євреїв, а у 1942 р. за переписом залишилось всього 20 осіб.

У Бабиному Яру за етнічною ознакою розстрілювали не лише євреїв, а й ромів. У перші дні окупації розстріляно мешканців 12 кибинок, які намагалися втекти з окупованої території. Всього вбито

10 тис. ромів. Також тут розстрілювали заручників, підпільників, членів ОУН, але найбільший контингент знищених складали військовополонені.

У лютому 1942 р. на місці танкодрому окупанти влаштували Сирецький концентраційний табір, в якому у великих землянках одночасно можна було розмістити до 1,5 тис. осіб. За неповних два роки через табір пройшли до 25 тис. людей. Новоприбулих «фільтрували» за категоріями: національністю, партійністю і посадою. Негайно розстрілювали євреїв, ромів, членів ВКП(б), політпрацівників Червоної армії. Масові розстріли проводили двічі на тиждень як в Бабиному Яру, так і на території табору. Численні штучні яри перетворилися на величезні братські могили.

Усвідомлюючи невідворотність покарання за вчинені у Бабиному Яру злочини, окупанти перед відступом з Києва спробували замести сліди своїх кривавих лиходійств. 18 серпня 1943 р. у вогнищах-крематоріях почалося знищення трупів загиблих, яке продовжувалося до 28 вересня. Сюди звозили і кидали відразу у вогнище тіла щойно вбитих людей, а також задушених в душогубках.

Безпосередньо перед відступом з Києва окупанти знищили й останніх, на їхню думку, свідків своїх нечуваних злочинів. Це були військовополонені Сирецького концентраційного табору, яких використовували як робочу силу для спорудження та обслуговування вогнищ-крематоріїв. У ніч на 29 вересня 1943 р. сталося повстання полонених, зайнятих біля печей. 329 з них було розстріляно, проте 18 вдалося втекти. Свідкам злочинів окупантів пощастило все ж врятуватися. Саме вони повідомили світові факти про страшенний фінал трагедії у Бабиному Яру — спробу сховати від людства правду щодо кривавих злодіянь, вчинених там*.

Наукова реконструкція подій вимагає встановити насамперед точну кількість жертв. На сьогодні таких даних немає. Вчені наводять різні цифри, які істотно відрізняються.

Уперше Й. Сталін у вітанні киянам на честь звільнення міста від німецьких загарбників оприлюднив цифру загиблих — понад 100 тис. осіб.

* Трубаков З.А. Печи Бабьего яра: из воспоминаний узника Сирецкого концлагеря. Вечерний Киев. 1989, 28 октября.

Ця цифра повторюється у матеріалах Нюрнберзького процесу, а також працях українських істориків, присвячених Бабиному Яру. У 1969 р. у т. I «Радянської енциклопедії історії України» опубліковано статтю М. Ковалю «Бабин Яр», у якій повідомлялося, що в яру було знищено понад 100 тис. радянських людей. Таку саму цифру автор повторив у «Енциклопедії сучасної України».

Проте в літературі наведені й інші цифри: 50–60 тис., 200 тис., найбільшу назвав В. Коротич – 300 тис. (1990 р. – енциклопедичний словник «Ларус»).

Трагічна доля історії Бабиного Яру в радянській історіографії

Одним із перших питань щодо Бабиного Яру підняв московський журналіст Л. Озеров. За гарячими слідами О. Довженко став знімати фільм «Бабин Яр».

Однак поступово ставлення влади до подій у Бабиному Яру змінювалося під впливом антисемітської політики, нав'язаної Й. Сталіним.

У 1945 р. композитор Д. Клебанов написав Симфонію № 1 «Бабин Яр», проїняту єврейськими національними мотивами, але її довгий час не виконували, а автора усунули від керівництва Харківською організацією спілки композиторів. Уперше симфонію виконали лише у 1990 р., вже після смерті композитора.

У післявоєнний час доля зловісного некрополя у Бабиному Яру складалася так само трагічно, як і доля людей, життя яких скінчилося у його відрогах. Довгих 35 років знадобилося після жахливої розправи окупантів з мирними людьми та полоненими в Бабиному Яру, щоб побачити на величезній братській могилі перший пам'ятник. Щоправда, перші кроки зробити пам'ять про загиблих надбанням нащадків зроблено відразу після закінчення війни 13 жовтня 1945 р., коли ЦК КП(б) У та Рада народних комісарів УРСР прийняли спільну постанову про спорудження у Бабиному Яру монументального пам'ятника загиблим. П'ять років тривали скульптурні та інші підготовчі роботи. Проте антисемітська компанія, розв'язана Й. Сталіним у країні у післявоєнні роки, яка супроводжувалася замовчуванням трагедії у Бабиному Яру, поставила хрест на цій роботі. 4 січня 1960 р. ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР свою постанову про будівництво пам'ятника скасували. Навіть вулиця під назвою «Бабин Яр» зникла з карт міста, її перейменовано на вулицю Дем'яна Бідного (нині – О. Ольжича).

Лише поодинокі засоби масової інформації наважувалися у той час проривати інформаційну блокаду щодо подій, які сталися в яру протягом 1941–1943 рр. 10 жовтня 1959 р. «Литературная газета» (Москва) надрукувала статтю київського письменника В. Некрасова «Почему это не сделано?», в якій порушувалися питання про увічнення пам'яті людей, загублених у Бабиному Яру, та спорудження на місці трагедії пам'ятника. 9 вересня 1961 р. ця сама газета надрукувала вірш Є. Євтушенка «Бабин Яр». Перші ж рядки цього пронизливого поетичного твору справили приголомшливе враження на читачів:

Над Бабьим яром памятников нет,
Крутой обрыв, как грубое надгробье,
Мне страшно,
Мне сегодня столько лет,
Как самому еврейскому народу

Помітною подією в культурному житті Радянського Союзу стала поява у популярному серед молоді журналі «Юность», який виходив величезним тиражем (2 млн примірників), документального роману письменника А. Кузнецова «Бабин Яр». Твір був написаний за спогадами автора, дитячі роки якого пройшли в окупованому фашистами Києві. І хоча роман опубліковано з численними цензорськими вилученнями, він привів до вибуху, що прорвав блокаду інформації про події Бабиного Яру. Широкі кола читачів дізналися правду про справжні масштаби трагедії, що сталася там. В розширенішому варіанті роман у вигляді окремого видання опублікувало видавництво «Молодая гвардия» (Москва). Пам'ятаю, з яким інтересом зустріли роман А. Кузнецова студенти та викладачі вищих навчальних закладів Києва! У бібліотеках виникали черги за отриманням книги, студенти жваво обмінювалися думками з приводу прочитаного. Проте після виїзду автора роману на постійне проживання за кордон, його твори були вилучені з бібліотек Радянського Союзу.

А. Кузнецов, мешкаючи у Лондоні, видав там повний текст свого роману без будь-яких скорочень. У Радянському Союзі аналогічний варіант побачив світ лише у 1979 р. У 1991 р. роман видано і в Україні (російською мовою) видавництвом «Інтербук» (Запоріжжя). Українською мовою книга А. Кузнецова була перекладена лише у 2008 р.

29 вересня 1966 р., в день 25-річчя розстрілу євреїв в Бабиному Яру, тут відбувся несанкціонований владою мітинг, на якому учасники ви-

словилися проти забуття цієї трагедії. Ця тема, зокрема, була провідною у виступі акад. І. Дзюби. Завдяки активним діям громадськості і послідовній громадянській позиції таких поважних у країні людей, як В. Некрасов, Є. Євтушенко, А. Кузнецов, І. Дзюба, І. Левітас, вдалося домогтися щоб у 1967 р. уряд УРСР прийняв постанову про спорудження пам'ятника у Бабиному Яру. Минуло ще дев'ять років після прийняття рішення, і нарешті 22 червня 1976 р. пам'ятник був відкритий (автори — народний художник СРСР М. Лисенко, архітектор А. Гнатенко, скульптори — В. Сухенко, А. Вітрик). Пам'ятник вста-

новили за 300–500 м від основного місця трагедії. Він розміщений у тому місці, де окупанти спалювали трупи загиблих перед втечею з міста, за свідченнями архітектора А. Ігнатенко. Під час підготовки фундаменту для пам'ятника будівельники виявили десятисантиметровий шар попелу від спалених людських тіл.

Куренівська катастрофа

Влада не лише довгий час замовчувала правду про Бабин Яр, а й робила практичні кроки щодо ліквідації ярів забудовою цієї території.

8 березня 1950 р. Київський міськвиконком ухвалив рішення щодо замивання ярів пульпою (сумішшю глини, піску та води), що утворювалася в результаті розкривання кар'єрів на Петровських цегельних заводах № 1 і 2. Влада повернулася до довоєнних планів створення на території Бабиного Яру і Єврейського кладовища великого парку культури та відпочинку, забувши при цьому про такі суттєві зміни, що сталися в минулі роки на цьому місці. У 1963 р. міськвиконком ухвалив ще одне химерне рішення (№ 1603) «Про проектування парку культури і відпочинку на території ліквідованого Староєврейського і Караїмського кладовища». Головою міськвиконкому в той час був О. Давидов, а свій підпис під цим ганебним документом поставив його заступник Г. Аркадьєв. Не можна зрозуміти, як «державні мужі», керівники столиці додумалися на місці нечуваної за розмірами і жорстокістю людської трагедії будувати гойдалки та каруселі. Ці пла-

ни так і залишилися на папері. Перешкодою їх реалізації стала нова трагедія у Бабиному Яру.

Варто згадати як вона готувалася. Для здійснення планів ліквідації ярів їх перегородили земляними дамбами заввишки в кілька десятків метрів. За десять років в яри було наміто понад чотири мільйони кубометрів глиняної суміші. Площа намівання складала близько квадратного кілометра, глибина — до 30 метрів. Як пізніше встановило слідство, намівання проводилося з грубими порушеннями технічних умов і правил безпеки виконання робіт. Наприклад, пропускна здатність встановленої в ярах дренажної системи була майже в 30 разів (!) меншою за допустиму. Замість бетонної дамби, необхідність якої диктувалася величезним обсягом намівних порід, була збудована земляна; водозливні колодязі своєчасно не очищувалися, тому вони практично не працювали. Більше того, за кілька днів до аварії були відключені трубопроводи, які відкачували воду.

13 березня 1961 р. о 8.30 ранку, коли кияни поспішали на роботу, в одному з найбільших відрогів Бабиного Яру сталося величезне за розміром сповзання ґрунтів гідронамиву. Грязьовий потік заввишки 14 метрів з великою швидкістю рушив на Куренівку, змиваючи на своєму шляху людей, транспорт, будівлі. За лічені хвилини він покрити площу в 30 гектарів. Були затоплені трамвайне депо ім. Красіна, територія заводу «Укрпромконструктор», лікарня, багато житлових будинків, 68 з яких були зруйновані. Жертвами стали велика кількість людей.

Влада намагалася приховати справжні масштаби катастрофи. У міських газетах про неї з'явилися лише невеликі дописи. У повідомленні Урядової комісії про закінчення розслідування причин аварії повідомлялося, що загинуло 145 громадян і ще 143 потерпіли від аварії*. Насправді ж, на думку дослідників, під час цієї катастрофи загинуло близько двох тисяч осіб.

Правду щодо Куренівської катастрофи майже 30 років замовчували. Лише у 1989 р. з'явилася об'єктивна інформація про те, що сталося тоді у Києві. «Литературная газета» (Москва) опублікувала статтю начальника кримінально-судового управління Прокуратури УРСР А. Балабольшенка, в якій оприлюднено відомості щодо причин аварії та її масштабів. Виявилося, що головною причиною аварії, яка мала трагічні наслідки, була недбалість інженерно-технічних працівників.

* Вечірній Київ. 1961, 31 березня.

Разом з тим на час публікації статті А. Балабольшенка матеріали кримінальної справи, в якій були ретельно зібрані документи, в тому числі свідчення свідків, фотографії тощо, знищено в обласному суді у зв'язку із «закінченням строків зберігання». Таким чином влада намагалася приховати правду про трагічні наслідки Куренівської катастрофи.

Лише за 40 років після трагедії з'явилися перші наукові праці, присвячені цій події. У 2000–2002 рр. вийшли друком дві брошури краєзнавця А. Анісімова, у 2012 р. — тематичний збірник документальних матеріалів*.

Що ж до увічнення пам'яті загиблих під час катастрофи людей, то ця робота розгорнулась з великим запізненням. У 2001 р. на території трамвайного депо ім. Красіна встановлено обеліск з іменами 50 працівників депо, які загинули того трагічного дня. 1 березня 2006 р. до 45-річчя трагедії за ініціативи та коштом партії захисників Вітчизни, зокрема її лідера І. Суслова, споруджено пам'ятник у вигляді двох стел, між якими розмі-

щений дзвін. Також з'явилися окремі насипи з хрестами, які встановлювали за власної ініціативи небайдужі люди.

Напередодні 50-річчя трагедії в Бабиному Яру на місці, де окупанти здійснювали у вересні 1941 р. наймасовіші розстріли киян, коштом міста споруджено пам'ятник загиблим євреям «Менора». Цей пам'ятний знак є бронзовим зображенням єврейського символу — храмового семисвічника — менори.

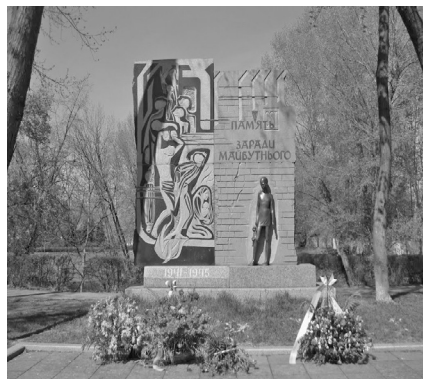
* Анісімов А. Куренівський апокаліпсис: Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в фотографіях, документах, спогадах. К.: Факт, 2000. 90 с.; Его же. Киевский потоп: Куреневская трагедия 13.03.1961 г. К., 2002. 99 с.; Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини та наслідки: Документи та матеріали. К., 2012. 548 с.

Він відкритий 29 вересня 1991 р. (архітектори Ю. Паскевич, О. Леви, Я. Левич). Від будинку № 44 по вул. Юрія Іллєнка, в якому розміщувалася дирекція єврейського кладовища, до пам'ятника «Менора» прокладені три алеї, що символізують останній шлях знищених фашистами людей. Головна з них — «Дорога скорботи» — закінчується пам'ятником дітям, які загинули у Бабиному Яру (скульптор В. Медведєв, архітектори Ю. Мельничук, Р. Кухаренко). 30 вересня 2001 р. на межі вулиць Юрія Іллєнка та Дорогожицької закладено камінь, який свідчить, що тут буде збудовано обштинно-культурний центр

«Спадщина». Формується і третя алея праведників, для вшанування тих, хто, не лякаючись репресій, рятував євреїв від розправи. Місця розстрілу виділені червоною гранітною шашкою, встановлено також таблички, які нагадують про кількість знищених людей у тому або іншому місці.

Увінчана пам'ять і за загиблими в Сирецькому концтаборі. У вересні 1991 р. у сквері на перетині сучасних вулиць Шамрила і Дорогожицької, на місці табору, відкрито пам'ятний знак Сирецького концтабору. У 2005 р. біля перетину вулиць Дорогожицької та Оранжерейної встановлено пам'ятний знак із схематичним зображенням концтабору та написом: «Пам'ять заради майбутнього. Світові, знівеченому нацизмом».

Неподалік від основного пам'ятника 21 лютого 1992 р. встановлено хрест пам'яті загиблим членам Організації українських націоналістів. У 2017 р. розміщено й пам'ятник поетесі О. Телізі.

За останні роки поява пам'ятних знаків набула масового характеру. На сьогодні у Бабиному Яру та на прилеглій до нього території встановлено понад 150 пам'ятників і пам'ятних знаків. Сумно, що ці доброзичливі прояви поваги до загиблих донині не привернули уваги дирекції створеного у березні 2007 р. Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Адже в перспективі тут передбачається будівництво меморіального просвітницького центру з музеєм голокосту. Важливо досягнути того, щоб все, що споруджується на місці трагедії, було підпорядковано основній меті — не допустити геноциду людей за будь-якими ознаками. 3 серпня 2009 р. заповідник передано до сфери управління Українського інституту національної пам'яті, а 24 лютого 2010 р. йому надано статус Національного.

У 2017 р. під час відзначення 75-ї річниці трагедії у Бабиному Яру за ініціативою громадськості України розгорнулась робота над створенням Меморіального центру «Бабин Яр», який об'єднуватиме функції музею, дослідницького й освітнього центру. До цього підключилися авторитетні громадські й політичні діячі, представники творчої інтелігенції, зокрема О. Квасневський, Д. Ліberman, С. Вакарчук, В. Кличко, В. Пінчук, Й. Фішер, М. Шридман, Я. Дов Блайх, П. Фукс, Г. Хан («День», № 51, 21 березня 2017, поч. с. 1 — продовж. с. 12).

Позитивні зміни у ставленні влади до вшанування жертв трагедії в урочищі Бабин Яр не можуть бути підставою для замовчування того, які трагічні наслідки мала спроба тоталітарних режимів — нацистського і більшовицького — викреслити з пам'яті народу ці події. Таким чином, в трагічній історії урочища Бабин Яр відіграли роль не лише природний, а й антропогенний чинники, що посилює негативну енергетику урочища.

Метою всіх людей доброї волі є ніколи не допустити повторення в урочищі подій, що сталися тут у XX ст.

*По тому, як доглядаються могили загиблих, кажуть,
визначається рівень цивілізованості нації*

Олесь Гончар

РОЗДІЛ 1

ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО З НАЙСТАРІШИХ ЛУК'ЯНІВСЬКИХ КЛАДОВИЩ

Лук'янівське цивільне кладовище (нині — Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник) офіційно заснований у 1878 р. у північно-східній частині Києва в районі, який мав назву Лук'янівка.

Назва «Лук'янівка» походить від імені старости (за іншими джерелами — цехмістра) Подільського швацького цеху Лук'яна Олександровича, який оселився тут після 1845 р.

Заснування нового кладовища було пов'язане з тим, що населення Києва у той час дуже швидко збільшувалося завдяки посиленню

промислового розвитку.

2 березня 1874 р. в Києві проведено одноденний перепис мешканців. Населення міста Києва становило 116 774 особи (включно з Лук'янівським кварталом — 9 606), разом із передмістями — 127 251 особу*.

* Любченко В.Б. Київський одноденний перепис 1874. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка—Ком. 528 с.: іл. ISBN 978-966-00-0692-8. С. 263, пр. стовб.

У 1897 р. проведено Всеросійський перепис населення. На той час кількість жителів міста становила 247 723 особи*, тобто за чверть століття населення Києва збільшилося удвічі. Зростання населення продовжувалось до початку Першої світової війни. У 1913 р. у Києві з передмістями налічувалось понад 626,3 тис. мешканців**. Відповідно зростала й кількість померлих. Вільних місць на кладовищах ставало дедалі менше. Особливо гостро це відчувалося на Лук'янівці.

Передісторія Лук'янівського цивільного кладовища така: у середині ХІХ ст. померлих місцевих мешканців й тіла в'язнів Лук'янівського тюремного замку почали ховати в районі сучасної вул. Білоруської, що пізніше була відома як вулиця «4-го трамвайного маршруту», і яку прокладено уздовж колишнього русла річки Скоморох. Кладовище вузькою смугою простягалося на північ, з обох боків оточене садибами. Кладовище огорожі не мало, тут вільно ходили свійські тварини, мешканці проклали по його території численні стежки. Після невдалих спроб поліпшити санітарний стан кладовища у 1886 р. влада заборонила поховання тут.

Нестача вільних місць для поховання померлих відчувалася й у інших районах міста, оскільки кладовища на горі Щекавиця та Аскольдовій могилі (Печерськ) були майже повністю заповнені. На засіданнях Київської міської думи неодноразово порушувалося питання щодо виділення землі для нових кладовищ. Особливо жваво обговорювалася проблема розподілу нових ділянок між різними конфесіями. Нарешті консенсусу було досягнуто. У 1878 р. Дума ухвалила рішення облаштувати нове кладовище на Лук'янівці поряд зі старим.

* Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XVI = Т. 16. Киевская губерния; под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб, 1904. XII, 310 с. К.. С. V–VI. С. 1. [Раздел/Таблица] XXV. Распределение населения по вероисповеданию: К. С. 278–279 [С. 298–299]. http://history.org.ua/LiberUA/perepys16_1904/perepys16_1904.pdf [С. 13–14; 21; 298–299])

** Киевская мысль. 1914, 25 марта.

Під час заснування кладовища йому надали статус центрального. Вперше кладовище в Києві підпорядковувалося не якійсь конфесії, а органу місцевого самоврядування — Київській міській думі та Міській управі. Це мало позитивне значення, оскільки відкривало шлях для поховання на ньому представників різних конфесій, хоча призначалося насамперед для православних.

Основним недоліком нової системи управління кладовищем було недостатнє фінансування. Багато років не вдавалося навіть спорудити огорожу, що захищала б територію від корів та інших свійських тварин мешканців Лук'янівки, а також службові приміщення для сторожі.

Такий стан справ на кладовищі особливо контрастував на фоні розміщеного через дорогу Єврейського кладовища, яке виникло пізніше (у 1894 р.) і фінансувалось єврейською общиною. Навколо нього була огорожа, а для прощання з померлими адміністрація кладовища побудувала добротний двоповерховий будинок. Не пощастило Лук'янівському цивільному кладовищу і з будівництвом православного храму. Роботи ці почалися із запізненням на 30 років через брак коштів. Існувала лише невеличка дерев'яна капличка.

У 1910 р. гвардії-полковник І. Мирович, батько і дружина якого були поховані на Лук'янівському цивільному кладовищі, зробив благодійний внесок для будівництва церкви. Полковник просив назвати церкву на честь святої великомучениці Катерини, оскільки його дружину звали Катериною.

18 квітня 1911 р. дерев'яну церкву було освячено. Полковник І. Мирович продовжив й надалі опікуватися нею, він став її старою, а пізніше за його участі створене Товариство благоустрою Лук'янівського цивільного кладовища*.

За радянських часів церкві довелося існувати у важких умовах, коли священників заарештовували і розстрілювали, а приміщення використовували не за призначенням.

У 1962 р. церкву переобладнали під гуртожиток для працівників кладовища, 1972 р. за рішенням Шевченківського райвиконкому церкву розібрали. За період відсутності на кладовищі церкви, з кінця 1980 — початку 1990 років, для релігійних відправ викорис-

* Кальченко Т.В. Лукьяновский некрополь духовенства. К., 2015. 324 с.: ил. С. 7

товували сімейний склеп гласного Київської міської думи С. Сольського, який колись брав активну участь у створенні та впорядкуванні кладовища. 8 грудня 2011 р. відбулося освячення хрестів для куполів нової кам'яної церкви святої великомучениці Катерини, будівництво якої завершилося в 2014 р.*.

Територія кладовища не була постійною. Вона часто змінювалась. До 1914 р. вона постійно збільшувалася, а після 1934 р. почала зменшуватися. Процес скорочення продовжувався до 1976 р., коли кладовище набуло сучасних розмірів.

За дослідженнями Л.А. Проценко, під час заснування Лук'янівського цивільного кладовища Київська міська дума виділила у 1878 р. три десятини (3,28 га). Внаслідок розширення вже на початку XX ст. його територія збільшилася до 17 десятин (18,57 га). Так, за документами, що зберіглися в архівах, 3,5 десятин (3,82 га) призначили для поховання тіл з анатомічного театру і для бідних померлих з Дегтярівського шпиталю (1909 р.); наступного року в кутку кладовища, де ховали безкоштовно, визначили місце для могил нижчих чинів з гарнізонного лазарету, а пізніше півдесятини виділили євангелістам, і поруч — ще чверть десятини — маріавітам**.

Станом на 1912 р. на кладовищі було поховано вже 30 тис. осіб***. Лук'янівське цивільне кладовище на відміну від інших кладовищ мало цивільний і позаконфесійний характер. На ньому ховали представників різних вірувань і релігійних переконань. Тут були встановлені низькі ціни на поховання. Це обумовило те, що на кладовищі відбувалися поховання людей переважно середніх статків. Серед похованих тут викладачів закладів вищої освіти (зокрема

* Кальченко Т.В. Лукьяновский некрополь духовенства. К., 2015. 324 с.: ил. С. 8.

** Проценко Л.А. Історія київського некрополя. К., 1995. С. 244, 246.

*** Некрополі України / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. К., 1999. С. 29.

Київського університету святого Володимира, Київського політехнічного інституту, Київської духовної академії), лікарів, архітекторів, представників культури, митців було чимало талановитих фахівців, які прославили Україну.

За кращих часів Лук'янівське цивільне кладовище налічувало 74 дільниці. Його територія простягалася на заході до Старожитомирського шляху (теперішньої вул. Дегтярівської), на сході — до межі з Єврейським кладовищем (по лінії продовження колишньої вул. Дорогожицької, нині — вул. Ю. Ілленка), північний бік кладовища сягав відлогів Бабиного Яру (нині — вул. Оранжевейна), південна частина межувала з територією бронетанкового заводу та околиці Лук'янівки.

У 1930-ті роки внаслідок посиленого промислового розвитку Києва та активного спорудження доріг і нових вулиць на околиці міста територія кладовища почала скорочуватися. Особливо цей процес посилювався після перенесення столиці Української СРР з Харкова до Києва, коли був складений Генеральний план розвитку Києва.

Готуючись до війни, Радянський Союз розробив програму посиленого розвитку бронетанкових військ. Київ перетворився на один з центрів підготовки відповідних кадрів. Виникли кілька військових об'єктів цієї галузі. Три з них розмістили на Лук'янівці з трьох боків від кладовища.

На базі колишніх добровільних закладів ім. Михайла Дегтярьова та притулку ім. Єлизавети Дегтярьової (забудова 1900–1902, 1913 рр.) у 1931 р. облаштовано військову частину — 133-й полк 45-ї дивізії, пізніше — танкову бригаду, а у 1938 р. сюди з Москви передислоковано Танково-технічне училище*; нині тут розміщено Інститут оперативного забезпечення та логістики (ІОЗЛ) Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського, прес-служба Сухопутних військ та Окремий президентський полк імені гетьмана Богдана Хмельницького (військова частина А 0222).

На базі літніх військових таборів створено танкодром, який межував з Лук'янівським цивільним кладовищем на півночі. На

* Київське вище танкове інженерне училище. Режим доступу: <http://nuou.org.ua/pro-universitytet/instituty-ta-tsentry/tt-uchilishe.html> http://uk.wikipedia.org/wiki/Київське_вище_танкове_інженерне_училище.

ньому виникли штучні яри для випробування техніки та підготовки танкістів.

З південно-східного боку кладовища, в районі вулиці Кагатної (нині — вул. Сім'ї Хохлових), у 1932 р. розташувалися автобронетанкові майстерні Київського військового округу.

Від майстерень до танкодрому найкоротшим шляхом була вузенька ґрунтова дорога через Лук'янівське цивільне кладовище, якою користувалися пішоходи та ґужовий транспорт. Інтенсивний рух бронетехніки вимагав її розширення і вимощення бруківкою. Прокладання дороги, яка пізніше отримала назву вул. Лагерна (з 1961 р. цей її відрізок називається — вул. Дорогожицька), відрізало від основної частини кладовища майже третину його території, зокрема Братське кладовище і персональні поховання часів Української національної революції 1917–1920 рр.

Відрізана від кладовища північна територія швидко заростала бур'яном і чагарниками. Лише у 1943 р. почалося повторне її освоєння. У східній частині почали ховати військовослужбовців, які загинули в боях за звільнення Києва або пізніше померли в госпіталях міста. У 1945 р. на цій території Київський міськвиконком офіційно відкрив Лук'янівське військове кладовище. На сьогодні це одне з найупорядкованіших кладовищ міста.

Шість гектарів землі поруч із військовим кладовищем у 1964 р. передали під будівництво телецентру. На місці Братського кладовища, яке раніше було частиною Лук'янівського цивільного кладовища, у 1968–1973 рр. збудовано телевізійну вежу та її допоміжні приміщення. Ще одну ділянку Лук'янівського цивільного кладовища віддали для будівництва гаражного кооперативу та різних господарських будівель.

Останню крапку у скороченні східної частини кладовища було поставлено, коли 1979 р. частину його території (дільниці 7 і 15)

віддали під будівництво адмінкорпусу «Реклами» (вул. Дорогожицька, 7).

Скоротилася територія кладовища також із західного боку. Первісно кладовище сягало Старожитомирського шляху (нині — вул. Дегтярівська). У зв'язку з реконструкцією цієї вулиці архітектори запропонували частину території кладовища, яка виходила на неї, забудувати багатоповерховими будинками. Останній такий будинок побудовано після закінчення війни.

Найменше змін сталося з північного боку кладовища, оскільки тут воно межувало з танкодромом. У 1967 р. уздовж нього було прокладено нову вулицю — Оранжереїну. Вона проходила на місці, де під час війни були протитанкові рови, в яких протягом 1941–1943 рр. німецько-фашистські окупанти розстрілювали киян, а також полонених.

Великі зміни території кладовища сталися із південного її боку. Реорганізація автобронетанкових майстерень на початку війни у 8-му бронетанкову ремонтну базу (згодом — Бронетанковий ремонтний завод № 8) супроводжувалася розширенням території підприємства за рахунок кладовища. Цей процес посилювався після створення 1945 р. на базі Бронетанкового ремонтного заводу № 8 потужного Мотоциклетного заводу. Для складів запчастин і майданчиків з готовою продукцією потрібні були нові додаткові площі. 11 серпня 1954 р. перший секретар Київського обкому КП(б) У Г. Є. Гришко написав до ЦК КП(б)У листа про закріплення за мотоциклетним заводом 450 тис. м² території у зв'язку з розширенням виробництва і збільшенням плану випуску мотоциклів до 100 тис. шт. на рік. Ці площі виділялися заводу частково за рахунок скорочення території кладовища.

Після скорочення виробництва, а згодом — закриття Мотоциклетного заводу, на території, яка раніше була частиною Лук'янівського цивільного кладовища, з південного боку, було прокладено вул. Кагатну (нині — вул. Сім'ї Хохлових).

Сучасна територія кладовища складає 20,3 га (203 тис. м²). Орієнтована кількість поховань — 42 тис. осіб, під охороною держави знаходяться 227 могил-надгробків. Поховання на кладовищі відображають історію міста й країни за півтора століття. Тут поховані відомі діячі науки і культури, педагоги закладів вищої освіти Києва,

лікарі, архітектори, композитори, відомі релігійні діячі та інші. Серед них М. Стражеско, К. Воблий, М. Кашенко, П. Тутковський, О. Фомін, М. Холодний, Ф. Яновський, В. Образцов, П. Альошин, О. Вербицький, Ф. Кричевський, М. Мурашко, О. Мурашко, М. Пимоненко, Г. Світлицький.

У зв'язку із закриттям у 30-х роках ХХ ст. багатьох кладовищ Києва на Лук'янівку перенесено поховання з таких кладовищ, як Аскольдова могила, Щекавицьке кладовище, а також цвинтарів при церквах. Таким чином на кладовищі з'явилися поховання льотчика Нестерова, героїв Крут: В.М. Наумовича і В.Я. Шульгіна, генерала Духоніна та інших.

Визнаючи велике історичне значення кладовища для збереження національної пам'яті українського народу Кабінет Міністрів України 1 липня 1994 р. прийняв постанову № 477 «Про оголошення комплексу пам'яток історії і культури Лук'янівського цивільного кладовища Державним історико-меморіальним заповідником». При заповіднику організовано музей, який проводить велику просвітницьку роботу в галузі некрополістики: збирає біографічні матеріали про небіжчиків кладовища, організовує виставки, влаштовує екскурсії тощо.

Удосконалюючи роботу щодо формування історичної пам'яті

народу, вироблення у нього поважного ставлення до його прашчурів, колектив заповідника приступив до створення Алеї перепоховань видатних українських діячів. 29 січня 2017 р. на ній відбулося перше перепоховання видатного українського поета-лірика, драматурга, журналіста, громадського діяча Олександра Олеся, який помер у 1944 р. і був похований у Празі.

Київська міська державна адміністрація видала розпорядження № 1494 від 16 серпня 2018 р., яким передбачено у 2018—

2020 рр. проведення робіт з оформлення Алеї перепоховань видатних українських діячів та будівництва адміністративно-господарських будівель за рахунок міського бюджету.

Лук'янівський некрополь у науковій літературі

Історіографія некрополів в Україні, зокрема Києва, довгий час знаходилася у занедбаному стані.

Перші кроки щодо створення історії Лук'янівського некрополя зроблено на початку ХХ ст. У Петербурзі зародилася ідея створення книг про некрополі трьох міст: Петербурга, Москви і Києва. У двох містах, Петербурзі та Москві, проведено копітку роботи і підготовлено монументальні видання про некрополі цих міст. У Києві склалася інакша ситуація. Некрополь охоплює тут значно більший період, ніж в Москві й Петербурзі, а наукових сил для створення історії некрополя не вистачало. Архівну комісію зі створення історії некрополя Києва очолив професор Київського університету Св. Володимира В. Іконніков. На його прохання для керівництва над створенням історії київського некрополя, насамперед військового, був залучений історик М. Петров. Він опублікував статтю, в якій обґрунтував методологічні засади створення історії київського некрополя, зібрав цікаві факти*.

Зусиллями Київської єпархії, монастирів, адміністрації кладовищ зібрано величезний матеріал з історії Київського некрополя. Він був представлений рукописами в одному примірнику. За запитом із Петербурга увесь цей матеріал було надіслано для оцінки, і до Києва він вже не повернувся. Залишається сподіватися, що він колись буде знайдений в надрах Петербурзьких архівів. Однак відомостей щодо Лук'янівського цивільного кладовища у відправлених матеріалах не було. У роки Першої світової війни і революцій вчені не мали часу і можливостей працювати над історією Київського некрополя, а в подальшому органи Радянської влади виявили повну байдужість до неї. І лише за останні десятиліття становище змінилося. Найбільше пощастило Лук'янівському цивільному кладовищу, дослідженню поховань на якому понад 30 років свого життя присвятила кандидат історичних наук Л. Проценко.

* Петров М.И. Киевский военный некрополь. Введение. Военно-исторический вестник. 1910. № 5–6.

Інтерес вчених і громадськості до проблем некрополістики з'явився наприкінці 80-х років ХХ ст. Ю. Квітницький—Рижов у 1993 р. опублікував брошуру про окремі факти з історії Лук'янівського некрополя*.

У 1994 р. у покажчику письменників, похованих у Києві, Л. Проценко навела дані щодо поховань на Лук'янівському цивільному кладовищі 82 письменників**. Цієї самої теми торкнувся у одній зі своїх книг, присвячених Київському некрополю, доктор філософських наук В. Жадько. Він повідомив про поховання на Лук'янівському цивільному кладовищі дев'яти письменників. Більшість з цих даних є в покажчику Л. Проценко, за винятком відомостей про К. Білич і Є. Крижевич, а також про письменників, похованих у Братській могилі (О. Близько, Г. Косинка, Д. Фальковський), та про символічне поховання поета М. Зерова***.

У 1995 р. в Києві вийшла друком книга Л. Проценко «Історія Київського некрополя»****. У ній наведено короткі історичні довідки від найдавніших часів до сьогодення майже про всі кладовища Києва, зокрема Лук'янівське цивільне кладовище*****. У книзі порушено й таку болючу проблему, як використання цього кладовища для таємного поховання жертв більшовицького терору в 1934–1938 рр.***** На жаль, своєчасно на це глибоке дослідження не звернули належної уваги, жодної фахової рецензії на працю Л. Проценко не було опубліковано. Лише в 2013 р. у газеті «День» надруковано статтю Ю. Килимника «Пам'ять про померлих потрібна всім»***** (відгук на статтю О. Сінкевич «Глухий кут»), в якій автор дав високу оцінку праці Л. Проценко.

* Квітницький—Рижов Ю.М. Некрополі Києва. К., 1993. 30 с.

** Проценко Л. Київський некрополь: путівник-довідник. Київ: Український письменник, 1994. 334 с.

*** Жадько В. У пам'яті Києва: столичний некрополь письменників: ілюстративний науковий довідник. К.: Видавець «Жадько», 2005. 462 с.

**** Проценко Л. Історія Київського некрополя.

***** Там само. С. 244–249.

***** Там само. С. 263–270.

***** День. 2013, 25–26 січня.

Найбільшою заслугою Л. Проценко, з нашого погляду, є складання картотеки на небіжчиків Лук'янівського цивільного кладовища — 65 тис. одиниць. Дослідниці вдалося відновити втрачені та загублені дані про похованих на кладовищі. На основі цих матеріалів Л. Проценко, у співавторстві з Ю. Костенко підготували путівник, випущений двома виданнями у 1998 і 2001 роках*.

Подальшій активізації пошуків у галузі некрополістики в Україні сприяло заснування нового періодичного видання «Відлуння віків» (з 1988 р.) та збірника «Київ: скарбниця документальної пам'яті» (з 2006 р.). У першому випуску збірника надруковано статтю О. Борисюк та співавт., в якій уточнюються деякі факти щодо поховань медиків на Лук'янівському цивільному кладовищі: там поховано близько 200 представників цієї професії**.

У 2008 р. Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник підготував і опублікував тематичний біографічний довідник, присвячений зодчим***. У ньому наведено відомості про архітекторів, будівельників, учених будівельної науки, які жили і працювали в Києві у ХІХ–ХХ ст. До видання увійшли документально підтверджені описи 43 персоналій, похованих на Лук'янівському цивільному кладовищі, причому 15 з них не згадувалися Л. Проценко та Ю. Костенком у путівнику *«Лук'янівське цивільне кладовище»*, який і досі залишається основним джерелом відомостей про поховання на Лук'янівці. Вчені розпочали роботу над створенням біографічного довідника з розгорнутими біографіями. Аналогічні довідники присвячено вченим і художникам, які поховані на цьому кладовищі.

Великою науковою подією у дослідженні Лук'янівського некрополя став вихід у 2017 р. ґрунтового довідника, створеного про-

* Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: путівник; 2-ге вид., випр. й доп. К., 2001. 191 с. Серія «Некрополі України». Вип. 5.

** Борисюк О., Вашетко М., Генкін І. Нові архівні дослідження про медиків Лук'янівського некрополя. К.: Скарбниця документальної пам'яті, 2006. Вип. 1. С. 31–33.

*** Пантеон зодчих Лук'янівського некрополя: біографічний довідник; упоряд. О.П. Борисюк, О.М. Дітковська, Л.Г. Стеннік. К.: 3-Медіа, 2008. 104 с.

фесором Т. Кальченком «Лук'янівський некрополь духівництва». На відміну від публікацій, названих вище, у ньому представлено відомості не лише про поховання, які збереглися, а й про всі відомі факти поховання священників на Лук'янівському кладовищі. Актуальність цього дослідження пояснюється тим, що у радянські часи ігнорувалася і довго замовчувалася некрополістика духовенства, а масові репресії проти духовенства призводили до знищення пам'яті про репресованих і місця їхніх поховань. Однак у книзі недостатньо повно висвітлено проблему поховання на кладовищі репресованого духовенства. Автор обмежився кількома прізвищами (Василь Липківський, Олександр Глаголев, Митрополит Київський Костянтин (К.Г. Д'яков) та ін.), хоча насправді їх було більше. Також варто було б на початку книги охарактеризувати особливості джерельної бази дослідження поховань духовних осіб.

На нашу думку, настав той час, коли склалися реальні умови для підготовки і видання зведеного біографічного покажчика-енциклопедії про похованих на території Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника людей.

Продовжуючи роботу зі складання біографічних довідників про небіжчиків кладовища, ми наводимо нижче нариси й біографічні довідки про понад 50 осіб, похованих на Лук'янівському кладовищі.

*Не можна навчити любити живих,
якщо не вмієш зберігати
пам'ять про мертвих
К. Рокосовський*

*На братских могилах не ставят крестов
И вдовы на них не рыдают,
К ним кто-то приносит букеты цветов
И вечный огонь зажигает
В. Высоцкий*

РОЗДІЛ 2

БРАТСЬКІ ПОХОВАННЯ НА ЛУК'ЯНІВСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ КЛАДОВИЩІ

2.1. Лук'янівське цивільне кладовище – суцільна братська могила

На кладовищах зазвичай не прийнято влаштовувати братських могил. Однак на багатьох київських кладовищах вони є.

На деяких кладовищах влаштовані братські могили загиблих під час «червоного» терору, щоправда не завжди вдається точно встановити, де саме поховані жертви масових розстрілів. Так, після вступу в січні 1918 р. радянських військ у Київ за наказом командуючого М. Муравйова 26–27 січня на вул. Садовій розстріляли близько 200 студентів, які записалися до вільного козацтва. Спочатку їх поховали на місці розстрілу, потім могили перенесли на кладовище міста.

С. Мельгунов у своїй книзі про «червоний» терор у Росії наводив шокуючий факт: у 1919 р. більшовицька влада зібрала у приміщен-

ні міського театру близько 2000 офіцерів, нібито для їх реєстрації, насправді ж для розправи. Усіх розстріляли прямо в театрі*.

Численні братські могили були влаштовані на Лук'янівському цивільному кладовищі, у тій його частині, яка звалася Братське кладовище. Саме тут поховані жертви більшовицького режиму 1918 р., а також жертви денікінського терору 1919 р.

Лук'янівське цивільне кладовище нагадує і про голодомор у 1932–1933 рр. Рятуючись від голоду, сільські мешканці, минаючи контрольні пости, встановлені біля в'їзду до великих міст, намагалися потрапити у міста, щоб врятуватися від голоду. Багато з них загинули на цьому шляху. Тіла померлих від голоду селян, знайдені поблизу міста і в самому Києві, а також тих селян, які померли від голоду в лікарнях, доставляли до міського моргу, а потім ховали на Лук'янівському цивільному кладовищі. На жаль, в 1964 р. братські могили загиблих у 1917–1921 та 1932–1933 рр. було ліквідовано у зв'язку з будівництвом на місці колишнього кладовища телевежі та допоміжних приміщень для її технічного обслуговування.

Кілька братських могил, розміщених на Лук'янівському цивільному кладовищі пов'язані з історією Другої світової війни. На кладовищі поховані матроси Пінської флотилії, що брали участь в обороні Києва, учасники супротиву німецьким окупантам, група мешканців Києва, яка загинула під час нальоту на Київ радянської авіації, але особливо велика кількість братських могил, що є на Лук'янівському цивільному кладовищі, пов'язана з розгортанням в країні масового терору проти громадян у 1930-х роках.

У грудні 1934 р. вбито секретар ЦК ВКП(б), Першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. Кірова. Цей прикрий факт Й. Сталін використав як привід для розв'язання масового терору в Радянському Союзі.

Репресії охопили всі регіони СРСР, постраждали усі верстви населення, але особливо відчутний удар було нанесено по інтелектуальному потенціалу країни: вченим, письменникам, діячам культури. Творча інтелігенція України постраждала однією з перших.

* Мельгунов С.П. Красный террор в России [1918–1923]. Нью Йорк: BRANDY, 1979. С. 46 [Зізнання Муравйова про злочини у Києві 28 січня 1918 р.] Див.: прим. 191. С. 94–95. ISBN 0-935874-00-3. М.: Сприткор. С. 46.

Пояснюється це кількома причинами. Національно-демократична революція, що розгорнулася в Україні у 1917 р., призвела до пробудження національної самосвідомості українського народу. Цей процес не могла зупинити навіть її поразка.

Особливо активно проявила себе у розвитку національної культури молодь, яка включилася у процес примноження надбань і відродження національної самосвідомості.

Політика українізації, яку проводила на початку 1920-х років Комуністична партія України, супроводжувалася переходом шкіл на українську мову навчання, створенням численних українських журналів і газет. Усе це сприяло активному формуванню національної свідомості українського народу.

Керівництво централізованої держави, якою був Радянський Союз, побачило в цьому загрозу існуванню СРСР. Наприкінці 1920-х років компартія відмовилась від політики українізації і провела низку заходів для дискредитації творчої інтелігенції України. Її кращих представників звинуватили у створенні міфічної організації – «Спілки визволення України».

19 квітня 1930 р. особливий склад Верховного суду УСРР виніс вирок щодо сфальсифікованої справи «Спілки визволення України», яку розглядали як центр змови ворожої контрреволюційної діяльності. Для суду визначили 45 знакових постатей (підсудні одержали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були позбавлені життя). Усього за належність до «Спілки визволення України» було засуджено 30 тис. осіб.

Нова хвиля репресій проти української інтелігенції прокотилася у 1933–1934 рр. У травні 1933 р. заарештовано М. Ялового, М. Хвильовий вчинив самогубство. Посилилися арешти інтелігенції, зокрема української, яка, за висловом Й. Сталіна, «не заслуговує на довіру».

Після вбивства С. Кірова газета «Правда» 4 грудня 1934 р. повідомила про викриття «терористів». Вже 15–17 грудня оголошено вирок і розстріляно велику групу письменників і діячів української культури – всього 28 осіб:

Сказинський Роман Федорович
Крушельницький Іван Антонович
Крушельницький Тарас Антонович

Лебединець Михайло Мойсейович
Шевченко Роман Ілліч
Карабут Анатолій Юрійович
Сидоров Петро Йосипович
Косинка-Стрілець Григорій Михайлович
Фальківський Дмитро Никанорович
Оксамит Михайло Гаврилович
Щербина Олександр Гаврилович
Терещенко Іван Петрович
Буревій Кость Степанович
Влизько Олексій Федорович
Дмитріїв Євген Кузьмович
Богданович Адам Адамович
Бутузов Порфирій Іванович
Бутузов Іван Моїсейович
П'ятниця Володимир Васильович
Блаченко Яків Павлович
Полевий Домінік Йосипович
Хоптяр Іван Онуфрійович
Борецький Петро Миколайович
Лук'янов Леонід Іванович
Півненко Костянтин Іванович
Проценко Гаврило Микитович
Матяш Сергій Якович
Лященко Олександр Корнійович.

У червні 1934 р. столицю України перенесено з Харкова до Києва, сюди переїхали і творчі спілки інтелігенції. У зв'язку з цим репресії проти київської творчої інтелігенції набували все більших масштабів. Про згубні наслідки репресій свідчить різке зменшення кількості письменників у той час. Існує чимало версій про кількість репресованих і замордованих у добу сталінщини письменників України. Різні дослідники називають різні цифри — від 97 до 500 осіб*.

Загалом є підстави вважати, що за роки репресій знищили до 80 % творчої інтелігенції України. Цей період у 1944 р. Ю. Лавринен-

* Абліцов В. Олесь Гончар — Юрій Шевельов: діалог через океан. Голос України. 2009, 17 жовтня.

ко назвав «Розстріляне Відродження». Генетичний код нації зазнав відчутного удару.

Основним місцем поховання, точніше ховання тіл розстріляних з 1934 по березень 1938 р., було Лук'янівське цивільне кладовище. Тут потайки вночі в глибоких ямах ховали жертв терору. Скільки таких братських могил на кладовищі досі не встановлено, але місця двох з них зафіксовано.

На межі 7-ї ділянки розміщена братська могила, в якій поховано письменників та діячів української культури.

18 грудня 1994 р. Братство Андрія Первозванного встановило тут пам'ятний знак — вкопаний дерев'яний хрест*. Пам'ятник оновило у 2009 р. Трускавецьке відділення Товариства ім. Василя Стуса, хрест і матеріали для пам'ятника привіз лікар М.В. Буцацький.

Таких великих могил багато на центральній та бокових алеях Лук'янівського цивільного кладовища, яке було основним місцем поховань (точніше ховань) жертв, розстріляних органами НКВС у 1934–1937 рр. Потайки, вночі, на алеях викопували величезні ями, в які складали тіла розстріляних в застінках органів НКВС людей (у Жовтневому палаці — колишньому Київському Інституті шляхетних дівчат на вул. Короленко, 33, вул. Карла Ліпкнехта, а також у Лук'янівській в'язниці (ізолятор № 13)). Після закопування могили утрамбовували, щоб ніхто не здогадався про таємне поховання.

У Москві 1937 р. розроблено нелюдський план репресій. До більшовицького керівника Україною Першого секретаря ЦК КП(б) У М. Хрущова доведено план знищення репресованих людей. За цим планом, в 1937 р. в Україні мали розстріляти 7800 осіб (сюди не включалися репресії по Молдавській АСРР, що входила тоді до складу УСРР).

Загальні втрати українського народу від репресій сталінського режиму за 1927–1941 рр. склали приблизно 4,4 млн осіб.

* Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. К.: Інтерграфік, 2001. С. 168

Враховуючи, що обсяг репресій у 1937 р. значно збільшився, а Лук'янівське цивільне кладовище було вже переповнене тілами розстріляних, НКВС звернувся до Київської міської ради щодо виділення додаткової ділянки для спеціальних потреб. 20 березня 1937 р. це прохання задовольнили і НКВС почали використовувати для приховування своїх чорних справ Биківнянський ліс (ділянка № 17).

Однак і після цього на Лук'янівському цивільному кладовищі з'явилися ще кілька братських могил. Мабуть, останньою з них була могила, розміщена на ділянці біля огорожі кладовища. Саме там поховано жертв, арештованих та розстріляних в Лук'янівській в'язниці з листопада 1937 р. по лютий 1938 р.

Серед репресованих у 1937 р. було багато представників духовенства. Репресії проти них того року сягнули апогею. Незважаючи на широку атеїстичну пропаганду, закриття церков, арешт священників, знизити в країні кількість віруючих не вдавалося — $\frac{3}{4}$ населення залишалися віруючими. Додаткові репресивні заходи здійснено проти духовенства всіх конфесій і деномінацій. Заарештовано керівників релігійних конфесій України, провідних релігійних діячів, серед них митрополит Костянтин, професор Київської духовної академії О. Глаголев, духівник Київського духовенства М. Едлінський. Розстріляних сховали у братській могилі, розміщеній в кінці кладовища безпосередньо біля огорожі (ділянка № 45-II).

Земля Лук'янівського цивільного кладовища була буквально переповнена тілами розстріляних. Скільки ж їх знайшло останній притулок у Лук'янівській землі? Поки що дати відповідь на це питання не можна, оскільки наукових досліджень з цієї проблеми немає. Єдина цифра, наведена в літературі, оголошена бургомістром Києва часів німецької окупації Л. Форостівським. Він брав участь у розкопках могил розстріляних для визначення їх кількості. У своїх спогадах, опублікованих незадовго до смерті в Аргентині, він повідомив, що на Лук'янівському цивільному кладовищі знаходяться

тіла 25–30 тис. розстріляних більшовицькою владою*. З нашого погляду, ця цифра завищена, адже важко уявити, що така кількість загиблих вмістилася б у братських могилах, створених на алеях і вільних ділянках відносно невеликого кладовища. Реальну цифру загиблих, похованих на Лук'янівському цивільному кладовищі, можна встановити, лише дослідивши слідчі справи репресованих, які на сьогодні передано до державних архівів.

Використовуючи таку методику, вчені вже встановили досить точну кількість розстріляних у Биківнянському лісі. На їхню думку, у Биківні поховано 120 тис. жертв політичних репресій 1937–1941 рр. Проаналізувавши особові справи репресованих, що збереглися в архівах НКВС, на лютий 2017 р. вчені СБУ вже встановили імена 15,2 тис. осіб. Ця робота продовжується.

Аналогічну роботу слід провести і по Лук'янівському цивільному кладовищу, оскільки більшість особових справ розстріляних збереглася в архівах. Лише тоді можна оголошувати загальну цифру репресованих, похованих на Лук'янівському цивільному кладовищі.

Успішним початком цієї роботи можна вважати спробу групи студентів Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова під керівництвом відомого некрополіста В. Жадька, які поставили перед собою завдання встановити прізвища освітян, розстріляних у 1930–ті роки і похованих на Лук'янівському кладовищі.

Німецькі окупанти, масово розстрілюючи киян під час окупації міста, не використовували для поховання Лук'янівське цивільне кладовище, оскільки це завадило б пропаганді серед киян матеріалів про більшовицький терор та його жертв, похованих на цьому кладовищі. Вони використовували для розстрілу та поховання киян територію, яка безпосередньо примикає до північного боку кладовища — противотанкові рови. У місці, де зараз знаходиться вул. Оранжевий, впритул до межі кладовища у 1941 р. розстріляно велику кількість киян-заручників. 22 жовтня комендант міста К. Ебергард повідомив про розстріл ще 300 заручників. Такі акції продовжувалися й далі.

На жаль, розміщена на кордоні з кладовищем братська могила киян-заручників не позначена жодними знаками (нині — вул. Оранжевий). На наш погляд, варто встановити такий знак і

* Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес, 1952. С. 24.

влаштувати Алею пам'яті загиблим уздовж огорожі кладовища по вул. Оранжерейній, де відбувалися розстріли.

У літературі є дані щодо поховань на Лук'янівському цивільному кладовищі осіб, розстріляних фашистами. Так, І. Левітас називає серед них українську поетесу О. Телігу*, але насправді вона похована в Бабиному Яру, де їй встановлено пам'ятник.

Іноді серед похованих на Лук'янівському цивільному кладовищі називають поета М. Зерова. Насправді ж він був репресований і висланий на Соловки. 27 жовтня 1938 р. його у складі 1111 в'язнів розстріляли в Карельському урочищі Сандармох. Родичі М. Зерова, відвідавши цю величезну братську могилу, привезли до Києва землю, в якій похований поет. Вони поклали її на могилу сина поета Костика на Лук'янівському цивільному кладовищі і поставили на могилі табличку присвячену поету, зазначивши дати його народження і смерті. Таким чином на Лук'янівському цивільному кладовищі з'явилася умовна могила М. Зерова.

Доцільно порушити питання про повернення Заповіднику території, де до 1935 р. було розміщене Братське кладовище (нині там кооперативні гаражі). На цій території можна було б влаштувати меморіал пам'яті жертв тоталітарних режимів.

У заповіднику, на жаль, досі немає пам'ятного знаку вшанування пам'яті всіх розстріляних радянськими каральними органами людей, які потайки поховані в братських могилах Лук'янівського цивільного кладовища. Такий знак варто встановити біля входу в заповідник у вигляді мармурових плит, прикріплених до цегельної огорожі, з текстом:

«Перехожий!

Зупинись на мить, щоб схилити голову перед пам'яттю багатьох тисяч жертв комуністичного терору. Тут на кладовищі в 1934–1938 роках потайки вночі в глибоких ямах ховали тіла розстріляних громадян.

Кладовище — суцільна братська могила вбитих.

Святий обов'язок кожного громадянина України боротися щоб унеможливити повторення терору і нехтування правами і свободами людей»

* Про космополітизм і п'яту графу: спогади І. Левітаса. Вечірній Київ. 2007, 30 жовтня.

*Іван Бойко,
Трохим Маркотенко,
Юрій Рябихин та 16 невідомих моряків*

Центральна алея

2.2. Подвиг моряків-дніпровців, увінчаний в граніті

Увагу відвідувачів, що проходять центральною алеєю заповідника, привертає пам'ятник морякам-дніпровцям, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни. Його споруджено коштом виробничого об'єднання ім. Арте-

ма у 1980 р. на місці поховання 19 моряків Пінської військової флотилії, розстріляних фашистами в Сирецькому концтаборі для полонених. Їх останки знайдено у 1964 р. під час будівельних робіт на місці, де нині побудований кінотеатр ім. Ю. Гагаріна. Останки моряків перепоховали в братській могилі на Лук'янівському кладовищі. На час спорудження пам'ятника було відомо прізвище лише одного матроса — Ю. Рябихина. Зусиллями членів товариства ветеранів розвідки військово-морського флоту пізніше встановили імена ще двох моряків — Івана Бойка і Трохима Маркотенка. У тексті напису на пам'ятнику морякам-дніпровцям допущено помилку: поховані моряки не Дніпровської, а Пінської військової флотилії. Дніпровську флотилію було розформовано в 1940 р., ще до початку війни.

Пінську військову флотилію створено 17 липня 1940 р. на базі Дніпровської флотилії з включенням до її складу військових су-

ден, вилучених у Польщі у вересні 1939 р. У 1941 р., на початку війни, вона налічувала 12 кораблів, 30 катерів, роту морської піхоти, 14 літаків, 78 гармат берегової артилерії, зокрема зенітних. У ході бойових дій флотилія поповнилася 18 кораблями і катерами. Командуючим флотилією на початку війни (до 18 вересня 1941 р.) був контр-адмірал Д.Д. Рогачов. Основна її база розміщувалася у Пінську, тилові служби — у Києві. Особовий склад флотилії налічував 2300 осіб.

На початку війни основні сили флотилії було зведено в три загони. Березинський і Прип'ятський знаходилися в оперативному підпорядкуванні Західному, а Дніпровський — Південно-Західному фронтам. Дніпровський загін взаємодіяв з військовими частинами 26 і 38-ї армій. У серпні 1941 р. сформовано ще два загони: Київський та Чернігівський. Флотилію розформовано у жовтні 1941 р. Після цього її особовий склад продовжував брати участь у бойових операціях, зокрема в обороні Києва. Вони утримували переправи через Дніпро. Дніпровський загін захищав переправи біля Трипілля, Ржищева та Канева і прикривав відхід радянських військ за Дніпро. Виконавши поставлені завдання, кораблі загону, які на той час виявилися відрізнаними від основних сил, завдяки рішучим і сміливим діям прорвалися вгору по Дніпру, з'єдналися з основними силами флотилії і взяли участь в обороні Києва.

6 серпня 1941 р. з метою посилення оборони Києва з боку Дніпра було сформовано Київську групу бойових кораблів, яку очолив капітан III рангу С. Палачек. До групи увійшли сторожовий корабель «Пушкін», канонерські човни «Кремль», «Трудовий», монітори «Флягін», «Смоленськ» та інші. Коли обидва береги Дніпра захопив ворог і вести бій з річки стало неможливим, моряки підірвали кораблі і взяли участь у сухопутних боях. З особового складу флотилії було сформовано загін моряків, який складався з двох батальйонів, окремої роти і роти офіцерського складу. Командував загоном капітан II рангу І.І. Брахман. Моряки брали участь у боях в різних частинах міста. 1300 з них мужньо боролися в районі Голосієво. Свій подвиг тут здійснив матрос Б.М. Іванов, який вогнем з кулемета прикривав відхід загону. Коли скінчилися патрони, двічі поранений матрос, щоб не опинитися в полоні, підірвав себе гранатою.

Останній свій бій загін моряків прийняв в районі Борисполя. Матроси прикривали відхід частин 38-ї армії. В жорстокому бою загинула велика кількість матросів. Частину з них поховано в кургані Язвина Могила у с. Іванків під Борисполем. Велика група моряків опинилася в полоні. Про мужню поведінку моряків, яких перед розстрілом в Бабиному Яру провели вулицями Києва, згадують очевидці тих подій: напівроздягнені матроси, серед яких було багато поранених, в січні 1942 р., в мороз, йшли до місця своєї страти, співаючи пісню «Розкинулось море широко».

За пропозицією Національного історико-меморіального заповідника Бабин Яр, яку підтримало Товариство ветеранів розвідки Військово-морського флоту, 24 лютого оголошено Днем пам'яті моряків Пінської військової флотилії. У цей день біля пам'ятника щорічно збираються ветерани війни, представники громадськості, щоб вшанувати пам'ять загиблих.

Лит-ра: Боевой путь Советского Военно-Морского флота / В.И. Ачкасов, А.В. Басов, А.И. Сумин и др. 4-е изд. М.: Воениздат, 1988. 607 с.; Спичаков В.А. Пинская военная флотилия в документах и материалах. Львов: Лига-пресс, 2009. 384 с.; Филипчук П. Про космополітизм і п'яту графу: спогади І.М. Левітаса. Голос України. 2007, 30 жовтня.

*Голотюк-Садом Є.О., Голотюк-Садом Н.О., Горобець Є.К.,
Грушевенко А.К., Грушевенко О.М., Денисенко Я.Г.,
Заговялко Є.В., Заговялко М.Т., Істоміна Т.М., Кондра Л.А.,
Кривошеєва Є.І., Кривошеєв П., Куценко М.М., Лапатюк А.О.,
Ляхіна Є.П., Лозинська В.Г., Плаксін П.В., Сусла Т.Г., Черняк І.Б.
та двоє невідомих*

Дільниця № 45

2.3. Пам'яті киян, які загинули під час нальоту авіації в ніч з 10 на 11 травня 1943 р.

Серед колективних поховань кладовища є такі, які викликають неоднозначне ставлення до них влади й громадськості через те, що вони були влаштовані німецькою владою під час окупації Києва. Йдеться насамперед про поховання великої групи осіб, які загинули під час нальоту радянської авіації в ніч з 10 на 11 травня 1943 р. на київський залізничний вузол.

Після розгрому німців під Москвою і Сталінградом радянська армія успішно просувалася на захід, звільняючи одним за одним міста та села країни від окупантів. Намагаючись перехопити ініціативу, німці, використовуючи вдаль розміщення своїх військ в районі Курська, вирішили нанести там удар по радянським військам. Для цього протягом травня-червня там зосереджувалися всі наявні резерви. Тому радянське командування вирішило нанести авіа удари по залізничних вузлах, через які доставляли війська та зброю. Одним з об'єктів бомбардування був київський залізничний вузол.

В ніч з 10 на 11 травня 1943 р. радянська авіація здійснила наліт на цей об'єкт. Бомбардування проводили вночі з великої висоти, тому кілька бомб впали за межами об'єкту на вулиці Микільсько-Ботанічна, Паньківська, Лисенка, де були розміщені житлові будинки, що призвело до жертв серед мирного населення (одна бомба влучила в оперний театр, але вона не розірвалася). Окупаційна влада вирішила використати цю прикру подію в своїх політичних цілях. Управа взяла поховання загиблих на себе, тіла їх були зосе-

реджені в моргах міста. Про загибель киян від нальотів радянської авіації повідомляли по радіо, в листівках, місцевій газеті «Нове українське слово». Вони закликали взяти участь у похованні загиблих. Траурний мітинг відбувся 15 травня на площі навколо Київського університету ім. Св. Володимира, де зібралося кілька тисяч киян. Організатором і головним оратором на ньому був бургомістр Києва часів його окупації Л.І. Форостівський. Він засудив нальот радянських літаків на Київ, який призвів до жертв серед мирного населення. При цьому жодним словом не згадав про знищення окупантами десятків тисяч киян у Бабиному Яру, масові розстріли киян як заручників, знищення в катівнях гестапо тисяч київських патріотів.

Після закінчення мітингу, який затягнувся на кілька годин, траурна процесія рушила Володимирською і Великою Житомирською вулицями на Лук'янівське цивільне кладовище, де пізно ввечері і завершилася процедура поховання.

За два місяці на могилі з'явився пам'ятник, вилучений із сусіднього єврейського кладовища. Старий напис на ньому було збито, натомість вибито нову епітафію: «Безвинним жертвам більшовицького нальоту на Київ у ніч з 10 на 11 травня 1943 року» і нижче: «Мені помста, я віддам. Управа м. Києва».

Політична метушня навколо поховання загиблих та напис антибільшовицького змісту на пам'ятнику спричинили неоднозначне ставлення в радянський час до цього поховання. Після визволення Києва у 1943 р. від окупантів напис на пам'ятнику замінили. Організатори траурного мітингу та автори первісного тексту написів на пам'ятнику були репресовані.

Скільки саме киян загинуло від бомбардування 11 травня 1943 р.? Скільки їх поховано у цій братській могилі? На могильній плиті вказано прізвища 19 осіб і додано, що тут поховано ще двох невідомих. Старожили Києва, які бачили пам'ятник у первісному вигляді, стверджують, що список був більшим. Певну ясність вніс

у це питання краєзнавець Д. Малаков, оприлюднивши в Інтернеті знайдений ним в Київському обласному державному архіві список загиблих. У ньому значиться 41 особа у віці від кількох місяців до 69 років, які загинули вмиль. Проте були, мабуть, й ті, хто пішов з життя протягом наступного часу від ран, отриманих в день нальоту. Відомості про це, на жаль, відсутні.

Порівнюючи знайдений список з сучасним текстом на пам'ятнику, можна констатувати, що всі 19 осіб, поіменовані на могильній плиті, є й у знайденому списку. Це підтверджує достовірність наведеної на могильній плиті інформації. На жаль, на сьогодні не можна точно назвати кількість похованих у цій братській могилі, у кожному разі не менше 21 особи. Остаточну цифру можливо встановити лише після вивчення додаткових архівних джерел і ретельного джерелознавчого аналізу наявних документів. Таку роботу некрополісти мають провести для визначення загальної кількості загиблих під час нальоту на Київ у ніч з 10 на 11 травня 1943 р.

*Кожна окрема людина – цілий світ...
Під кожним надгробком – історія
цілого світу
Г. Гейне*

РОЗДІЛ 3

ЇХ ІМЕНА НАВІЧНО ЗАЛИШИЛИСЯ В ІСТОРІЇ КРАЇНИ. ПЕРСОНАЛЬНІ ПОХОВАННЯ У ЗАПОВІДНИКУ

Біографістика небіжчиків кладовищ та інших масових поховань є важливим джерелом вивчення історії міста, країни, оцінки внеску конкретних осіб у розвиток людської цивілізації. Вона дає уявлення про останні 200 років нашої історії.

3.1. Адея перепоховань видатних українських діячів

Характерною рисою української історії, особливо її біографістики, є те, що життя і діяльність багатьох видатних українців проходили поза межами Батьківщини. Народи багатьох країн, в яких проживали і працювали видатні українці, високо оцінюють їх внесок у розвиток світової цивілізації. Вони справедливо оцінюють їх як видатних особистостей не лише українського, а й свого народу.

Виключно велика заслуга видатних українців, які вимушені були жити за кордоном, у збереженні національної самосвідомості українського народу у мовах. Коли в Україні у деякі періоди склалися важкі умови для розвитку національної культури та української мови, вони робили все можливе для збереження національної ідентичності народу, його традицій і звичаїв.

Тепер настав час, коли незалежна Українська держава має віддячити своїм видатним синам і дочкам за їх самовіддану діяльність

в ім'я світлого майбутнього України. Одним зі шляхів цього є повернення праху видатних українців на Батьківщину. Для перепоховання в Україні видатних українців у Заповіднику створюється Алея перепоховань видатних українських діячів. Першим, хто був удостоєний честі бути похованим на ній, став видатний поет-лірик, драматург, журналіст, громадський діяч О. Олесь. Урочиста церемонія перепоховання відбулася 11 січня 2017 р. за участі Президента України П. Порошенка.

Олександр Олесь
(1878–1944)

Алея почесних поховань

Довгоочікуване повернення на Батьківщину

На початку ХХ ст. на небосхилі української словесності з'явилася нова зірка — опубліковано перші твори поета-лірика, драматурга та перекладача Олександра Олесь, з характерним сприйняттям світу та його Батьківщини-України, її чарівної природи.

Нелегко склалася доля поета: революції, війни увірвалися в його життя та круто його змінили. Поет змушений був емігрувати за кордон, де і провів другу половину життя (1919–1944 рр.).

Олександр Олесь (справжнє прізвище Олександр Іванович Кандиба) народився 5 грудня 1878 р. у селі Білопілья, Харківської губернії (нині — місто Сумської обл.). Існує думка, що його родовід сягає часів козаччини. Батько поета Іван Федорович займався риболовним промислом в Астрахані (Росія), вдома бував зрідка. Він розорився, після чого пішов з життя. Сину тоді було одинадцять років. Мати Олександра Василівна, походила з селян-кріпаків, освічена та чутлива жінка, прищеплювала дітям любов до природи, землі, рідної мови. Особливу увагу приділяла вихованню сина, який виявився обдарованою дитиною. У чотири роки Сашко читав, у дев'ять написав перший вірш, в одинадцять знав на пам'ять «Кобзар» Т. Шевченка. Серед мальовничої природи, в селі Верховсуллі, біля річки Сули, пройшло дитинство поета.

Дід по матері, Василь, орендував велику садибу. Старий сад навколо будинку, сповнений таємничими звуками, улюблене місце, де наодинці Сашко любив проводити свій час. Чутлива до краси душа хлопця вбирала в себе музику рідних полів, шовковий спів широких слобожанських степів, мелодії народних пісень. Часто його бачили на господарському подвір'ї біля коней, яких він обожнював. Разом із товаришами любив бувати на річці, біля ставка, в степу. Пізніше Олександр згадував, що цей період для нього був суцільним золотим днем.

Початкову освіту почав здобувати у Білопільлі. У п'ятнадцять років вступив до хліборобської школи у містечку Деркачі, неподалік від Харкова. Там він брав участь у випуску рукописних журналів «Комета» і «Первоцвіт», в яких з'явилися його перші вірші.

У дев'ятнадцять років він став вільним слухачем агрономічного відділення Київського політехнічного інституту, але незабаром, через матеріальні нестатки, залишив навчання та працював на різних роботах.

Переломним у житті поета став 1903 рік — відбулася поїздка до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському. Там він познайомився з корифеями української культури П. Мирним, М. Лисенком, М. Старицьким, Л. Українкою, М. Котляревським, В. Стефаником. Ці зустрічі справили на юнака незабутнє враження, сприяли формуванню його національної свідомості. Олександр пощастило виступити зі своїми віршами перед учасниками свята, які тепло вітали молодого поета і порадили передати поезії до редакції. У Полтаві відбулося знайомство Олександра із українським поетом Іваном Липою, що сприяло його самовизначенню як українського поета. У 1903 р. Олександр вступив до Харківського ветеринарного інституту. Цього року відбулися зміни і в особистому його житті — він познайомився з слухачкою Петербурзьких Бестужівських курсів Вірою Сवादковською. Дівчина вразила юнака спільністю поглядів на життя. Це була любов з першого погляду. В 1906 р. вони одружилися, наступного року в родині народився первісток — син Олесь. Звернення коханої до поета — Олесь — стало псевдонімом Олександра Івановича Кандиби. Після закінчення інституту він працював за фахом, спочатку в Харкові, а в 1909–1919 рр. у Києві. Одночасно активно займався літературною

роботою. У 1905 р. в альманаху «Багаття» опубліковано його перші вірші.

У 1907 р. в Петербурзі, напередодні тридцятиріччя, коли він був вже зрілим майстром, вийшла перша збірка поезій. У вірші, який дав назву збірці, в алегоричній формі відображено ставлення поета до дійсності:

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,
І з дивним ранком ніч злилась
І як мені розняти їх?!
В обіймах з радістю журба,
Одна летить, друга спиня...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто — не знаю я...

Збірку тепло зустріла українська громадськість. Рецензією на неї відгукнувся І. Франко «Весною дише від цих віршів. Виступає молода сила в якій уже тепер можна повітати майстра віршової форми».

У 1907–1917 рр. світ побачило п'ять збірок поезій. Написані в різний час і за різних обставин вони відображають настрої автора та його ставлення до подій, що відбувалися в країні та про своє місце в них. О. Олесь тепло вітав революцію 1905–1907 рр.:

Ще в нас вогонь не згас в грудях,
Ще має наш народний стяг,
І тільки січі прийде час, —
Злетяться враз мільйони нас.
Від крові дух наш охмелів,
І впав, і спав віки без снів,
А вдарить грім з народних хмар —
І знищить хижих яничар.
Біда катам, біда катам!
І слава нам, і слава нам!

Поет сумував з приводу поразки революції, в одному листі того часу він писав: «Кривава революція з тисячами невинних жертв, кривава реакція в моїй душі... Моя душа — дуже вразлива, у всій гостроті сприймаюча враження».

Він радісно зустрів скинення самодержавства в Росії у 1917 р. і розгортання в Україні національної революції. Восени 1917 р. до Києва з'їхались представники багатьох національностей, щоб обговорити питання про долю народів Росії.

Розійшлись прокляті хмари,
Стало ясно, видно всім,
І зійшлися в один дім
Латиші, жиди, татари,
Білоруси, і буряти,
Грузини-соколи.
Всі злетілись як орли,
Братні руки простягли
.....
І, подавши братні руки,
Всі народи, як брати,
Поклялися спільно йти
До братерства, згоди, злуки.

Як особисту трагедію поет сприйняв крах революції та під впливом цих подій прийняв рішення емігрувати з країни спочатку до Будапешту (Угорщина), а згодом до Праги (Чехія), залишивши в Україні родину: дружину і сина (побачив їх у 1922 р.). О. Олесь гостро переживав зміни у своєму житті. Це відобразилось на творчості. Твори того часу „Чужиною” (1919), поезії (1931) та „Кому повім печаль мою” (1931) пройняті настроями самотності й тугою за Батьківщиною.

О принесіть як не надію,
То крихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію...
Хоч кухоль з рідною водою!..
Я тільки очі напою,
До уст спрагнелих притулю,
Торкнусь душею вогняною.

За кордоном творча діяльність О. Олеся продовжувалася, він писав вірші, казки для дітей, робив переклади багатьма мовами. Значну увагу приділяв написанню чисельних драматичних творів. Ця сфера інтересів Олександра Олеся недостатньо досліджена, не

всі твори опубліковані. Вони ширше відомі на Заході, де ставилися на сценах театрів Праги, Берліна, Пряшева.

Творчість О. Олеся сповнена загадкових ритмів, мелодій і тонів стала невичерпним джерелом для композиторів. Понад 80 відомих митців багатьох країн поклали на музику (в різних жанрах) більше двохсот творів поета. Неодноразово до поетичної творчості поета зверталися українські композитори — М. Лисенко, С. Людкевича, Я. Стеценко та ін.

Останнім спалахом творчості поета була поема „Ніч на полонині”, написана в 1941 р. у Празі.

Важким для Олександра виявився 1944 р. Він гостро переживав, що його єдиний син Олесь Ольжич, талановитий поет і археолог, один із керівників молодіжного крила Організації українських націоналістів, 3 червня 1944 р. на 36 році життя загинув у німецькому концентраційному таборі Заксенхаузен. Серце батька не витримало цієї звістки. 22 липня 1944 р. Олександр Олесь помер. Він був похований у Празі на Ольшанському кладовищі.

Ставлення до поета на Батьківщині було різним. У роки українізації видавали його поезії, а наприкінці двадцятих років, коли посилюлись утиски на українську інтелігенцію, твори Олеся не друкували, книги вилучено з бібліотек.

У 1932–1957 рр. твори Олеся в Україні було заборонено. Майже через тридцять років, після розвінчання культу особи Сталіна, ставлення змінилося. Твори Олеся почали знову видаватися: в 1957–1964 рр. вийшли збірки поезій.

У 1990 р. в Києві вийшло найповніше видання творів Олександра Олеся в Україні в двох томах: т. I — поезія, т. II — проза.

Статті про поета почали з'являтися в засобах масової інформації та радянських енциклопедіях. Однак в повному обсязі творчу спадщину поета вдалося дослідити і оцінити після того, як Україна стала незалежною державою. Саме тоді почали відбуватися наукові конференції, присвячені творчості Олеся, друкуватися дослідження про спадщину, біографічні нариси.

Вищою оцінкою творчості поета було рішення про перенесення праху Олеся на Батьківщину. Перепоховання поета відбулося 11 січня 2017 р. в Державному історико-меморіальному Лук'янівському заповіднику. Після панахиди у Володимирському

Соборі за участі Президента України П. Порошенка та траурного мітингу, труну з прахом поета опустили в могилу. Поруч похована його дружина Віра Антонівна.

Після довгих поневірянь на чужині О. Олесь повернувся в Україну, оспівування якої було головним змістом його життя. Вплив творчості поета не обмежується роками його життя. Спадщина О. Олеся і нині залишається важливим засобом формування самосвідомості українського народу.

На місці перепоховання О. Олеся і його дружини споруджено пам'ятник. Композиційно він вклю-

чає погруддя трьох членів родини — О. Олеся, його дружини, а також їх сина Олега, талановитого українського поета, одного з керівників Організації українських націоналістів, який був вбитий у фашистському концтаборі у 1944 р. Таким чином, могила батьків стала і кенотафом їх сина. Іменем О. Ольжича названа одна з київських вулиць в урочищі Бабин Яр (в попередній назві — Бабин Яр, Дем'яна Бідного).

Лім-ра: Олександр Олесь. Твори в двох томах. Т.1: поетичні твори, лірика, поза збірками, з неопублікованого, сатира. К.: Дніпро, 1990. 959 с. Т. 2: драматичні твори, проза, переклади. К.: Дніпро, 1990. 683 с.; Олександр Олесь. Поезії, з передмовою М. Рильського. К.: Радянський письменник, 1964. 638 с.; Літературні читання, присвячені 125-річчю від дня народження Олександра Олеся: зб. матеріалів / Сум. держ. пед. ун-т ім. А.С. Макаренка. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2004. 50 с.; Неврлий М. Олександр Олесь: життя і творчість. К.: Дніпро, 94. 171 с.; Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність: зб. наук. пр. / Сум. держ. ун-т [та ін.]. Суми: Козац. вал, 1999. 304 с.; Поет з душею вогняною: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах / упорядкув., передм. та прим. І.М. Лисенко. К.: Дніпро. 220 с.; „Я ще вернусь...”: Олександр Олесь і Білопільщина / О.Г. Ткаченко та ін. Суми: Вид-во СумДУ, 2008. 214 с.; Яременко В.В. Трагічний оптимізм: літ. портр. Олександра Олеся. 2-ге вид. К.: Веселка, 2005. 37 с.

3.2. Персональні поховання на дільницях № 2–45

Основний масив могил Лук'янівського заповідника складають персональні поховання. Встановити їх точну кількість неможливо, оскільки обліково-реєстраційні документи за більшість періодів історії кладовища не збереглися.

До нашого часу тут зберіглося кілька тисяч поховань. Нижче наведено біографічні нариси про видатних осіб, похованих на кладовищі, про тих, хто залишив помітний слід в історії України та нашого міста. Низку нарисів присвячено особам, діяльність яких активно вплинула на розвиток подій в Росії, а також родичам видатних осіб. Ми намагалися досягти того, щоб нариси охоплювали представників всіх верств населення, незалежно від їх політичних та релігійних поглядів.

АЛЬОШИН ПАВЛО ФЕДОТОВИЧ (1881–1961)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
15	3	54-1

ТАЛАНОВИТИЙ ЗОДЧИЙ, ТВОРЕЦЬ БАГАТЬОХ АРХІТЕКТУРНИХ ПЕРЛИН

ПАВЛО ФЕДОТОВИЧ АЛЬОШИН народився 16 (28) лютого 1881 р. в м. Київ у родині вихідців з Росії (батько з с. Новосьолки, мати з с. Зелені води Ковельського повіту Калужської губернії). Дід по батьківській лінії був кріпаком, славився як талановитий умілець. Саме таким був і батько Федот Олександрович, який все своє життя присвятив будівельній справі. Трудовий шлях він почав теслярем, потім працював артільником, згодом став знаним підрядчиком, тобто доволі заможною людиною. Це дало можливість родині переїхати до Києва.

Після отримання тут середньої освіти П.Ф. Альошин вирушив до Санкт-Петербурга, де протягом п'яти років навчався в Інституті цивільних інженерів. Він закінчив його у 1904 р., отримавши медаль за кращий архітектурний проект. Двічі за час навчання талановитого студента направляли за кордон для вивчення зарубіжного досвіду і пам'яток архітектури. Знайомство з європейською архітектурою П.Ф. Альошин продовжив і після закінчення інституту. Він зміг наочно побачити шедеври архітектури багатьох країн Європи, зокрема Німеччини, Англії, Франції, Австрії, Швейцарії, Туреччини, Греції, Італії.

Першим серйозним іспитом ґрунтовності професійної підготовки П.Ф. Альошина було проектування та будівництво у 1906–1909 рр. у Санкт-Петербурзі (вул. Марата, 72) 40-кімнатного будинку на замовлення торгівельно-промислового товариства Ф.М. Бажанова та А.І. Чувалдінової. Складність проекту обумовлювалась багатофункціональністю будови: вона включала житлову та офісну частини. Молодий архітектор блискуче упорався з поставленими перед ним завданнями: будинок був архітектурно досконалим, зручним як для житла, так і для роботи.

Більшість будинків, спроектованих талановитим зодчим, розташована в його рідному місті — Києві. Роботу тут він почав з проектування житлових будинків. У 1909–1914 рр. за його проектами було побудовано кілька дохідних будинків (вул. Гончара, 14; вул. Виноградна, 5; вул. Володимирська, 19 — останній будинок не зберігся).

З житлових будинків, спроектованих П.Ф. Альошиним, оригінальністю вирізняється особняк М.В. Ковалінського, споруджений у 1911–1913 рр. на розі вулиць Шовковичної та П. Орлика. Новобудова органічно вписалася в розвилку вулиць, які перетинаються під гострим кутом. Стилізований під давньо-романський стиль будинок зовні нагадує середньовічний замок. Центральна його частина спроектована у вигляді гранчастої вежі, яку увінчує засклений купол, схожий на старовинний шолом. Ринви замуровані в цегельну кладку, тому вони не відволікають від загального вигляду талановитого архітектурного твору. Своєрідним і розкішним було внутрішнє планування та убрання будинку. На першому поверсі своєрідною красою привертала увагу парадна дзеркальна зала.

Двоповерховий будинок був обладнаний ліфтом, а одна з кімнат спроектована у вигляді купе потягу, це нагадувало господарям про історію їх знайомства.

Своє 30-ліття молодий, але вже добре знаний зодчий, відзначив створенням широковідомого архітектурного шедевру — будинку педагогічного музею (вул. Володимирська, 57). Історія його створення така: Київське товариство сприяння початковій освіті та громадськість міста вирішили побудувати в Києві Народну аудиторію — будинок для просвітницької роботи серед дорослого населення. Перша така установа діяла в місті з кінця XIX ст. Розміщувалася вона на вул. Бульварно-Кудрявській, 26. Хоча у 1909 р. будинок був перебудований, за розмірами він вже не відповідав розмаху просвітницької роботи у Києві. Проект нового будинку замовлено П.Ф. Альошину, який доволі оперативно виконав замовлення. Проте трапилося непередбачуване: влада заборонила будівництво споруди заявленої спрямованості. Будівельні роботи були призупинені. Виручив відомий київський меценат С.С. Могилевцев, який пожертвував велику суму грошей (500 тисяч карбованців) на перепрофілювання будови на педагогічний музей та завершення будівельних робіт. У 1911 р. до 50-річчя відміни кріпосного права в Росії будинок був побудований. Місто збагатилося ще одним будинком-шедевром, який і досі залишається окрасою міста. Автора проекту удостоєно високим званням — дароване іменне дворянство.

Триповерховий будинок-красень, облицьований білим камінням, привертає увагу вишуканістю архітектурних форм. Його фасад виконаний у вигляді напівциліндра, який оточують з обох боків прямокутні ризаліти. Окрасою будинку є зроблений на рівні третього поверху широкий фриз завдовжки 240 м. Майже 200 людських постатей вирізьблених з каміння образно відтворюють основні етапи розвитку просвітництва у світі. Над будинком розміщено скляний купол, який є однією з цікавих задумок автора проекту. Парадний вхід та широкі східця, що ведуть до будинку, додають урочистості білокам'яному красеню.

Багато цікавих задумок архітектора реалізовано під час внутрішнього планування та оздоблення приміщення. Потік світла, що ллється з численних великих вікон у фойє, відразу створює

для відвідувачів атмосферу гостинності. Анфілада просторих, добре освітлених залів і кімнат дає можливість зручно розмістити будь-які експонати. У центрі будинку, на рівні 2–3 поверхів, розташовано затишну напівкруглу лекційну залу, яка вдень освітлюється крізь засклену стелю.

Паралельно зі спорудженням педагогічного музею П.Ф. Альошин розпочав роботу над проектом будівництва Ольгинської гімназії, земельну ділянку для якої було виділено поруч з музеєм. На жаль, об'єктивні обставини: війни (світова та громадянська), бурхливі революційні події, призвели до того, що будівництво комплексу розтягнулося до 1927 р. Функціональне призначення приміщень неодноразово змінювалося, що вимагало коригування автором створеного ним проекту. Нині в будинку розміщені наукові установи НАН України, в тому числі природничий музей з його величезною колекцією. Монументальна споруда, яка займає квартал між вулицями Володимирською, Б. Хмельницького та Терещенківською, органічно вписалася в оточуючий її краєвид. Однією з особливостей споруди є те, що вона має не один, а два фасади. Обидва вражають своєю красою та величчю.

Розквіт творчої діяльності П.Ф. Альошина збігся з великими змінами в його особистому житті: у 1911 р. він одружився. Обранкою стала випускниця Смольного інституту Ольга Федорівна Мухортова. Її батько був кримським князем, а мати за національністю — шведкою. Незабаром родина поповнилася: дружина народила двох доньок — Оксану (1912) та Ольгу (1914).

У 1913 р. П.Ф. Альошин взяв участь у Всеросійському конкурсі на спорудження в центрі Києва будинку губернського земства, але конкурс виграти не вдалося: проект відомого архітектора зайняв друге місце. Що особливо вразило метра — члени журі висловили на його адресу кілька гострих критичних зауважень. Павло Федотович виніс для себе урок: незважаючи на поважний вік (на той час йому було 42 роки), він вирішив пройти повний курс навчання ще й у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв. У 1914–1917 рр. в майстернях відомих художників і педагогів Л. Бенуа та Е. Кітнера він наполегливо опановував мистецтво художника-архітектора.

Навчання в академії П.Ф. Альошин закінчував в умовах, коли в країні розгорнулася революція. Складність у той час політичного

становища в Києві змусила Павла Федотовича, який уникав участі у політичних баталіях, погодитися на пропозицію зайняти посаду головного архітектора міста Мурманська. І хоча на цій посаді він працював менше року, але залишив мешканцям міста добру пам'ять про свою діяльність: спільно з Г.Д. Дубелліром він розробив проект планування Мурманська.

У 1918 р. П.Ф. Альошин повернувся до Києва і працював на різних посадах: головним архітектором міста (1918–1920), Київським губернським архітектором (1922–1924), головним архітектором з будівництва будинків відпочинку для робітників на Кавказі, консультантом будівництва цукрових заводів тощо. В країні у той час у всіх сферах у великих масштабах розгорнулось будівництво і П.Ф. Альошин поспішав використати свій талант і досвід для створення гідних умов для життя, діяльності та відпочинку людей.

У Києві він проектував житлові будинки, вокзал, в Київській області склав проекти Миронівської селекційної станції (1921–1922), 15 сільських єдиних трудових шкіл. Кілька його проектів реалізовано у Харкові, коли місто було столицею України (будинок уряду (1930–1931), селище «Соцмісто» Харківського тракторного заводу). Широко відомі побудовані за його проектами споруди і в інших містах, зокрема Полтаві – особняк, в якому довгий час розміщувався художній музей, Ростові-на-Дону – міський театр. Побудовані за проектами талановитого зодчого споруди вражають досконалістю форм, різноманітністю стилів. Залежно від часу, функціонального призначення, архітектури суміжних будов він використовував широку палітру стилів: російський класицизм, модерн, історизм, конструктивізм, «сталінську» архітектуру.

Блискучим зразком житлового будівництва є спроектований П.Ф. Альошиним будинок, відомий в історії під назвою «Будинок лікарів». Незвичайна історія його створення. У радянські часи замовником будівництва була зазвичай держава в особі місцевих органів влади. У цьому випадку замовником став кооператив майбутніх мешканців будинку, серед яких був і автор проекту. Вільну площу для будівництва обрали на вул. Великій Житомирській, яка на той час майже повністю була забудована житловими будинками, що слід було врахувати під час розробки проекту. Специфікою було і те, що будинок був кутовим на перетині вулиць під гострим

кутом. Саме тому, на розі вулиць перед будинком архітектор передбачив створення невеликого скверика, який до того ж віддалив парадний вхід до будинку від гомінливої вулиці. Звивиста лінія балконів, що виходять на цей скверик, і кімнати у вигляді напівкола вражають досконалістю форм і ліній. У будинку передбачені приміщення для дозвілля: клуб, бібліотека, галерея для прогулянок, пральня і навіть солярій, розміщений на пологій частині даху. До речі, це був перший солярій в Києві, збудований у житловому будинку.

Вдалим було планування квартир, кожна з яких, враховуючи специфіку фаху мешканців, складалася з двох частин — робочої і житлової. В одній з них (№ 22) 30 років прожив і автор проекту із своєю родиною. У святкові дні, студенти, майбутні архітектори, прямуючи на демонстрацію на Хрещатик, біля відомого їм будинку голосно вітали свого вчителя, який виходив на балкон своєї квартири.

Оригінальність задуму і глибоко продумана стратегія його реалізації, досконалість архітектурних форм обумовили великий інтерес фахівців і широкої громадськості до цієї перлини містобудування. Їй навіть присвячено окрему статтю у відомій британській енциклопедії.

За кілька років знаний архітектор склав проект «Будинку лікарів-2». Він був побудований на вул. Заньковецька (№ 5/2). У проєкті було чимало цікавих рішень, але не всі вони були реалізовані, оскільки становище в країні змінилося — поширенням на всі сфери творчої діяльності «принципів соціалістичного реалізму» правляча комуністична партія обмежила творчі можливості і архітекторів.

Загубленими для творчої роботи архітектора були в його житті лише роки окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками під час Другої світової війни. Цей час він провів у колі сім'ї та на самоті з книгами. У нього була багата особиста бібліотека, більшість книг присвячених архітектурі. Колекціонував він і рукописи. В його колекції були, наприклад, унікальні матеріали з архівів відомих київських зодчих, зокрема Беретті (батька та сина). Після смерті П.Ф. Альошина ці матеріали передано до Центрального державного архіву — Музею літератури та мистецтва України.

У 1943 р. після звільнення Києва від окупантів П.Ф. Альошин повернувся до активної творчої роботи. Він проектував відновлення міст України, окремих пам'яток архітектури: розробляв проект відбудови центральної вулиці Києва — Хрещатика, архітектурних перлин міста — Маріїнського палацу, червоного корпусу університету та інших будов.

Гідно оцінити вагомий внесок П.Ф. Альошина в розвиток культури, науки, освіти України не можна, не згадавши ще про один важливий напрям його роботи — педагогічну діяльність. Вона почалася у 1920 р. в Київському політехнічному інституті і була продовжена в створеному за участю П.Ф. Альошина у 1923 р. Київському архітектурному інституті. Щоправда як самостійний заклад він працював лише один рік. У 1924 р. внаслідок його об'єднання з Київським інститутом пластичних мистецтв створено Київський художній інститут, у складі якого працював архітектурний факультет. У 1930 р. факультет переведений до новоутвореного будівельного інституту, який, в свою чергу, в 1939 р. було перейменовано у Київський інженерно-будівельний інститут. Незважаючи на численні реорганізації у підготовці архітекторів, П.Ф. Альошин всі ці роки продовжував педагогічну роботу.

У 1945 р. П.Ф. Альошин отримав вчений ступінь доктора архітектури. На той час він був вже досвідченим вченим, організатором досліджень в галузі архітектури. У 1945 р. за його участі в Україні було створено Академію архітектури, дійсним членом якої він був з часу її заснування. У 1956 р. вона була перетворена на Академію будівництва та архітектури УРСР. П.Ф. Альошин кілька років був її віце-президентом, а в 1958 р. обраний Почесним членом академії.

П.Ф. Альошин виховав плеяду відомих зодчих, які гідно продовжили його справу (С.А. Барзилович, Г.І. Волошинов, І.Ю. Каракіс, В.І. Заболотний, А.О. Колісниченко, П.Г. Юрченко, Я.А. Штейнберг).

Помер П.Ф. Альошин 7 жовтня 1961 р. внаслідок інсульту, похований на Лук'янівському цивільному кладовищі поруч з могилою доньки Оксани (1912–1928), якої не стало, коли їй було 16 років. Пізніше тут поховали його дружину О.Ф. Альошину (1893–1979), старшу дочку Ольгу (1914–1984) та інших родичів.

У 1981 р. під час відзначення 100-річчя від дня народження академіка П.Ф. Альошина на будинку № 17 по вул. Велика Житомирська, який він спроектував і в якому прожив понад 30 років, відкрито меморіальну дошку з погруддям поважного архітектора.

Лит-ра: Пантеон здчих Лук'янівського некрополю: Бібліографічний довідник. К.: 3-Медіа, 2008. С. 4–9; Ясиевич В.Е. Киевский здчий П.Ф. Алешин. К.: Строитель, 1966; Кадомская М., Мокроусова А. Замок вздохв или История о том, как поссорились Павел Федотович и Николай Викторович. К.: Кий, 2003. 430 с.

ВАСИЛЕНКО МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ (1866–1935)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
21	7	1

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Український державний і громадський діяч, історик та правознавець, другий Президент Академії наук України **МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО** народився 2 (14) лютого 1866 р. у с. Єсмані Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – селище Червоне Сумської обл.). Його рід походив від козаків. Батько Прокоп Іванович працював писарем в Глухівському повітовому суді, згодом – приставом в с. Єсмані.

М.П. Василенко закінчив прогімназію у Глухові. Навчання в колишній гетьманській столиці справило великий вплив на формування в нього інтересу до вивчення української історії та права. У 1885 р. М.П. Василенко вступив на медичний факультет Дерптського університету (нині – Тартуський університет Естонії). Згодом він перейшов на історико-філологіч-

ний факультет, який закінчив у 1990 р., отримавши звання кандидата російської історії.

Підготовку до магістерських іспитів проходив в Київському університеті Св. Володимира, де знайшов підтримку з боку відомого історика О.М. Лазаревського, який був керівником його магістерської дисертації за темою «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.» О.М. Лазаревський залучив М.П. Василенка і до роботи в редакції журналу «Киевская старина». Молодий вчений надрукував у журналі та енциклопедичних словниках багато праць з історії, підготував ґрунтовну археографічну працю про генеральні слідства маєтностей в Україні. Плідно працював він і в історичному Товаристві Нестора Літописця, а також брав участь у виданні газет «Киевское слово», «Киевские отклики». Був членом старої Київської громади. Кілька років (1903–1905) працював на державній службі секретарем губернського статистичного управління.

У роки першої російської революції (1905–1907 рр.) М.П. Василенко займався збором коштів на допомогу страйкуючим робітникам Києва та Петербурга, надрукував кілька статей на підтримку революційного руху, зокрема повстання саперів у Києві в 1905 р. У 1907 р. за публікацію статей «антидержавного напрямку» був притягнутий до суду. З жовтня 1908 р. по червень 1909 р. відбував покарання в одиночній камері сумнозвісної в'язниці «Хрести» в Петербурзі. Після звільнення продовжував навчання, отримав вчений ступінь магістра. Щоб мати кошти для життя, опанував другу професію (з права). На початку 1911 р. став приват-доцентом історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира. Однак незабаром його звільнили як неблагонадійного. У 1914–1917 рр. працював у Одеській судовій палаті та Київському окружному суді, продовжуючи одночасно займатися науковою роботою. У 1916 р. вийшла друком його праця «Нариси з історії Галицької Русі та України». Він автор близько 500 наукових праць з історії і права. В.П. Василенко сформував наукову школу українського права. Він є засновником досліджень в галузі таких юридичних спеціальних дисциплін, як юридична історіографія, юридичне джерелознавство, юридична археографія.

Після Лютневої революції 1917 р. М.П. Василенко знаходився на державній службі. Працював піклувальником Київської учбової

округи, яка охоплювала п'ять губерній (Київську, Полтавську, Подільську, Волинську, Чернігівську); з серпня 1917 р. — товаришем (заступником) міністра освіти Тимчасового уряду Росії; за правління гетьмана Скоропадського в 1918 р. — міністром освіти і мистецтв, заступником голови уряду. Звіт про його діяльність на цих посадах за час з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. свідчить про те, що працював він доволі плідно: засновано два державних українських університети, Українську національну бібліотеку, відкрито 50 українських загальноосвітніх шкіл, підготовлено та прийнято Закон про заснування Української академії наук і проведено першу її сесію, яка, до речі, направила М.П. Василенку листа із вдячністю за клопоти щодо створення академії.

У роки радянської влади М.П. Василенко працював у кількох вищих навчальних закладах Києва та Українській академії наук, де очолював постійну комісію для вивчення західно-руського та українського права. Багато уваги приділяв роботі в Товаристві Нестора Літописця. Він створив у той час низку ґрунтовних праць з історії розвитку правових установ та інститутів права в Україні. Працювати доводилося за важких матеріальних та побутових умов. Багато хто з вчених, не витримавши голоду та холоду, виїздили за кордон. М.П. Василенко навіть не думав про це. У листі до свого однокласця та друга В.І. Вернадського 4 вересня 1921 р. він писав: «Багато хто мріє про втечу за кордон, малюючи собі найрайдужні перспективи і уявляючи життя тих, хто виїхав, найвеселішими фарбами. Я не можу погодитися з їх точкою зору. Мені здається, навпаки, що ті, хто добровільно рветься виїхати туди, ставлять себе в ще важче становище. Життя емігранта саме по собі жахливе, а потім веде до відчуження до Батьківщини... Я багато думав над цим і прийшов до висновку, що обов'язок громадян не тікати, а залишатися на місці, і боротися за життя та за все те, що вважаєш дорогим, міцним, потрібним в цьому житті».

26 липня 1920 р. М.П. Василенко обрали академіком Української академії наук. Президентом академії в той час був видатний вчений В.І. Вернадський. Проте згодом він виїхав на роботу до Росії. Тому 18 липня відбулися вибори нового Президента. Більшістю голосів (за — 12, проти — 3) на цю посаду був обраний М.П. Василенко. Таким чином, він став другим після В.І. Вернадського Пре-

зидентом найвищої наукової установи України. Щоправда, працював він на цій посаді недовго. Не отримавши підтримки з боку органів влади України, 27 лютого 1922 р. він склав з себе обов'язки Президента академії.

У 1923 р. М.П. Василенко необґрунтовано був заарештований та притягнутий до суду. Його обвинувачували «у контрреволюційній діяльності». Його засудили до 10 років позбавлення волі. П'ять разів Всеукраїнська академія зверталася з листами до вищих органів влади з проханням дозволити М.П. Василенку повернутися до наукової діяльності. Під цими зверненнями стояли підписи найвидатніших вчених України: К.Г. Воблого, М.С. Грушевського, А.Ю. Кримського, М.В. Птухи та інших. Втручання вчених академії в долю свого колеги сприяло тому, що строк ув'язнення йому спочатку скоротили наполовину, а у вересні 1924 р. ув'язнення було змінено на адміністративну висилку за межі України. Подальші клопотання вчених України про долю М.П. Василенка допомогли йому у 1925 р. повернутися до Києва і продовжити наукову діяльність.

Вченого помилювали, але не виправдали. Лише після його смерті, наприкінці 80-х років ХХ ст. завдяки неодноразовим зверненням Президента Академії наук України Б.Є. Патона у вищі судові інстанції держави, пленум Верховного суду України нарешті скасував вирок Київського губернського суду від 8 квітня 1924 р., а справу заклав за відсутністю складу злочину.

Важкі випробування, що випали на долю М.П. Василенка, підірвали його здоров'я. В останні роки життя він був тяжко хворим. До невиліковних хвороб Паркінсона та раку шлунку додалася ще й малярія. Все це не залишило шансів на життя. Проте до останніх днів життя вчений, оточений увагою дружини Н.Д. Полонської-Василенко (дітей у них не було), не припиняв наукової роботи та листування з друзями. Коли Микола Прокопович фізично вже не міг сам писати та друкувати на машинці, його праці та листи під диктування писала дружина. Так були створені, наприклад, останні його листи до В.І. Вернадського. 3 жовтня 1935 р. М.П. Василенко помер.

Це була велика втрата для української науки, друзів вченого, його дружини. Отримавши сумну звістку, академік В.І. Вернадський 21 листопада 1935 р. писав дружині М.П. Василенка: «Я в ньому втрачаю одного з найулюбленіших людей».

Проводжали М.П. Василенка в останній путь без вшанування, якого він заслужував, не було влаштовано навіть громадянської панахиди. Похоронна процесія складалася всього з дружини та кількох найближчих друзів.

І лише наприкінці ХХ ст., коли Україна здобула незалежність, зроблено кроки щодо відновлення доброї пам'яті про славного сина України. Інститут держави та права Академії наук України видав Вибрані твори М.П. Василенка в трьох томах. На його честь названо одну з вулиць Києва. На будинку Президії НАН України встановлено меморіальну дошку, що нагадує про роботу в цьому приміщенні Президента академії М.П. Василенка. Нацбанк України в серії «Видатні особистості України» випустив ювілейну монету «Микола Василенко. 1866–1935».

Постановою Президії Національної академії наук України від 28 листопада 1991 р. в Україні засновано премію ім. М.П. Василенка за видатні наукові роботи в галузі держави і права України.

Лит-ра: Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. Т. 1–3. К., 2006–2008; Василенко Н. Воспоминания. Ч. 3: Дерпский университет: неизвестные страницы дневника. К.: Пульсари, 2003. 120 с.; Вибрані праці акад. В.І. Вернадського. Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: Листування А-К. К., 2011. С. 251–613; Полонська-Василенко Н.Д. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність. Український історик. 1966. № 3–4. С. 41–51; Микола Прокопович Василенко: Бібліографічний покажчик / АН УРСР. Ін-т держави і права. Вступ. ст. Ю.С. Шемшученка, І. Б. Усенка; упоряд.: В.В. Вороненко. К.: Наук. думка, 1990. 56 с. / Біобібліографія вчених УРСР; Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. К.: Наук. думка, 1991. 272 с.; Верстюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка. Вісник НАН України. 2006. № 6. С. 38–47; Заїка В.В. Глухівський період у життя М.П. Василенка. Там само. С. 48–50; Рудько С.О. Общественно-политическая деятельность Н.П. Василенко: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 2007. 20 с.; Його ж. Науково-організаційна діяльність М.П. Василенка в радянський період. Наукові записки. Сер. «Історичні науки». Вип. 19. К., 2012. С. 139–150; Верба І. Наукова спадщина акад. Миколи Василенка. Архіви України. 2008. № 5–6. С. 202–206; Верстюк В. Громадсько-політична та урядова діяльність М. Василенка протягом 1917–1918 рр. Вісник державної служби України. 2008. № 4.

ВОБЛИЙ КОСТЯНТИН ГРИГОРОВИЧ (1876–1947)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
20	7	1

ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ

Видатний вчений з економічної географії, економіки та статистики **КОСТЯНТИН ГРИГОРОВИЧ ВОБЛИЙ** народився 27 (15) травня 1876 р. в селищі Царичанка Кобилянського повіту Полтавської губернії (нині — Дніпропетровська обл.) в сім'ї священика. Через рік після його народження помер батько. П'ятеро дітей залишились без засобів для життя. Турботу про осиротілу сім'ю взяв на себе дід, також священик.

З дитинства Костя виявив інтерес до знань, в сім'ї його жартома називали «професором». Він закінчив Полтавську духовну семінарію у 1896 р. і Київську духовну академію у 1900 р., але, прагнучи отримати університетську освіту, вирішив подати документи до Київського університету. Проте виявилось, що після духовної академії дозволено далі навчатися лише в двох університетах Росії. Тому навчання він продовжив в Юр'ївському (один рік) і Варшавському університетах. Останній він закінчив у 1904 р. із золотою медаллю (економічне відділення юридичного факультету). Вже під час навчання виявив здібності до наукової роботи: його курсова робота за темою «Заатлантична міграція, її причини і наслідки: спроба статистико-економічного дослідження» (Варшава, 1904) була відзначена в університеті золотою медаллю.

Після закінчення університету К.Г. Воблого залишили на кафедрі для підготовки до професорського звання. Одночасно працю-

вав у Варшавському статистичному комітеті. Зібрав там величезний матеріал з економічної історії Польщі, на основі якого написав кілька ґрунтовних праць, зокрема книги «Розвиток фабрично-заводської промисловості в десяти губерніях Царства Польського (1876–1906)» (1906 р.), «Нариси історії польської фабричної промисловості» (1909 р.).

У 1904 р. захистив в Київському університеті Св. Володимира магістерську дисертацію, присвячену історії польської промисловості і був запрошений на роботу в ньому. З 1906 р. працював тут приват-доцентом, пізніше – професором політекономії і статистики.

Одночасно викладав ще у двох вищих навчальних закладах Києва – на вищих і жіночих курсах та в комерційному інституті (з 1907 р.). У 1910 р. став деканом економічного відділення, а в 1917 р. – ректором комерційного інституту (нині – Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана).

У 1911 р. за перший том монографії, присвяченій аналітико-методологічному дослідженню третього промислового перепису у Німеччині, отримав науковий ступінь доктора наук. У 1919 р. обраний академіком Всеукраїнської академії наук (науково-дослідна кафедра промисловості і торгівлі). У 1928–1930 рр. працював віце-президентом Академії. З 1939 р. завідував відділом економічної географії Інституту економіки АН УРСР, у 1942–1947 рр. був директором.

К.Г. Воблій плідно досліджував історію розвитку продуктивних сил України. Він розробив наукову схему економічного районування, освоєння великого Дніпра, створив п'ятитомну працю «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» (перші три томи надруковано у 1928–1931 рр., два томи залишилися в рукописі).

К.Г. Воблій був талановитим популяризатором наукових знань, він створив низку підручників з економічної географії, статистики, економіки страхування тощо. Його підручник зі статистики, написаний у 1908 р., перевидавали до 1924 р. шість разів. У 1919 р. вийшов друком його підручник «Економічна географія України». Оскільки досі такого підручника не було, він перевидавався до 1930 р. ще п'ять разів. На його основі створено посібник «Економічна географія Радянської України» (1945 р.), а також «Економічна географія СРСР» (Л.-М., 1930).

Популярний серед молодих науковців посібник «Организация труда научного сотрудника» вийшов трьома виданнями (1928, 1947, 1948); підручник «Основи економічного страхування» – двома (1915, 1923). Деякими підручниками та посібниками К.Г. Воблого користуються викладачі та студенти вищих навчальних закладів і нині.

Наукова, педагогічна та громадська діяльність академіка К.Г. Воблого високо оцінена державою. Його нагороджено орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора, медаллю «За трудову доблесть», присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР».

Помер К.Г. Воблого 12 вересня 1947 р.

На вшанування пам'яті видатного вченого у 1966 р. на будинку № 21/12 по вул. Лютеранська, в якому він жив у Києві в 1930–1947 рр., встановлено меморіальну дошку.

Лит-ра: Матвійчук О., Струк Н. Організатор української економічно-географічної школи. Історичний календар. 2007. К., 2007. С. 298–299; Пістун М.Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ. К., 2006. 34 с.; Костянтин Григорович Воблий. Вступ. стаття Д.Ф. Вірника та І.А. Кугукала. Бібліогр. склав О.С. Ровнер. К.: Наук. думка, 1968. 78 с. / Біобібліографія вчених Української РСР.

ВОТЧАЛ		
ЄВГЕН ПИЛИПОВИЧ		
(1864–1937)		
<i>Дільниця</i> 13	<i>Ряд</i> 1	<i>Місце</i> 58

ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ФІЗІОЛОГІЇ РОСЛИН

Відомий вчений-природознавець **ЄВГЕН ПИЛИПОВИЧ ВОТЧАЛ** народився 14 (26) жовтня 1864 р. в Казані (Росія) (за іншими даними у с. Борня (нині – Чернігівська обл.) в родині чиновника Пилипа Івановича, який походив з чехів-колоністів, мати – Варвара Яківна Щербакова. Після закінчення в Казані у 1889 р. гімназії із золотою медаллю вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету Казанського університету. Закінчив

його у 1889 р. з відзнакою і залишився на кафедрі для підготовки до професорського звання. На його прохання університет направив Є.П. Вотчала до Москви для роботи в лабораторії видатного російського вченого К.А. Тімірязєва. Там він одружився з Євгенією Осипівною Імшеник. У 1890 р. Є.П. Вотчала за рекомендацією К.А. Тімірязєва обрано асистентом кафедри анатомії та фізіології рослин Варшавського університету. Через рік він повернувся до Москви і працював асистентом у Петровській сільськогосподарській академії. 3 вересня 1893 р. переїхав до м. Пулава Люблінської губернії, де продовжив роботу в Новоолександрівському інституті сільського господарства та лісівництва, директором якого був відомий вчений В.В. Докучаєв. У 29 років Є.П. Вотчал став ад'юнкт-професором кафедри фізіології рослин.

З 1 вересня 1898 р. працював в Києві ординарним професором кафедри ботаніки Київського політехнічного інституту. Після створення у 1922 р. в Києві сільськогосподарського інституту перейшов на роботу до цього навчального закладу та заснував в ньому кафедру ботаніки. 5 грудня 1921 р. Є.П. Вотчала обрано академіком Всеукраїнської академії наук. Очолив кафедру біології сільськогосподарських культур та лісових рослин. У 1931 р. створено Інститут ботаніки АН УРСР, де працював вчений.

Є.П. Вотчал плідно досліджував вивчення руху води (пасоки) в рослинах, асиміляцію вуглекислого газу і транспірацію у сільськогосподарських рослин, брав участь у створенні терпентиново-підсочного виробництва (прижиттєва експлуатація хвойних дерев).

Помер Є.П. Вотчал 1 травня 1937 р.

Лит-ра: Русские ботаники: Биографо-библиографический словарь / Сост. С.Ю. Липшиц. М., 1946. Т. 2; Вотчал-Словачевська В.Є., Костюк Г.Г. Євген Пилипович Вотчал. К.: Наук. думка, 1991. 152 с.; Мусатенко Л.І., Мусієнко М.М., Христова Т.Є. Академік Євген Пилипович Вотчал — засновник української фітофізіології. Український ботанічний журнал. 2009. № 6. С. 764–872.

ГРАВЕ ДМИТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1863–1939)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13.Ш	3	11

МАТЕМАТИК ЗІ СВІТОВИМ ІМ'ЯМ

Видатний математик, засновник першої в Росії та Україні алгебраїчної школи, фундатор і перший директор Інституту математики АН України **ДМИТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ ГРАВЕ** народився 25 серпня (6 вересня) 1863 р. у м. Кирилов Новгородської губернії (нині – Вологодська обл. Росії). Батько Олександр Іванович – поміщик, останні п'ять років життя (1866–1871) був повітовим предводителем дворянства. Мати – Варвара Леонідівна – виховувала трьох дітей. Рід Граве бере свій початок у Бельгії. Предки переїхали до Росії у XVIII ст. У 1871 р., після смерті батька, сім'я переселилася до Санкт-Петербурга, де Д.О. Граве закінчив із золотою медаллю приватну гімназію відомого педагога Ф.Ф. Бичкова і вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Ще студентом опублікував перші наукові праці. Після закінчення університету в 1885 р. залишився в ньому для підготовки до професорського звання.

У 1889 р. захистив магістерську дисертацію, після чого викладав у Петербурзі в університеті, на Безстужівських жіночих курсах, в Інституті інженерів шляхів сполучення, Військово-топографічному училищі. Написав кілька підручників: «Курс аналітичної геометрії» (1893), «Курс диференціального числення» (1895). У 1896 р. захистив докторську дисертацію за темою: «Про основні завдання математичної теорії побудови географічних карт». Після захисту дисертації одружився на Олені Миколаївні, дочці академіка Н.Я. Соніна.

У зв'язку з погіршенням здоров'я переїхав на Україну. З 1899 р. працював ординарним професором фізико-математичного факультету Харківського університету, а з 1901 р. очолював кафедру математики Київського університету Св. Володимира. У 1902 р. зазнав великого горя — за рік померли три близьких людини — мати, сестра і дружина. Всі турботи про трьох дітей тепер лягли на плечі Дмитра Олександровича, але й сам він кілька років серйозно хворів. У 1908 р. під час лікування у Вені одружився на М. Ріхтер.

У 1917 р. виступив одним з фундаторів Українського народного університету, розробив програму створення в ньому фізико-математичного факультету. В 1934 р. за його ініціативи та активної участі в Україні засновано академічний Інститут математики, директором якого він працював до останніх своїх днів.

Д.О. Граве — вчений зі світовим ім'ям. Він залишив велику наукову спадщину. Його праці присвячені найскладнішим питанням алгебри, теорії чисел і теорії груп. Він створив багато підручників: «Теорія груп», «Елементарний курс теорії чисел», «Основи аналітичної геометрії», «Математика страхової справи», «Елементи вищої алгебри», написав оригінальну енциклопедію з математики. Він є засновником математичної школи, до якої належать видатні вчені Ю.В. Благовещенський, Б.В. Делоне, М.Г. Чеботарьов, О.Ю. Шмідт та інші.

За видатний внесок у розвиток математики обраний академіком АН УРСР (1919), почесним членом АН СРСР (1929), нагороджений орденами: Св. Станіслава 2 ст. (1904), Св. Анни 2 ст. (1909), Св. Володимира 4 ст. (1912) і 3 ст. (1917), Трудового Червоного Прапора (1939). Мав почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР».

Помер Д.О. Граве 19 грудня 1939 р.

Ім'ям видатного вченого названо кратер, відкритий на Місяці. На честь Д.О. Граве на фасаді будинку, де він працював (вул. Терещенківська, 3), розміщено меморіальну дошку. В 2013 р. в Україні масовим тиражем надруковано поштовий конверт з портретом вченого. На батьківщині академіка, у Вологодській обл. Росії, його ім'ям названо вулиці у містах Кирилов та Вологда. На будинку, в якому жила родина Граве у Кирилові (вул. Граве, 1), встановлено пам'ятну меморіальну дошку.

Пам'ять про вченого, доброго сім'янина свято зберігає його родина. Серед його нащадків чимало талановитих людей: дочка Олена була відомою балериною, онучка Тамара Калустян — співачкою.

Літ-ра: Сборник, посвященный памяти акад. Д.О. Граве. М.: Л., 1940. 326 с.; Добровольский В.А. Дмитрий Александрович Граве (1863–1939). М.: Наука, 1968. 112 с.; Боголюбов А.Н., Урбанский В.М. Д.А. Граве и его время — Автобиографические записки Д.А. Граве. Историко-математические исследования. Вып. XXXIV. М.: Наука, 1993; Урбанский В.М. Дмитрий Граве и его время. К.: Наук. думка, 1998. 270 с.

ДАНИЛЕВИЧ ВАСИЛЬ ЮХИМОВИЧ (1872–1936)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
25	3	14

ЗАКОХАНІЙ В ІСТОРІЮ РІДНОГО КРАЮ

Педагог, історик, археолог, нумізмат, музеєзнавець — все це про одну людину — **ВАСИЛЯ ЮХИМОВИЧА ДАНИЛЕВИЧА**. Народився він в м. Курськ (Росія) 9 лютого (28 січня) 1872 р. Навчався в Уманській прогімназії, а з 1884 р. — в 4-й Київській гімназії, яку закінчив у 1891 р. зі срібною медаллю. У цьому ж році вступив до історичного відділення Київського університету Св. Володимира. У 1894 р. отримав золоту медаль за виконану під керівництвом відомого історика В.А. Антоновича працю «Нарис історії Полоцької землі до кінця XIV століття». У 1895 р. закінчив університет, після чого вчителював в Баку, Дерпте, Ревелі, відпрацьовуючи вчительську стипендію, яку отримував під час навчання в університеті.

У 1901 р. переїхав до Харкова. Працював вчителем, охоронцем музею. Після складання магістерських іспитів у Харківському університеті став приват-доцентом. Влітку брав участь в археологічних розкопках.

У 1907 р. запрошений на роботу до Київського університету Св. Володимира на посаду приват-доцента, яку обіймав до 1915 р. Під час роботи в Києві продовжував археологічні розкопки та дослідження. У 1913 р. організував в Києві археологічний музей, який через два роки був приєднаний до аналогічного музею Київського університету. Брав активну участь у роботі історичних товариств. Видатний історик М.С. Грушевський залучив Василя Юхимовича до роботи на створеній ним у Всеукраїнській академії наук науково-дослідній кафедрі історії.

Кілька років (1915–1918 рр.) працював у Варшавському університеті. Наприкінці 1918 р. В.Ю. Данилевич повернувся до Києва і був запрошений на кафедру московської історії створеного в той час Київського українського університету. Викладав також в інших навчальних закладах Києва, зокрема Інститутах народної освіти та Червоної професури. Опублікував понад 50 праць з історії, археології та нумізматики України, Білорусі.

Помер В.Ю. Данилевич 15 листопада 1936 р.

Лім-па: Життєпис проф. В.Е. Данилевича (складений їм самим). Записки історико-філологічного відділу Укр. Академії наук. Т. І. К., 1919. С. LXXXV- LXXXIX; Мельник Г.М. Данилевич Василь Юхимович / Історичний факультет Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: Минуле й сьогодні. К.: Прайм-М, 2004. С. 189; Гомоляко А. В.Ю. Данилевич как історик Слобожанщини. Український історіографічний зб. Вип. 13. 2007. С. 97–105; Його ж. Участь В.Ю. Данилевича у діяльності Київського товариства Нестора-Літописця. Література і культура Полісся. Зб. статей. 2008. Вип. 42.

ДАНИЛОВ ВІТАЛІЙ ІВАНОВИЧ (1902–1954)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
22	12	1

ОСНОВОПОЛОЖНИК ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ РЕНТГЕНОГРАФІЇ РІДИНИ

Відомий український фізик, засновник і керівник школи фізиків у галузі рентгенографічного вивчення атомів, будови рідини і металів **ВІТАЛІЙ ІВАНОВИЧ ДАНИЛОВ** народився 28 березня (10 квітня) 1902 р. в с. Жовте Катеринославської губернії (нині — Луганська обл.) в сім'ї вчителя. Після закінчення Катеринославської гімназії працював вчителем, потім директором сільської школи в с. Гродівка (нині — Донецька обл.).

У 1923 р. вступив до фізико-математичного факультету Дніпропетровського інституту народної освіти, після закінчення якого з 1926 р. працював асистентом кафедри фізики Дніпропетровського гірничого інституту. Після створення у 1930 р. Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту очолив там кафедру фізики. У 1934 р. присвоєно звання професора. У 1935 р. обраний завідувачем кафедри експериментальної фізики Дніпропетровського університету. В 1937–1938 рр. працював деканом фізичного факультету. За його ініціативою в університеті створено кафедру молекулярної фізики, яку він очолював до 1941 р. У 1940 р. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора фізико-математичних наук.

Паралельно працював у наукових установах Дніпропетровська. У 1932 р. за його ініціативою створено Дніпропетровський фізико-технічний інститут, в якому він очолював лабораторію кристалізації. Очолював її і під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.),

коли Інститут був евакуйований до Магнітогорська, а потім перебазований до Москви.

У 1946–1954 рр. працював в Києві директором лабораторії металофізики Академії наук УРСР (нині – Інститут металофізики НАН України). У 1951 р. В.І. Данилова обрали академіком АН УРСР.

Основні його праці присвячені проблемам рентгенографічного дослідження атомної структури рідких металів і теорії кристалізації. В.І. Данилов вирішив низку принципових питань переходу речовин з рідкого стану в твердий. Праці активно впливали на розвиток металургійної практики. У роки війни він визначив шляхи покращення якості тугоплавких металів, зокрема сталі, яка використовувалася під час виготовлення бойової техніки.

За плідну наукову діяльність В.І. Данилова нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки. У 1950 р. за праці з кристалізації рідин був удостоєний Державної премії СРСР.

Помер В.І. Данилов 19 березня 1954 р.

У 1983 р. на будинку Інститут металофізики НАН України (бульвар Вернадського, 36) встановлено меморіальну дошку, що тут у 1946–1954 рр. працював акад. В.І. Данилов. Після смерті вченого кілька разів (1956, 1971) перевидавалися його вибрані твори.

Літ-ра: Виталий Иванович Данилов. К.: Наук. думка, 1984. 31 с. (Биобиблиография ученых УССР).

ДИННИК ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (1876–1950)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
20	11	34

ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ З ТЕОРІЇ ПРУЖНОСТІ

Відомий український вчений в галузі механіки **ДИННИК ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ** народився 19 (31) січня 1876 р. в м. Ставрополь (Росія). Його батьки Микола Якович і Ганна Василівна пра-

цували вчителями. В сім'ї панувала творча атмосфера. Батько весь вільний час віддавав дослідженню Кавказу, присвятивши йому понад 30 статей. За багаторічну плідну педагогічну та краєзнавчу роботу його було нагороджено золотою медаллю та обрано почесним громадянином Ставрополя.

Після закінчення класичного відділення Ставропольської гімназії О.М. Динник вступив до фізико-математичного факультету Новоросійського університету (Одеса), а через рік перейшов до Київського університету Св. Володимира. Ще студентом за наукову працю «Нарис вчення про на-

магнічування» отримав золоту медаль та премію ім. М. Пирогова. Після закінчення університету працював лаборантом у Київському політехнічному інституті, де здобув другу вищу освіту. У 1908 р. отримав вчений ступінь магістра механіки. У 1910–1911 рр. протягом року стажувався у Німеччині в Мюнхенському університеті та політехнікумі. Отримав там науковий ступінь доктора-інженера.

Після повернення з-за кордону кілька років (1911–1913 рр.) працював професором Донського політехнічного інституту у Новочеркаську, а з вересня 1913 р. переїхав до Катеринослава (нині – Дніпро). У 1915 р. захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра прикладної математики. Багато років очолював кафедру теоретичної механіки в Гірничому інституті, кілька років (1927–1929 рр.) працював деканом факультету. Після створення металургійного інституту разом зі своєю лабораторією перейшов на роботу до цього закладу.

О.М. Динник успішно досліджував динамічні напруження шахтних підйомних канатів, гірничий тиск в шахтах, стійкість арок та інші проблеми. Він є автором понад 200 наукових праць, зокрема монографій і довідників з механіки. Створив курс лекцій з теоретичної механіки (1913), який витримав кілька видань.

У 1929 р. обраний академіком АН УРСР.

Під час Великої Вітчизняної війни він працював в Уфі та Москві керівником відділу теорії пружності Інституту гірничої меха-

ніки АН УРСР. У травні 1944 р. переїхав до Києва. Працював професором Київського університету ім. Т.Г. Шевченка і одночасно завідувачим відділом теорії пружності Інституту гірничої механіки АН УРСР (1944–1947 рр.), а з 1958 р. — завідувачим відділом в Інституті будівельної механіки АН УРСР.

О.М. Динник на всіх етапах своєї творчої діяльності велику увагу приділяв підготовці наукових кадрів. Його учнями були понад 40 докторів наук, серед них такі відомі вчені, як В.А. Лазарян, М.Я. Леонов, А.Ш. Локшин, Г.М. Савін та ін.

У 1946 р. вченого обрали академіком АН Радянського Союзу. Він був нагороджений орденами Св. Станіслава, Леніна і Трудового Червоного Прапора, мав почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки УРСР.

Помер О.М. Динник 22 вересня 1950 р.

На відзнаку заслуг вченого на фасаді будинку № 9 по вул. М. Коцюбинського в Києві, де він проживав у 1944–1950 рр., встановлено меморіальну дошку. В Національній академії наук України засновано премію ім. О.М. Динника за видатні досягнення в галузі механіки та машинобудування.

Літ-ра: Гришакowa Н.П., Георгиевская В.В., Александр Николаевич Динник. К.: Изд-во АН УССР, 1956. 53 с.; Кожухов А.А., Очинский В.В. Академик А.Н. Дынник. К 130-летию со дня рождения. Исследования по истории физики и механики. 2006. М.: Наука, 1967. С. 239–248.

ДУХОНІН МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1876–1917)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
II	6	26

ОСТАННІЙ ВЕРХОВНИЙ ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ ВІЙСЬКАМИ РОСІЇ

На Лук'янівському кладовищі поховані останки генерал-лейтенанта російської імперії **МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА ДУХОНІНА**,

який в листопаді буремного 1917 р. опинився на одній з найвищих посад в Росії — Верховного Головнокомандуючого військами Росії.

М.М. Духонін народився 1 (13) грудня 1876 р. в Смоленській губернії (за іншими даними, у м. Києві) в сім'ї нащадків військових. Його батько Микола Лаврентійович, а також дід Лаврентій Григорович були генералами російської армії. Військову кар'єру батько завершив у Києві. Обидва дядьки М.М. Духоніна також служили в армії. Особливо прославився своєю хоробрістю старший дядько — Михайло Лаврентійович (1837—1895 рр.). Він був відомим героєм російсько-турецької війни 1877—1878 рр., який виявив особливу хоробрість під час боїв на Шипці. Його дружина працювала в дивізійному лазареті, залишивши цікаві записки про важку працю медичних сестер.

М.М. Духонін не відійшов від родинних традицій. Він вступив до Київського Володимирського кадетського корпусу, а після його закінчення вирушив до Москви, де закінчив 3-тє Олександрівське військове училище. Військову освіту завершив, навчаючись пізніше у Миколаївській академії генерального штабу.

Військову службу М.М. Духонін почав у лейб-гвардії Литовському полку. Старанний офіцер з відмінною військовою підготовкою швидко долав ієрархічні шаблі. Він успішно працював у штабі дивізії, округу, на викладацькій роботі у військовому училищі, був командиром роти та батальйону. В 34 роки він вже мав військове звання полковника.

З початку Першої світової війни М.М. Духонін був на фронті. Він був старшим ад'ютантом штабу 3-ї армії, відповідаючи за розвідку, а в січні 1915 р. призначений командиром Луцького піхотного полку. У вересні 1915 р. його повернули на штабну роботу. Спочатку М.М. Духонін працював керуючим справами генерала для доручень при Головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту, а в травні 1916 р. став генерал-квартирмейстером Південно-Західного

фронту, військами якого в той час командував уславлений генерал О.О. Брусилов.

Після Лютневої революції 1917 р. М.М. Духонін продовжував обіймати високі військові посади в російській армії. З 29 травня працював в.о. начальника штаба Південно-Західного фронту, а 4 серпня став начальником штабу Західного фронту. Після розгрому заколоту генерала Корнілова і відходу у відставку генерала М.М. Алексеєва, начальника штаба ставки Верховного Головнокомандуючого, на цю посаду призначено генерал-лейтенанта М.М. Духоніна. Це сталося тому, що Духоніна цінували у військових колах як вдумливого стратега, знавця всіх тонкощів штабної роботи. На той час за заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений шістьма орденами.

Верховним Головнокомандуючим військами Росії в той час був голова Тимчасового уряду О.Ф. Керенський. У листопаді 1917 р. після приходу до влади більшовиків, він очолив похід відданих йому військ на Петроград, але зазнав поразки. Після цього в ніч на 1 листопада він підписав наказ про передачу посади Верховного Головнокомандуючого військами Росії генералу М.М. Духоніну.

Важким був той час для Росії та її армії. Все руйнувалося на очах. В армії поширювалась стихійна демобілізація. М.М. Духонін негайно прийняв низку неординарних рішень, спрямованих на те, щоб врятувати армію від остаточного зруйнування. Одним з таких рішень було підписання 7 (20) листопада 1917 р. договору з представниками Української Центральної ради О. Лотоцьким та Д. Дорошенком про створення Українського фронту.

Водночас М.М. Духонін відмовився від пропозиції радянського уряду почати переговори з німецьким військовим командуванням про укладення миру. В ніч на 9 листопада 1917 р. за дорученням Ради Народних Комісарів В.І. Ленін, І.В. Сталін та М.В. Криленко викликали М.М. Духоніна до телефону. Вони запитували його: чому Верховний Головнокомандуючий не виконує вказівку радянського уряду щодо переговорів з німцями? Пояснюючи свою позицію, М.М. Духонін заявив: «Лише центральна влада, яка підтримується армією і країною, може мати достатню вагу і значення для супротивників, щоб надати цим переговорам потрібну авторитетність для досягнення результатів». 10 листопада 1917 р. глави військових

місій союзних держав при штабі Верховного Головнокомандуючого передали М.М. Духоніну колективну ноту, в якій висловили протест проти порушення Росією договору від 5 вересня 1914 р., що забороняв союзникам заключати сепаратний мир або перемир'я. М.М. Духонін розіслав текст цієї ноти командуючим фронтами і закликав їх продовжувати виконувати свій військовий обов'язок до переможного кінця. У відповідь М.М. Духонін був зміщений із займаної посади. Верховним Головнокомандуючим призначено прапорщика М.В. Криленка. До його приїзду в Ставку, яка розміщувалася в той час у Могильові, М.М. Духоніну було запропоновано продовжувати виконувати обов'язки Верховного Головнокомандуючого. Скориставшись цим, 19 листопада він віддав своє останнє розпорядження щодо звільнення з Биковської в'язниці учасників Корніловського заклоту генералів Денікіна, Корнілова, Лукомського, Маркова, Романовського, Ерделі.

20 листопада у Могильов до Ставки прибув новопризначений Верховний Головнокомандуючий М.В. Криленко. Він відразу ж запросив М.М. Духоніна до себе у штаб, що розміщувався у вагоні потягу та стояв на залізничній колії біля вокзалу, щоб прийняти від нього справи і відправити його до Петрограда. Однак сталося так, що події, які розгорнулися на вокзалі, вийшли з-під контролю М.В. Криленка: М.М. Духоніна, як тільки прибув до штабного вагону, вбили. За однією версією, матросами, що охороняли М.В. Криленка, які після вбивства кинули тіло М.М. Духоніна на розтерзання озвірілому натовпу солдатів, що оточували штабний вагон. За іншою, М.М. Духонін після виходу з вагону був буквально розтерзаний натовпом солдатів. На тілі М.М. Духоніна було знайдено 16 штикових, 3 сабельні і 2 вогнепальні рани. Кілька дів продовжувалося знущання над мертвим тілом генерала. За клопотанням генерала Раттеля, який був у той час начальником військових сполучень, та за дозволом Криленка тіло М.М. Духоніна на прохання дружини відправили для поховання у Київ.

24 листопада 1917 р. відбулося поховання генерала на Аскольдовій могилі. В траурній церемонії брали участь всього кілька осіб, в тому числі його дружина Наталія Володимирівна. Після поховання вона виїхала за допомогою Міжнародного Червоного Хреста до

Екатеринодара, звідки вирушила за кордон. Жила в Сербії, Німеччині, Марокко. Померла у 1968 р., похована у Касабланці.

У 1934 р. останки М.М. Духоніна разом з останками його батька та брата були перепоховані на Лук'янівському кладовищі. На могилі встановлено гранітний пам'ятник у вигляді хреста. На цоколі пам'ятника повідомлялось, що тут поховані артилерії генерал-майор М.Л. Духонін та корнет Д.М. Духонін. Написів про М.М. Духоніна його рідні вирішили не робити, щоб зберегти могилу від руйнування. Це було мудре рішення. В роки радянської влади, в часи гострих гонінь проти представників старої влади, могила М.М. Духоніна не привертала до себе уваги влади і збереглася до наших днів у первісному вигляді. Нині на пам'ятнику зроблено напис і про М.М. Духоніна.

Лит-ра: Военная энциклопедия. СПб: Тов-во И.В. Сытина, 1915. Т.9; Дикгоф-Деренталь А.А. Последние дни Ставки. Родина (Москва). 1992. № 2. С. 55–59; Волков С.В. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Т. 1. А.-К.-М., 2009; Базанов С.Н. Последние дни генерал-лейтенанта Духонина в Ставке. Военно-исторический журнал. 2001. № 1. С. 54–60; Миллер В.И., Обьедков И.В. Духонин Николай Николаевич. Политические деятели России. 1917: Биографический словарь. М., 1993. С. 105–107.

Д'ЯКОВ КОСТЯНТИН ТРИТОРОВИЧ (1864–1937)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
45	10а	39

СВЯЩЕНОМУЧЕНИК КОСТЯНТИН, МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ, ПАТРІАРШИЙ ЕКЗАРХ УКРАЇНИ

Примусове насадження атеїзму, руйнування церков, у тому числі видатних пам'яток культури різних епох, фізичне винищення духовенства масовими розстрілами — такою виявилася на практиці політика більшовиків щодо релігії після приходу їх до влади у

1917 р. У 30-ті роки ХХ ст. репресії проти духовенства досягли апогею. З центру на місця надходили «планові показники», що встановлювали кількість представників духовенства, яких мали розстріляти. Однією з жертв цих репресій став Митрополит Київський, екзарх України **КОСТЯНТИН** (в миру – Костянтин Григорович Д’яков).

За уточненими даними Т.В. Кальченка, К.Г. Д’яков народився 21 травня 1871 р. в с. Стара Водолага Валковського повіту Харківської губернії (деякі дослідники вказують іншу дату народження – 19 травня 1864 р.)

У 1891 р. закінчив Харківську духовну семінарію, отримав сан священника і розпочав службу в соборній церкві в м. Чугуїв Харківської губернії. В 1897 р. отримав нове призначення – в храм Різдва Христового у м. Харків. Одночасно працював у середніх навчальних закладах міста законовчителем. Тут на Слобожанщині повною мірою розкрився талант духовного служіння о. Костянтина. У 1924 р. після смерті дружини він прийняв чернецтво, тут він отримав сан єпископа, після чого був призначений єпископом Сумським та тимчасово управляючим Харківською єпархією.

12 листопада 1927 р. йому призначено сан архієпископа Харківського та Охтирського. Цю посаду він обіймав до 1935 р.

У зв’язку з гострою нестачею освічених духовних пастирів, які зазнали масових репресій, митрополит Костянтин погодився основну роботу поєднувати з управлінням Дніпропетровською та Феодосійською єпархіями. Таким чином він очолював три кафедри в єпархії, напружено працюючи на користь православної церкви.

Харківський період в житті та діяльності о. Костянтина виявився найтривалішим і плідним. Він продовжувався майже 40 років. За цей час о. Костянтин став одним із найавторитетніших православних ієрархів України. Не дивно, що 18 травня 1927 р. саме його обрали членом Тимчасового Патріаршого священного синоду православної церкви. Неодноразово відзначали найвищими церковними нагородами.

Працювати йому, як і всім священнослужителям, доводилося в ті часи у виключно важких умовах систематичних утисків та переслідування служіння церкви. Це гостро відчув на собі митрополит Костянтин. Крім утисків він за час роботи в Харкові двічі зазнавав арештів за свою релігійну діяльність (у 1923 та 1926 рр.). Кожного разу на кілька тижнів він опинявся у в'язниці без пред'явлення обвинувачень.

У 1934 р. столицю УРСР було перенесено з Харкова до Києва. Враховуючи посилення ролі Київської єпархії в релігійній житті країни, Священний синод православної церкви вирішив направити свого вірного служителя митрополита Костянтина на керівну роботу до столиці. 28 червня 1934 р. він призначив його Митрополитом Київським та Галицьким, а також екзархом України.

Нелегким для митрополита виявилось прийняття рішення про переїзд до нового місця служби. За 40 років бездоганної служби на Слобожанщині він полюбив цей край, адже саме тут сталися найпам'ятніші події в його житті. Тут він став визначним у православній церкві священнослужителем, тут були його друзі, однодумці, тут була похована його дружина. Він зрозумів, що тягар на новій посаді вимагатиме від нього значних сил, а їх у нього залишилося обмаль. І все таки, враховуючи те, що його досвід допоможе церкві у вирішенні складних проблем, з якими вона зустрілася, він прийняв рішення обійняти запропоновану йому посаду. Прийняттю цього рішення сприяло й те, що в Києві проживали його нечисленні родичі: єдина дочка Мелитина та її чоловік Б.О. Д'яков, який до того ж був племінником митрополита.

29 березня 1935 р. митрополит Костянтин прибув до Києва і відразу ж приступив до служби. Працювати довелося у виключно важких умовах, оскільки влада посилювала натиск на церкву. Один за одним закривалися храми, збільшувалася кількість арештів духовенства. Стан релігійних установ був плачевним: з колишніх 170 приходів працювали лише 70.

Особливо важким у житті церкви виявився 1937 рік. Провал атеїстичної пропаганди в країні партійні та радянські органи пояснювали контрреволюційною діяльністю церкви. В країні посилювалася нова, найширша хвиля масових репресій проти духовенства,

вона охопила як рядових священників, так і церковних ієрархів, керівників єпархій, членів Священного Синоду.

Особливо суворі іспити випали на долю митрополита Костянтина, який став екзархом України. Органи НКВС намагалися представити його як главу контрреволюційного заклоту, іноземного шпигуна. У травні був заарештований чоловік його дочки Б.О. Д'яков, його визнали «активним учасником військово-троцькістського заклоту і німецьким шпигуном» і за ухвалою «трійки» у вересні 1937 р. розстріляли. У вересні 1937 р. заарештували й дочку митрополита Мелитину. Арешти однодумців і рідних призвели до різкого погіршення здоров'я митрополита. 16 вересня він вирішив відмовитися від виконання обов'язків митрополита Київського й Галицького та екзарха України. Проте в цей самий день, 16 вересня 1937 р., митрополита Костянтина заарештували. Це сталося під час богослужіння у Покровському храмі на Солом'янці (вул. Островського, 201). Одночасно з арештом провели обшук у церкві, який перетворився на її розгром. Вилучили золоті й срібні вироби, які використовувалися в богослужінні, що надійшли на збереження із закритих храмів. Хворий на тяжку форму діабету митрополит Костянтин не витримав жорстоких тортур, яких він зазнавав у в'язниці. 10 листопада 1937 р. він помер прямо в кабінеті слідчого.

Разом з іншими особами, розстріляними в ті дні у катівнях НКВС, його тайкома поховали на Лук'янівському кладовищі. За легендою, один з візників, який вивозив тіла на кладовище, впізнав серед трупів, привезених з в'язниці, Митрополита Костянтина і потайки перепоховав його на 45 дільниці. О.П. Борисюк в 2007 р. оприлюднила цю легенду в одній зі своїх публікацій. Цю легенду можна перевірити лише ексгумацією трупа, але вона не проводилася. В реальність перепоховання Митрополита Костянтина важко повірити, оскільки працівники органів НКВС не довіряли будь-кому зі сторонніх осіб замітати сліди своїх жажливих злочинів. Тому ми поділяємо думку Л.А. Проценко про те, що могила митрополита Костянтина є умовною лише із застереженням, що йдеться про розміщення пам'ятника безпосередньо над останками митрополита Костянтина. Сумнівів, що вони знаходяться саме в цій братській могилі, у жодного дослідника не виникало. У 1995 р. група монахів і прихожан спробували уточнити місце, де зна-

ходяться останки митрополита шурфуванням його могили. Однак ця робота не була доведена до кінця, оскільки зверху братської могили в середині ХХ ст. виникли нові поховання.

Священний синод Української православної церкви своїм рішенням від 19 жовтня 1993 р. зарахував Митрополита Костянтина до лику святих. Відповідно до цього рішення 10 жовтня 2011 р. він був включений до Собору Київських святих. 17 квітня 2016 р. Священний синод УПЦ прийняв ще одну важливу для збереження пам'яті постанову — про встановлення Дня пам'яті митрополита в день його мученицької смерті — 10 листопада.

У 2003 р. на могилі споруджено пам'ятник за проектом архітектора О. Крутяк.

Лім-ра: Борисюк О. Поховання представників репресованого духовенства на території Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника. К.: Скарбниця документальної пам'яті. 2007. Вип. 2. С. 95–96; Регель ман Л. Трагедия русской церкви. 1917–1945. М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996; «Я принял решимость...» Сщмч. Константин (Дьяков), 1864–1937. Подготовил игумен Валериан (Головченко) по материалам публикаций 2015. Режим доступа: <http://o-val.ru/st/pr.htm>; Кольченко Т.В. Лукьяновский некрополь духовенства. К., 2017. С. 255–261.

ЗАБІЯКА МИКОЛА (1894–1917)	
<i>Центральна алея</i>	
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>
39	1

РЯДОВИЙ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Увагу всіх, хто проходить центральною алеєю заповідника, привертає розміщений у першому ряду витончений гранітний пам'ятник із суцільної гранітної брили. Він має вигляд стовбура дерева зі спиляними гілками увінчаного хрестом, який також імі-

тує дерев'яний. Незвичайний і текст епітафії, вибитої на пам'ятнику. Він представлений в такій редакції:

«Спокоїно спочивай, дорогий товар. вільний козаче!

Микола Забіяка козак 2 укр. Гет. Полуботка полка що загинув за ідею України забитий кулями юнкерів та вільноопр. Київського гар. 7 липня 1917 року. Родом з Чернігівщини Конотопського повіту с. Попівки. Забитий на 23 році життя. Цей пам'ятник зроб. товар. Полуб. полка».

Відразу виникає кілька питань. Чому саме тут серед значно пізніших за часом поховань опинилася могила козака, який загинув у 1917 р.? Хто такий козак Забіяка і що то за другий український полк імені Павла Полуботка? З якими подіями зв'язана загибель козака 7 липня 1917 р.?

Щоб відповісти на ці питання варто поринути у події буремного 1917 р., які відбулися в країні і Києві, де загинув у той час М. Забіяка.

В лютому 1917 р. у Росії відбулася революція, яка закінчилася перемогою — скиненням самодержавного ладу, утворенням Тимчасового уряду та Рад робітничих та солдатських депутатів. В Україні виникла Центральна рада, яка очолила національно-визвольний рух українського народу. Зміна влади, на жаль, не привела до закінчення братовбивчої війни, на всіх фронтах, зокрема Румунському та Південно-Західному, які були на території України, продовжувалися бої. Один зі шляхів закінчення війни солдатські маси бачили у створенні національних військових частин.

16 березня у Києві на нараді українських вояків ухвалили рішення: створити Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка і розпочати організацію українських полків. Для цього обрали військовий комітет, а вже у квітні 1917 р. в Києві сформували Перший український полк ім. Богдана Хмельницького. Розгорнулася робота над створенням і другого українського полку — ім. гетьмана Павла Полуботка. Базою його формування обрали м. Чернігів, де на розподільчому пункті зосередили велику

кількість резервістів, з яких формувалися маршеві роти для відправлення на фронт.

Під впливом агітації солдати-українці почали вимагати, щоб перед відправленням на фронт з їх складу був сформований полк імені гетьмана Павла Полуботка. Ці вимоги посилилися після того, як 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся в Києві 5–8 травня 1917 р., висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальною ознакою та потребу формування української національної армії. Цю роботу очолив обраний на з'їзді Генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою.

В 20-х числах травня 700 солдатів-українців та вже сформовану маршову роту кількома ешелонами відправлено з Чернігова до Києва. Серед них був і Микола Забіяка, 1894 р. народження, козацького походження. Народився він в с. Попівка на Чернігівщині (нині – Конотопський район Сумської обл.). Історія села почалася з першої половини XVII ст., коли на пагорбах уздовж річки Куколки виникли перші хутори козаків, які згодом злилися в село.

У Києві прибулих з Чернігова солдатів розмістили на околиці міста – на хуторі Грушки. Хутір тоді займав територію уздовж нинішнього проспекту Перемоги (між вулицями Гарматною та Василенка). На розі проспекту Перемоги та вул. Виборзька зберігся будинок, в якому розмішувалася одна з казарм, де мешкали солдати, що прибули з Чернігова. Кількість резервістів на розподільчому пункті постійно збільшувалася за рахунок прибулих з інших міст. На початок липня в Грушках було зосереджено 5000 резервістів.

Під впливом революційних подій в країні настрої і поведінка солдатів швидко набували дедалі радикальнішого характеру. Солдати-українці, основу яких складали чернігівці, оголосили себе козаками полку імені гетьмана Павла Полуботка. Не гаючи часу, вони почали уточнення структури полку, обрання старшини. 19 червня їх представник звернувся до Генерального військового комітету з вимогами визнати полк Другим українським, визнати обрану козаками старшину, а також забезпечити особовий склад їжею та зброєю. Солдати заявили про готовність відкрито виступити на захист своїх вимог.

Непродумані кроки Тимчасового уряду, а саме заборона військовим міністром 2-го Всеукраїнського військового з'їзду у Києві,

його наказ про негайне відправлення на фронт полку імені Богдана Хмельницького, прискорили виступ полуботківців. Він стався в ніч з 4 (17) на 5 (18) липня. Кількома колонами повсталі рушили до центру Києва з метою захоплення урядових установ, складів зброї, товарної станції, скарбниці, банків, мостів через Дніпро тощо.

Вночі солдати захопили склад тилової збройної майстерні Південно-Західного фронту і вилучили звідти 1200 гвинтівок та 10 кулеметів, в приміщенні міліції повстанці взяли 170 револьверів та патрони до них. О 3–4 годині повстанці з'явилися на Хрещатику та прилеглих до нього вулицях і почали роззброювати міліціонерів. О 5 годині вони захопили приміщення міської міліції, казначейство, оточили банк. Не обійшлося й без випадків мародерства – солдати розгромили та пограбували квартиру командуючого Київським військовим округом полковника Оберучева, який перебував у той час у відрядженні. Кілька керівних осіб міста були заарештовані (комендант м. Києва генерал Цицович, начальник міської міліції Лепарський).

Виступ полуботківців неоднозначно зустріли у місті. Козаки Богданівського полку, хоча й співчували повсталим, не приєдналися до них. Генеральний військовий комітет усунувся від керівництва рухом, більше того він віддав ризиковане розпорядження: припинити доставку харчів на розподільний пункт в Грушки.

7 липня до Києва повернувся командуючий військами Київського військового округу полковник Оберучев. Він негайно вжив рішучих заходів щодо силового придушення виступу солдатів. До місця їх дислокації надіслали озброєних курсантів підготовчої школи та кірасирів другого саперного батальйону. Полуботківці змушені були підкоритися і скласти зброю. Проте деякі з них відмовилися від капітуляції і вчинили збройний опір, внаслідок чого з обох боків були жертви. Однією з них став Микола Забіяка. Обставини його загибелі, на жаль, невідомі.

12 липня о 9-й годині ранку в приміщенні педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), де тоді розмішувалася Центральна рада, відбулася панахида за полуботківцями, які загинули 6–7 липня. Про місце їх поховання існують різні думки. Ю. Бобриницький висловив припущення, що їх поховали на Щекавицькому кладовищі. Однак у такому разі не зрозуміло, чому один із них (М. Забіяка) був

похований на Братському кладовищі, яке тоді входило до складу Лук'янівського кладовища. Найімовірніше саме тут були поховані всі загиблі полуботківці, а їхні могили не збереглися, оскільки за ними в радянський час не було догляду.

Вже через тиждень після придушення виступу полк був відправлений на Румунський фронт, де в той час йшли кровопролитні бої. 14 липня з Києва вирушив перший, а 29 липня останній ешелони з особовим складом та бойовою технікою полку. Настрій від'їжджаючих був пригнічений, адже їм вдалося досягнути лише одного — виїхати на фронт як єдине ціле. На підтвердження цього Центральна рада вручила полку український прапор та виділила свого представника для супроводження. Фронтowa доля полку склалася невдало — він був кинутий на найнебезпечнішу ділянку фронту. У перших боях загинули більшість полуботківців. Так скінчилася коротка і надто трагічна історія полку.

Історія поховання на Лук'янівському кладовищі Миколи Забіяки мала інтригуюче продовження. Незабаром після поховання на могилі козака з'явився чудовий пам'ятник, зроблений товаришами-полуботківцями. Проте в радянські часи могила виявилася недоглянутою. Прокладена територією Лук'янівського цивільного кладовища ділянка вулиці (нині — вул. Дорогожицька, 1–7) залишила Братське кладовище поза межами діючого Лук'янівського цивільного кладовища. Його територія швидко заросла чагарником. Лише хрест на пам'ятнику Миколі Забіяці височів, привертаючи увагу небайдужих. У 1967 р. на місці, де було розміщене Братське кладовище, почалося спорудження телевізійної вежі та комплексу допоміжних споруд.

Про пригоди, зв'язані з похованням козака М. Забіяки та надмогильного пам'ятника в ті часи пізніше, у 1992 р., розповів свідок та учасник тих подій краєзнавець Ю. Бобраницький. Він був одним з тих українських патріотів, які в роки радянської влади час від часу доглядали за козацькою могилою. До цієї роботи допитливий краєзнавець залучив і своїх колег з Інституту автоматики К.М. Радченка, Л.Г. Бабляка. Інша група національно свідомих людей, скоріше за все це були працівники Лук'янівського цивільного кладовища, під час будівництва телевізійної вежі врятувала від руйнування надгробний пам'ятник козака і, можливо, його по-

ховання. Вони перенесли їх на територію Лук'янівського цивільного кладовища. Місце для могили було обрано в кінці кладовища.

Проте історія поховання Миколи Забіяки на цьому не скінчилася. У 1968 р. ділянку кладовища, що примикала до вул. Пархоменка (нині – вул. Дегтярівська, 52), віддали під будівництво будинку для спеціального конструкторського бюро шляхових машин. Над могилою козака знову нависла небезпека. І на цей раз знайшлися справжні патріоти, які врятували пам'ятник від знищення. Його перенесли на центральну алею (ділянка № 39).

Автору цього нарису довелося бути свідком руйнації поховання козака М. Забіяки. «У 1968 р., відвідуючи Лук'янівське військове кладовище, де похований батько, як завжди я вирушив на територію сусіднього колишнього Братського кладовища. Там на схилі яру була невелика копанка, з якої відвідувачі кладовища брали пісок для посипання доріжок. Я ще не ступив на територію Братського кладовища, як побачив великі зміни звичного ландшафту. Замість зарослої кущами, кропивою та повзучими рослинами території занедбаного кладовища я побачив розрівняну земельну ділянку, вільну не лише від бур'янів, а й від могильних горбиків і пам'ятників над ними. Про те, що на цьому місці було кладовище, нагадувала лише купа понівечених пам'ятників та могильних плит, складених на краю майбутнього будівельного майданчика. Серед уламків пам'ятників звернув увагу на один, зроблений із каміння у вигляді козацького хреста, на якому зберіглося кілька слів з епітафії викарбуваних українською мовою: «Тут спочиває наш батько». На цьому текст обривався».

Серед купи уламків єдиним пам'ятником, який повністю зберігся, був пам'ятник М. Забіяці. Витягнутий з могили і переміщений на край колишнього кладовища, він стояв трохи нахиленим, відкритим для огляду, починаючи від необробленої фундаментальної частини і закінчуючи верхівкою у вигляді хреста. Як не дивно, пам'ятник не мав навіть незначних пошкоджень. Далося в знаки те, що він був зроблений із монолітної гранітної брили.

Те, що пам'ятник стояв віддалік від могили, яку раніше прикрашав та оберігав, мимоволі породжує думку про те, що на Лук'янівське цивільне кладовище був перенесений лише пам'ятник. Щодо перенесення праху козака М. Забіяки, то згадку про це ми

знайшли лише в спогадах Ю. Бобраницького. Однак він не був свідком перенесення праху, а писав про цей факт зі слів невідомих осіб. Інших джерел про перенесення праху М. Забіяки немає. Тому ми не виключаємо, що пам'ятник нині є кенотафом, тобто символічною могилою. Однак це не знижує його історичної і тим паче художньої цінності.

Літ-ра: Бобраницький Ю. Перша жертва: історія однієї могили. Вечірній Київ. 1992, 17 вересня; Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В. Виступ полуботківців в 1917 р.: Спроба хронікально-документальної реконструкції події. Український історичний журнал. 1993. № 7–8. С. 17–29; № 9. С. 23–39; № 10.

КАЛИНОВИЧ МИХАЙЛО ЯКОВИЧ (1888–1949)		
Дільниця	Ряд	Місце
9	10	18/2

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ-МОВОЗНАВЕЦЬ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

МИХАЙЛО ЯКОВИЧ КАЛИНОВИЧ народився 30 вересня (13 жовтня) 1888 р. у с. Жахнівка Брацлавського повіту Подільської губернії (нині – Тиврівський р-н Вінницької обл.) в сім'ї священика. Вчився в гімназії м. Керч, а з п'ятого класу – в Колегії Павла Галагана в м. Київ, яку закінчив із золотою медаллю. У 1907 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, але вже на першому курсі змушений був його покинути через хворобу. В 1908 р. вступив до історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира. В студентстві

М.Я. Калинович за наукову працю з мовознавства був нагороджений золотою медаллю.

У 1912 р. М.Я. Калинович закінчив університет за двома спеціальностями: порівняльне мовознавство і слов'яно-руська філологія. Залишився на кафедрі відомого вченого Ф.І. Кнауцера. Отримав трирічне закордонне відрядження і стажувався в університетах Німеччини, Франції, Англії, Італії, Південної Америки. Після повернення у 1915 р. до Києва викладав в університеті Св. Володимира та на вищих жіночих курсах. Після смерті свого вчителя Ф. І. Кнауцера очолив в університеті кафедру мовознавства. В університеті працював майже 30 років. Одночасно був штатним працівником науково-дослідної кафедри мовознавства в Академії наук УРСР. Після створення там у 1930 р. Інституту мовознавства очолив в ньому відділ загального мовознавства.

У 1939 р. М.Я. Калиновича обрали академіком АН УРСР і призначили директором Інституту мовознавства, а також головою відділення суспільних наук Академії. Під час Великої Вітчизняної війни працював в Уфі (1941–1942) та Москві (1943–1944). У 1944 р. повернувся до Києва, де продовжував працювати директором Інституту мовознавства.

М. Я. Калинович був всебічно освіченим лінгвістом, поліглотом, володів майже 20 мовами народів світу. В передмові до книги про діяльність вченого проф. С.В. Семинський писав: «... творчий доробок українського вченого був надзвичайно різноманітним – від розв'язання деяких актуальних теоретичних проблем мовознавства до історії давньоіндійської культури, від нарису історії лінгвістики до збірки оригінальних власних віршів, від статей перекладного двомовного словника до дослідження новітньої французької поезії, від перекладів творів західноєвропейських письменників до аналізу пам'яток давньої російської літератури». М.Я. Калинович залишив помітний слід у лінгвістичній науці, він є автором кількох підручників, монографій, численних статей, словників. Його високо цінують як лексикографа. Під його редакцією у 1929–1933 рр. опубліковано двотомний російсько-український словник. Виданий за його редакцією у 1948 р. російсько-український словник понад 50 років був основним інформаційним джерелом з української лексики.

Академік М.Я. Калинович був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Помер 16 січня 1949 р.

Літ-ра: Жлуктенко Ю.О. Михайло Якович Калинович. К.: Наук. думка, 1991. 76 с.; Меренклуй О.С. Академік М.Я. Калинович. Мовознавство. 1978. № 6.

КАЩЕНКО МИКОЛА ФЕОФАНОВИЧ (1855–1935)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
21	13	12

АКАДЕМІК В БАГАТЬОХ ГАЛУЗЯХ БІОЛОГІЇ

Видатний біолог **МИКОЛА ФЕОФАНОВИЧ КАЩЕНКО** народився 25 квітня (7 травня) 1855 р. на хуторі Веселом Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині — селище Московка Вільнянського р-ну Запорізької обл.) в багатодітній дрібнопомісній дворянській сім'ї. Він був восьмою дитиною в сім'ї. Дитинство пройшло на хуторі в оточенні сестер і брата. Від старших сестер хлопчик рано навчився читати. Його особливо цікавили книжки про природу. Охоче допомагав батькам в догляді за молодшим братом Андріаном, який став пізніше відомим істориком та

письменником, художні твори якого відтворювали героїчне минуле українського народу за часів козацтва.

Вчився в Катеринославській гімназії. Його улюбленими предметами були природознавство та малювання. Навички малювання знадобилися згодом у науковій роботі: він сам ілюстрував свої праці потрібними малюнками. Гімназію він закінчив у 1875 р. зі

срібною медаллю. Цього самого року він вступив до медичного факультету Московського університету. У зв'язку з матеріальними труднощами перевівся до Харківського університету, який закінчив у 1880 р., отримавши диплом повітового лікаря. Під час студентських років брав участь в російсько-турецькій війні (1878 р.). Працював помічником ординатора у Кавказькому військовому Джажурському госпіталі № 2.

Під час навчання в університеті М.Ф. Кашенко розпочав наукову роботу. Перші наукові розвідки здійснив під керівництвом професора З.І. Стрельцова, який завідував кабінетом ембріології. Темою його пошуків була ембріологія хребетних тварин та людини. Цю проблему молодий вчений продовжував вивчати і після закінчення університету, в якому він був залишений при кафедрі як професорський стипендіат. У 1884 р. захистив докторську дисертацію за темою: «Епітелій людського хоріону та його роль у гістогенезі». Отримав ступінь доктора медицини та звання приват-доцента порівняльної анатомії.

У 1886–1887 рр. М.Ф. Кашенко стажувався у Німеччині та Італії. Він працював у лабораторіях ембріолога В. Геса, анатома В. Вальдейра-Гарца, біологів Е. Геккеля та О. Гертвіга, зоолога А. Дорка. Після повернення продовжив працювати в Харківському університеті.

В листопаді 1888 р. М.Ф. Кашенко отримав від Міністерства народної освіти призначення на роботу екстраординарним професором кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології в щойно відкритому Томському університеті. Майже чверть століття віддав науковій роботі в першому в Сибірі університеті. Він працював тут на різних посадах: професора, завідуючого кафедрою, декана медичного факультету, ректора університету (1894–1895).

Роботу в університеті розпочав зі створення зоологічного музею як бази вивчення студентами фауни краю. У 1898–1900 рр. вчений провів три великомасштабні експедиції на р. Об, Барабінські озера, територію вздовж Сибірської залізниці. У ході експедиції Алтайським краєм описав 791 хребетну тварину, зокрема 12 з них вперше в науковій літературі. На основі матеріалів експедицій було сформовано експозицію зоологічного музею, підготовлено «Визначник ссавців Томського краю» та написано велику кількість ста-

тей, які були опубліковані у російських та зарубіжних виданнях. У 1901 р. Рада Московського університету за заслугою оцінила працю М.Ф. Кашенко і присудила йому за великий обсяг наукових праць ступінь доктора зоології.

З 1900 р. вчений захопився плідівництвом. У 1902 р. біля свого житлового будинку він заклад акліматизаційний сад і зайнявся гібридизацією місцевих сортів плодових дерев. Вивів цінні сорти яблук, які добре акліматизувалися в умовах суворих зим на Алтаї (Багрянка Кашенка, Бугристе наливне, Янтарне). М.Ф. Кашенка за правом вважають засновником Сибірського наукового садівництва. Він активно спілкувався з місцевими садоводами, влаштовував виставки садоводів, читав для тих, хто займається садівництвом, лекції, листувався із садоводами інших регіонів країни, зокрема з І.В. Мичуріним.

М.Ф. Кашенко виявив себе і як активний громадський діяч. Він очолював Західне товариство сільського господарства, редагував газету «Сибирский земледелец», взяв участь у створенні Сибірських вищих жіночих курсів і викладав на них, організовував силами вчених Томського університету публічні лекції для населення. Його обрали почесним мировим суддею і у 1897–1912 рр. він брав участь у роботі Томського окружного суду. Його самовіддану плідну діяльність на користь краю тричі відзначали врученням державних нагород. У 1909 р. він отримав звання Заслуженого професора.

Проте стан здоров'я М.Ф. Кашенка почав погіршуватись. Лікарі наполегливо радили йому переїхати до іншого регіону країни з м'якшим кліматом.

У 1922 р. М.Ф. Кашенко із сім'єю (у нього було п'ятеро дітей) переїхав до Києва і почав роботу на кафедрі зоології Київського політехнічного інституту. Біля своєї квартири на території інституту він облаштував сад, в якому продовжив займатися проблемами акліматизації. Разом із відомим лікарем В.О. Караваєвим він заснував у Києві зоологічний музей і до 1917 р. був у ньому директором.

М.Ф. Кашенко став одним з фундаторів Всеукраїнської академії наук. З кінця 1918 р. він є дійсним членом академії, в якій створив кафедру акліматизації і очолював її. У 1918–1919 рр. він очолював і другий фізико-математичний відділ ВУАН. Ще у 1913 р. він заклад у Києві акліматизаційний розсадник культурних рос-

лин, який у 1919 р. увійшов до структур Академії наук України. До 1935 р. його директором був М.Ф. Кашенко.

З початком Першої світової війни М.Ф. Кашенко розгорнув роботу щодо вивчення лікарських можливостей рослин. За містом біля залізничної станції Клавдієве він придбав за власні кошти ділянку землі для створення плантації лікарських рослин. «Врачебная газета» (Санкт-Петербург) надрукувала статтю М.Ф. Кашенка «Про необхідність ретельнішого вивчення народних лікарських рослин». При політехнічному інституті для бажаючих відкрито тримісячні курси з вивчення лікарських рослин. Лекції про лікарські рослини вчений читав також на селекційно-насінницьких курсах та в Київському фармакологічному технікумі. Він мріяв створити в Києві інститут або центр вивчення рослин, які можуть слугувати медицині.

М.Ф. Кашенко продовжував брати активну участь у громадській роботі. За його ініціативи в Україні було створено Комітет з вивчення фауни України. Він був членом комісії з вивчення природних багатств України, Київського та Харківського товариств дослідників природи, працював у складі редколегій багатьох наукових видань.

Проте в 1921 р. сталася подія, яка підірвала його сили і завдала серйозного удару по його авторитету. За «необережне витрачання казенних коштів» 4 травня 1921 р. Організаційна рада політехнічного інституту звільнила М.Ф. Кашенка з посади професора і порушила питання щодо звільнення ним службової квартири. Багатодітна сім'я академіка відразу опинилася в складних матеріально-побутових умовах. Щоб прогодувати велику родину академік змушений був зайнятися практикою лікування травами. Однак більшість його пацієнтів були неспроможні оплатити навіть вартість трав, тому професор роздавав їх безкоштовно. Прийшла й інша біда: серед працівників Академії наук поширилися чутки про те, що М.Ф. Кашенко нібито займається знахарством. Довелося давати пояснення особисто Президенту Академії і в доповідній записці роз'яснювати корисність лікарських рослин.

Долаючи всі труднощі, М.Ф. Кашенко продовжував наукову роботу. Акліматизаційний сад став основним місцем його роботи. Академік жив поруч із садом і весь час проводив там за роботою.

Сад поступово розширювався і в 1930 р. займав вже 12 гектарів. Микола Феофанович мріяв засадити Київ абрикосовими та персиковими плодовими деревами. У 1929 р. в наданому Академією наук приміщенні було відкрито музей акліматизації. Збільшувався штат співробітників саду. За посівним матеріалом вони виїздили до Криму, Середньої Азії, Далекого Сходу.

Оцінюючи наукову спадщину М.Ф. Кащенко, слід зазначити, що, працюючи в багатьох галузях біологічної науки, він зробив вагомий внесок у розвиток ембріології, зоології, ботаніки. Він був талановитим селекціонером. Цікавили вченого й проблеми геронтології. У 1914 р. у Москві вийшла друком його книга «Смерть и долголетие с биологической точки зрения» (після смерті вченого, в 1938 р., вона була перевидана). Досліджуючи проблеми багатьох галузей біології, М.Ф. Кащенко передбачав, що за цією наукою велике майбутнє, що ХХІ ст. буде в історії людства «століттям біології».

Вся наукова діяльність М.Ф. Кащенко була нерозривно пов'язана з практикою життя. Вчений завжди залишався вірним кредо, яке він сформулював на початку своєї наукової діяльності у виступі на акліматизаційному ботаніко-зоологічному з'їзді у Москві (1887): «Мені не треба доводити користь і переваги роботи в галузі чистого знання. Це таке щастя, від якого не відмовиться той, хто раз його відчув. Проте громадянська свідомість вимагає, щоб вчені не замикалися в стінах своїх лабораторій та оприлюднювали здобуті ними знання і використовували їх для суспільної користі».

Всього М.Ф. Кащенко опублікував понад 200 наукових праць, в тому числі підручник із зоології для студентів медичних факультетів. Багато його праць залишилося в рукописі.

Плідна наукова, педагогічна та громадська діяльність М.Ф. Кащенко, особливо в Томський період, була відзначена в державі. Його нагородили орденами Св. Станіслава II ст. (1894), Св. Володимира IV ст. (1906) та III ст. (1909), присвоїли звання Заслуженого професора та титул дійсного статського радника, що надавало права спадкового дворянства.

Помер М.Ф. Кащенко 29 березня 1935 р. Поруч з ним похована його дружина Ольга Миколаївна (1869–1959), з якою вони виховали п'ятеро дітей.

Пам'ять вченого у Києві увінчана в названій на його честь вулиці (колишня Шкільна). Ім'я М.Ф. Кашенка присвоєно й відділу акліматизації Центрального ботанічного саду НАН України. На будинку, де жив вчений (вул. Юрія Ілленка, 45), і біля входу до акліматизаційного саду (вул. Володимирська, 84) встановлені пам'ятні дошки. Однак вони не збереглися: житловий будинок знесений, а територія акліматизаційного саду забудована. У 70-ті роки ХХ ст. на ній побудовані навчальний корпус та гуртожитки Вищої партійної школи при ЦК Компартії України (нині тут розміщені навчальні підрозділи Національного університету ім. Т. Шевченка).

Літ-ра: Кашенко М.Н. Воспоминания о Н.Ф. Кашенко. Учен. зап. / Том. ун-т. 1950. № 15. С. 33–42.; Иоганзен Б.Г. Жизнь, деятельность и научные воззрения Н.Ф. Кашенко. Учен. зап. / Том. ун-т. 1950. № 15. С. 7–32; Список работ Н.Ф. Кашенко: С. 24–32.; Иоганзен Б.Г. К столетию со дня рождения Н.Ф. Кашенко. Тр. Том.ун-т, 1956. Т. 142. С. 7–22; Маркевич А.П., Квитницкий-Рыжов Ю.Н. Научная деятельность Н.Ф. Кашенко в области зоологии. Изв. АН СССР. Сер.биол. 1951. № 4. С. 14–22; Мазурмович Б.М. Дослідник тварин і творець нових форм рослин. Невтомні шукачі. К., 1975. С. 52–56; Конотопець Н.І. Микола Кашенко: біогр. повість. К.: Молодь, 1980. 228 с. (Уславлені імена. Вип. 42); Клименко С.В. Микола Феофанович Кашенко. Укр. біологічний журнал. 1997. № 3.

КОРЕЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1890–1984)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
20	2	1

ФУНДАТОР ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Видатний український вчений у галузі міжнародного права **ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ КОРЕЦЬКИЙ** народився 6 (18) лютого 1890 р. в м. Катеринослав (нині – Дніпро) в сім'ї службовця. У 1910 р. закінчив із золотою медаллю Катеринославську гімназію і вступив до юридичного факультету Московського університету.

В 1911 р. перевівся до Харківського імператорського університету. Після його закінчення в 1916 р. з дипломом 1-го рівня залишився в університеті для підготовки до професорського звання.

З 1920 р. працював у Харківському інституті народного господарства, на базі якого в 1937 р. було створено Харківський юридичний інститут (нині – Національна юридична академія ім. Я. Мудрого). 25 років творчої діяльності В.М. Корецького пов'язані з цим навчальним закладом. Він працював у ньому професором, керівником кафедри історії держави і права. У 1939 р. В.М. Корецький захистив докторську дисертацію за темою: «Найважливіші проблеми міжнародного приватного права в англо-американській судовій практиці по справах, що стосуються інтересів СРСР».

Одночасно з викладанням брав участь у практичній юридичній роботі в різних установах, зокрема Наркоматі іноземних справ (1921–1922), Укропспілці (1922–1924), Укграгробанку (1924–1930) та ін.

Напад у 1941 р. німецько-фашистських військ і початок війни боляче відбилися на долі родини В.М. Корецького. Його єдиний син Юрій в перші місяці війни загинув у бою під час оборони Києва. Сам Володимир Михайлович змушений був залишити Харків і евакуюватися з Інститутом у Ташкент. Три роки він працював там у юридичному інституті.

Після звільнення Харкова від окупантів В.М. Корецький повернувся до міста і відновив роботу в Харківському юридичному інституті. З 1947 р. він плідно працював завідувачем кафедри міжнародного права. На цій посаді яскраво виявилися такі його риси, як вміння визначати пріоритети в науковій діяльності, мобілізувати колектив кафедри на наукову розробку актуальних проблем міжнародного права.

У 1948 р. В.М. Корецького обрали дійсним членом Академії наук УРСР. Розпочався новий етап його життя: він переїхав до Києва і зосередив всі свої сили на науковій та організаторській роботі

в АН УРСР. З його ім'ям зв'язане створення в 1949 р. в Академії наук УРСР сектора держави і права, який він очолював з часу його заснування. Сектор став найбільшим центром розвитку юридичної науки в Україні. 24 червня 1969 р. його перетворили в Інститут держави і права АН УРСР. Першим директором став В.М. Корецький. Пізніше він був почесним директором Інституту і завідувачем відділу міжнародного права і порівняльного правознавства.

Глибокі знання в галузі міжнародного права, великий досвід наукової та організаторської роботи сприяли тому, що у післявоєнний час він став одним із найактивніших представників України в міжнародних організаціях, що виникли на міжнародній арені після переможного завершення Другої світової війни.

Україна в числі 51 країни світу виступила одним із засновників і перших членів Організації Об'єднаних націй. Українська делегація, яку очолював Д.З. Мануїльський і до складу якої входив В.М. Корецький, 6 травня 1945 р. прибула до Сан-Франциско і взяла участь в установчій конференції ООН.

В.М. Корецький брав участь і в наступних сесіях Генеральної Асамблеї ООН, зокрема другій і четвертій. У 1947–1948 рр. він працював у складі комісії ООН з прав людини на посаді першого заступника голови. Заслугою комісії була розробка всесвітньовідомого нині документу — Загальної декларації прав людини (1948). Працював також членом комісії міжнародного права ООН (1949–1951 рр.). У 1960 р. на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН Рада безпеки ООН обрала В.М. Корецького членом Міжнародного Суду на дев'ять років, в 1968–1970 рр. він працював віце-президентом цієї установи.

В.М. Корецький користувався великим авторитетом серед юристів країн, що брали участь у роботі міжнародних інституцій, завдяки своїй принциповості, глибокій ерудиції, особливо в галузі міжнародного права.

Заслуги В.М. Корецького як вченого і відомого громадського діяча високо оцінили в нашій країні та за кордоном. Його обрали членом кількох зарубіжних академій і товариств, зокрема Почесним членом Індійського товариства міжнародного права (1960), Почесним членом Інституту міжнародного права в Женеві (1977), академіком Мексиканської академії міжнародного права (1968),

членом-кореспондентом Аргентинської Асоціації міжнародного права (1971). Мав почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР (1947), Героя Соціалістичної Праці (1980). Нагороджений орденами Леніна (двічі), Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора. 15 лютого 1990 р. у зв'язку зі 100-річчям від дня народження вченого, Рада Міністрів УРСР присвоїла ім'я В.М. Корецького Інституту держави і права Академії науки України. Координаційна рада молодих юристів України при Міністерстві юстиції ініціювала в 2007 р. проведення міжнародного конкурсу ім. В. Корецького з міжнародного права. Були перевидані його вибрані твори (К., 1999. Кн.1, 2).

Помер В.М. Корецький 25 липня 1984 р.

Літ-ра: Владимир Михайлович Корецкий. Вступ. стаття В.Н. Денисова, библиогр. указатель составила Г.А. Оскома. К.: Наук. думка, 1984. 60 с.; Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве: Сб. трудов, посвященных 100-летию со дня рождения В.М. Корецкого. К.: Наук. думка, 1990. 280 с.; Денисов В.Н., Савчук К.О., Кресін О.В. Володимир Миколайович Корецький: основні віхи життя, творчості, внесок у розвиток порівняльного правознавства. Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького. Зб. наук. праць / Київ. ун-т права. К., 2008. С. 73–80; Денисов В.Н. В.М. Корецький – фундатор інституту. Флагман української юридичної науки: до 60-річчя Інституту держави та права ім. В.М. Корецького НАН України. 1949–2009. К.: Юридична думка, 2009. С. 24–35.

КОРОЛЬОВ ПАВЛО ЯКОВИЧ (1877-1929)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
30	8	57

БАТЬКО ГОЛОВНОГО КОНСТРУКТОРА КОСМІЧНИХ КОРАБЛІВ

Лук'янівське цивільне кладовище зберігає пам'ять про родичів (за батьківською лінією) всесвітньо відомого конструктора кос-

мічної техніки С.П. Корольова. Якщо доля найближчих родичів конструктора за материнською лінією широко відома з численних публікацій, то життя і діяльність батька та його родичів залишається маловідомими, хоча саме від батька майбутній конструктор успадкував глибокий аналітичний розум, наполегливість, високу працездатність. На Лук'янівському кладовищі поховані батько конструктора Павло Якович Корольов, бабуся Домініка Миколаївна, рідні тітки — Марія Яківна та Віра Яківна, рідний дядько Олександр Якович.

Батько космічного конструктора **ПАВЛО ЯКОВИЧ КОРОЛЬОВ** народився в м. Могильов (нині — Республіка Білорусь) 7 (19) січня 1877 р. в родині безстрокового відпускного унтер-офіцера Якова Петровича Корольова та Доміники Миколаївни. Родина, в якій було семеро дітей, жила досить скромно, але батьки зробили все, щоб дати дітям освіту. Старший із синів — Павло — закінчив у Могильові духовне училище (1893) і духовну семінарію (1899). Вчився він на «відмінно» та «добре» і був рекомендований на роботу наглядачем в духовному училищі. Однак, пропрацювавши рік, наполегливий юнак вирішив продовжити навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті (нині — Ніжинський державний університет ім. М.В. Гоголя). У 1901 р. він був зарахований студентом словесного факультету Інституту.

Перебуваючи далеко від рідної домівки, Павло в перші роки навчання в Ніжині гостро відчував тугу за батьками, сестрами, братами та друзями, які залишилися в Могильові. Подоланню цієї туги приляло його знайомство з гостинною родиною Москаленків, яку він почав відвідувати після знайомства з братами Москаленками — Юрієм і Василем. Він любив відвідувати їх будинок, а також йому подобалася їх сестра красуня Марійка, яка навчалася в гімназії. Щоправда, вона нібито не помічала знаків уваги та залицянь з боку доходжального студента (Павло був старший за Марійку на 11 років).

У 1905 р. Павло успішно закінчив інститут, отримавши звання вчителя словесності. Мріючи створити родину (Павлові на той час

було 28 років), він освідчився в своїх почуттях 17-річній Марійці, яка вже закінчила гімназію. Проте дівчина не погодилася вступати у шлюб, у неї були інші життєві плани: вона мріяла поступити на вищі жіночі курси у Петербурзі, щоб продовжити навчання.

Батьки та інші родичі, за винятком братів, не підтримували планів від'їзду Марійки до Петербурга, лякаючись того, що там її чекатиме багато небезпек та спокус, до того ж батькам подобався скромний, чемний наречений, який вигідно відрізнявся від молодших за нього студентів, які відвідували будинок Москаленків, серйозним ставленням до навчання, вихованістю. Він добре грав на скрипці (згодом він закінчив консерваторію), непогано танцював. Батьки вмовили Марійку погодитися на заміжжя. 15 серпня 1905 р. молоді одружилися і за кілька днів виїхали до Катеринодара (нині — Краснодар, Російська Федерація), куди отримав призначення Павло Якович. Там він працював лише один рік, після чого перевівся до Житомира.

Успіхи на роботі молодого вчителя затьмарювало те, що з перших днів сімейного життя між подружжям почалися непорозуміння. Марія Миколаївна все більше переконувалася в тому, що її брак був прикрою помилкою. 12 січня 1907 р. (30 грудня 1906 р.) вона народила сина. Його назвали Сергієм. Поява первістка не покращила стосунків між подружжям. Дружина обвинувачувала Павла Яковича в зриві її планів подальшого навчання, чоловік, в свою чергу, влаштовував безпідставні сцени ревності.

Щоб мати можливість займатись в консерваторії і вирішити плани продовження навчання дружини, Павло Якович вирішив переїхати до Києва. Цей план сім'я реалізувала у 1908 р. Однак саме в цей рік сталася велика біда — в Могильові помер батько Павла Яковича, а мати та малолітні сестри залишилися без засобів для життя. Щоб полегшити їх матеріальне становище, Павло Якович, як старший син, вирішив перевезти матір та сестер до Києва і взяти турботу про них на себе. Все це вимагало великих коштів. І хоча Павло Якович напружено працював, погіршилося матеріальне становище і його власної родини. Доводилося економити кожен копійку, а плани навчання дружини відкласти. Це ще більше загострило стосунки у сім'ї. Останньою краплею стало отримання листа від батька Марії Миколаївни. Відчуваючи провину

перед донькою, він запропонував свою допомогу в оплаті навчання доньки на вищих жіночих курсах в Києві. Одночасно він надіслав 50 карбованців, щоб оплатити вступний внесок. Позбавившись матеріальної залежності від чоловіка у реалізації своєї мрії про продовження навчання, Марія Миколаївна почала оформлення свого вступу на курси. Щодо Павла Яковича, то він розцінив крок тестя як втручання в його сім'ю.

У 1910 р. подружжя розійшлося. Без згоди чоловіка Марія Миколаївна відвезла сина в Ніжин до своїх батьків, які погодилися взяти на себе утримання та виховання онука. Марія Миколаївна заборонила чоловікові спілкуватися з сином, одночасно відмовившись від матеріальної допомоги з його боку. Павло Якович звернувся до Ніжинського суду із заявою, вимагаючи збереження за ним права на виховання сина, його матеріальне забезпечення. Суд підтримав лише другу частину прохання — про матеріальну підтримку сина.

Павло Якович, таким чином, був позбавлений права спілкуватися з сином. Однак він був переконаний, що родину йому вдасться зберегти. Кілька років він не давав згоди на розлучення.

У 1916 р. Марія Миколаївна вдруге вийшла заміж. Її чоловіком став інженер Г.М. Баланін, який на початку 1917 р. отримав призначення на керівну посаду в Одесі. З ним виїхала і його дружина з сином Сергієм, який до того вісім років жив з її батьками (в 1908–1914 рр. — в Ніжині, а в 1914–1916 рр. — в Києві). У другого чоловіка Марії Миколаївни склалися дружні відносини з пасинком, він фактично замінив йому батька.

Павло Якович свого сина Сергія після його вивезення до Ніжина в 1908 р. більше не бачив, хоча в 1914–1916 рр. батьки його дружини разом з онуком жили в Києві, причому в тому самому районі (він мешкав на вул. Тургенівській, а Москаленки — на розміщеній за кілька кварталів Некрасівській). У 1924–1926 рр. Сергій Павлович навчався в Київському політехнічному інституті. Батько, не знаючи про це, не зустрівся з сином. Незадовго до смерті Павло Якович написав листа синові, висловивши бажання зустрітися з ним. Однак мати Сергія не передала цього листа синові. Чи допомагав батько синові матеріально? Даних про це не має, але є довідка про роботу Павла Яковича вчителем у Києві, надіслана до

Одеської гімназії № 1, в якій навчався син Сергій. Вона надавала йому право звільнення від плати за навчання, як сина вчителя.

Лише Павло Якович дізнався, що Марія Миколаївна одружилася, він теж створив нову сім'ю, взявши в 1916 р. за дружину подругу своєї сестри — Марію Харитонівну Квашу. Павло Якович продовжував викладати в престижних гімназіях та інших навчальних закладах Києва, зокрема на Всеукраїнських курсах для інвалідів.

У 1925 р. в сім'ї П.Я. Корольова народився син, якого назвали Миколаєм. На жаль, його доля склалася трагічно: під час окупації Києва фашистами в роки Другої світової війни він був вивезений на примусові роботи до Німеччини. В серпні 1944 р. його розстріляли там за саботаж.

Сам Павло Якович рано (у 52 роки) пішов з життя. Останні роки він тяжко хворів на туберкульоз горла. Помер він 10 листопада 1929 р. і був похований на Лук'янівському кладовищі поруч зі своїм братом Олександром, який помер в 1925 р. Поруч поховані сестри Павла Яковича та його мати. В іншому місці кладовища знайшла останній притулок друга дружина Павла Яковича Марія Харитонівна Кваша, яка померла в 1962 р.

Лім-па: Романов А. Королев: Жизнь замечательных людей. М.: Молодая гвардия, 1990; Голованов А. Королев: мифы и факты. М.: Наука, 1994. 260 с.; Королева Н.С. С.П. Королев. Отец. Кн. 1. М.: Наука, 2007. 360 с.; Шевчук С. Сергей Королев. Х.: Фолио, 2009. 122 с.; Морозова А. До 100-річчя С.П. Корольова: Родовідний розпис. Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 126—131; Смолянников С.А. Тайны киевских корней «укротителя огня». Великоросс. литературно-исторический журнал. 2013. № 5, июль [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.velykoross.ru/journals/all/journal_13/article_401/.

КРИЧЕВСЬКИЙ ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ (1879–1947)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
25	15	3

ЗАСНОВНИК АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

Видатний український художник **ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ КРИЧЕВСЬКИЙ** народився 10 (22) травня 1879 р. у м. Лебедин Харківської губернії (нині – Сумська обл.). Батько Григорій Якимович – фельдшер, мати Параска Григорівна Тоцька – з обіднілих дворян. В сім'ї було два сина (обидва стали видатними художниками) і дві сестри. У 1888 р. родина у зв'язку зі зміною місця роботи батька переїхала до с. Ворожба Харківської губернії.

Восени 1895 р. Ф.Г. Кричевський поїхав до Москви вступати до Московського училища живопису, скульптури і архітектури, але на той час прийом слухачів був завершений. Притулок талановитому юнаку надав відомий художник К.А. Савицький, який допоміг йому підготуватися до вступу до училища в наступному році. Навесні 1896 р. Ф.Г. Кричевського було зараховано до училища. Йому пощастило вчитися під керівництвом талановитих художників С. Коровіна, К. Савицького, В. Серова, А. Архіпова та інших. До випуску в 1901 р. написав картину на біблійську тему «Ной з синами на винограднику».

У 1903 р. вступив до Петербурзької академії мистецтв. Був зарахований до майстерні видатного художника І.Ю. Рєпіна, але через фінансові труднощі змушений був перервати навчання на три роки (1904–1907). Відновлений в академії у 1907 р. він успішно продовжив навчання у майстерні Ф.О. Рубо. Високу оцінку отримали його випускні роботи «Наречена» і «Поховання». Перша відобра-

зила глибокий інтерес митця до звичаїв і обрядів українського народу (цей інтерес він зберіг до кінця своїх днів). Друга робота була присвячена біблійській темі — оплакуванню і похованню Христа. За виконану програму Рада академії у 1910 р. присвоїла йому звання художника і надала річне закордонне відрядження до Європи. Скориставшись цим, він ґрунтовно вивчив музеї Берліна, Парижа, Генуї, Туріна, Флоренції, Рима, Венеції, Відня. Після повернення з за кордону художник здійснив подорож Україною.

З 1912 р. Ф.Г. Кричевський мешкав у Києві. Він працював викладачем, а з 1914 р. — директором Київського художнього училища. Регулярно презентував свої картини на виставках. У листопаді 1917 р. за ініціативою Ф.Г. Кричевського в Києві було створено Академію мистецтв України. Він став її першим ректором (з 1922 р. — Інститут пластичних мистецтв, з 1924 р. — Київський художній інститут).

Ф.Г. Кричевський — автор близько тисячі картин, портретів, етюдів, ескізів (частина з них зникла під час окупації Києва у 1941—1943 рр.). Творча палітра художника доволі широка: його картини присвячені біблійським та історичним сюжетам, народному побуту. Широко відома серія його картин за мотивами поеми Т. Шевченка «Катерина», а також триптих «Життя» («Любов», «Сім'я», «Повернення»), створений у 1925—1927 роках. Ф.Г. Кричевський залишив цілу галерею портретів діячів культури та національно-визвольного руху України: Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Лисенка, І. Котляревського, Г. Сковороди, М. Костомарова, О. Довбуша, своїх сучасників: акад. В. Вернадського, проф. Київського університету Г. Павлуцького.

Ф.Г. Кричевський відомий також як талановитий педагог і громадський діяч. У Київському художньому інституті він очолював факультет живопису, працював заступником директора. Проводив велику громадську роботу: був членом Президії Співки художників СРСР, заступником голови Співки художників України.

У 1939 р. Ф.Г. Кричевський отримав вчений ступінь доктора мистецтвознавства. Указом Президії Верховної Ради України від 10 травня 1940 р. йому було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР. У 1944 р. він зазнав репресій за спробу вийти за кордон. Був заарештований і знаходився в таборі для пе-

реміщених осіб. Звільнений у 1946 р. і повернувся до Києва. Його квартиру в роки війни зруйнували, тому він був змушений винаймати житло поза Києвом у Ірпені (вул. Пролетарська, 1). Біля цього будинку встановлений пам'ятний знак.

Помер Ф.Г. Кричевський 30 липня 1947 р.

Літ-ра: Мусієнко П. Федір Григорович Кричевський. К.: Мистецтво. 1966. 105 с.; Членова Л.Г. Федор Кричевский. М.: Советский художник, 1969. 72 с.

КРУТЕНЬ ЄВГРАФ МИКОЛАЙОВИЧ (1890—1917)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13/1	2	4

СОКІЛ УКРАЇНСЬКОГО НЕБА

Талановитий військовий льотчик, один з організаторів в Росії винищувальної авіації **ЄВГРАФ МИКОЛАЙОВИЧ КРУТЕНЬ** народився 17 (29) грудня 1890 р. у Києві в сім'ї військовослужбовця. Його батько, Микола Євграфович Крутень, служив у Києві, довгий час обіймаючи посаду секретаря інтендантського управління Київського військового округу. Звільнений з армії у 1916 р., отримавши звання генерал-майора. Мати — Кароліна Карлівна Зінковець — також походила з військової родини. На жаль, вона залишила сім'ю, коли синові було всього кілька років. Турботи щодо його виховання лягли на плечі батька. Це й визначило життєвий шлях Є.М. Крутеня. У 1901 р. він вступив до Київського кадетського корпусу, а в 1908 р. перевівся до Костянтинівського військового артилерійського училища у Петербурзі, яке закінчив з 1-м розрядом у 1911 р.

Призначення він отримав до Київського військового округу в 4-ту кінно-артилерійську батарею, що розмішувалася неподалік Києва — у м. Бровари. Проте служив він тут недовго, оскільки захопившись авіацією, вирішив змінити місце служби. За його проханням, в квітні 1912 р. він був відряджений до 3-ї Київської авіароти, де в той час служив відомий льотчик П.М. Нестеров. В день приїзду до Києва став свідком здійснення П.М. Нестеровим «мертвої петлі» («Нестерової петлі»). Між Є.М. Крутенем і П.М. Нестеровим зав'язалася дружба.

За клопотанням П.М. Нестерова на початку Першої світової війни Є.М. Крутень був відряджений для навчання в Гатчинську військову авіашколу. Там під час навчальних польотів повторив «Нестерову петлю». З дозволу командування на літаку «Фарман-16» він піднявся на висоту 2000 м і двічі виконав петлю Нестерова. Як талановитий курсант, він прибув до авіазаводу Лебедева молодшим офіцером-льотчиком для прийняття побудованих на підприємстві літаків. Це допомогло йому досконало вивчити літаки того часу.

Після закінчення школи його направили на фронт. Спочатку він був відряджений до 21-го авіаційного корпусного загону Діючої армії. Обіймав тут посади старшого офіцера, в. о. командира 2-го авіазагону, а вже 12 листопада 1915 р. призначений командиром цього загону. Під час фронтової служби набув чудових організаторських здібностей, виключну особисту мужність у повітряних боях. Не дарма протягом 1915 р. він був нагороджений кількома орденами: 3 квітня — орденом Св. Станіслава 3 ст. за організацію авіаційних відділень спеціального призначення, 11 червня — орденом Св. Володимира IV ст. з мечами і бантом «За численні зв'язані з ризиком для життя розвідування тилу супротивника із скиданням великої кількості бомб», 25 липня — орденом Св. Анни 4 ст. з написом «За хоробрість» «за збитий німецький літак». У цьому ж році отримав звання штабс-капітана. В наступні роки він отримав ще низку нагород: в серпні 1916 р. — орден Св. Георгія IV ст. за успішне бомбометання за несприятливих погодних умов, в березні 1917 р. — орден Св. Станіслава 2 ст. з мечами, 22 березня 1917 р. — відзначений георгіївською зброєю.

У грудні 1916 р. — березні 1917 р. Є.М. Крутень з групою російських льотчиків перебував у Франції, де вивчав бойовий досвід

союзників Росії. Після закінчення школи стрільби і повітряного бою в Казо брав участь в складі французької ескадрильї «Лелека» у повітряних боях на франко-німецькому фронті. Збив два німецьких літака, за що отримав французьку нагороду – орден «Бойовий хрест з пальмовими листями». З Франції для вивчення бойового досвіду союзників виїздив до Англії. Свої враження від цих зарубіжних відряджень він описав в працях «Військова авіація у Франції», «Про що думав у Лондоні».

Є.М. Крутень повернувся на Батьківщину у березні 1917 р. після ліквідування в Росії самодержавства. Призначений командиром другої бойової винищувальної групи, яка брала участь у боях на Західному та Південно-Західному фронтах. Його літак, прикрашений зображенням Іллі Муромця, виходив непереможним з найскладніших ситуацій, що виникали під час боїв. За період участі у військових діях в Росії він особисто знищив у повітряних боях до 20 ворожих літаків (точна кількість досі не встановлена, автори праць про видатного аса називають різні цифри: 15, 17, 20).

За його ініціативою вперше у світі в Росії створили спеціальні винищувальні загони та групи. Цій проблемі присвячено його працю «Створення винищувальних груп в Росії» (1916). Він запропонував по-новому підійти до організації авіації в армії, висунувши на перше місце створення міцних авіагруп при корпусах та арміях.

Перші винищувальні авіаційні загони з'явилися в Росії навесні 1916 р. У штаті кожного з них було 7 льотчиків та 4 льотчика-спостерігача, а на озброєнні – 6 літаків. Такі загони формувались при всіх арміях.

У працях «Тип апарату винищувача» і «Повітряний бій» він розробив теоретичні засади винищувальної авіації, обґрунтував тактико-технічні вимоги до винищувачів; вперше в світі запропонував, зокрема, бойовий порядок вильоту винищувачів парами. За його ініціативою в загоні було запроваджено «Відомість бойових вильотів», в якій льотчики звітували за проведені бої. Нова форма звіту про виконання бойових завдань мала велике значення для узагальнення бойового досвіду.

На основі власного досвіду відомий льотчик розробив принципи та правила повітряних атак. Серед них були такі:

- треба якомога раніше побачити супротивника у повітрі, що забезпечить ініціативу у діях;
 - зближатися для атаки слід непомітно, тобто ззаду, користуючись промінням сонця;
 - перед атакою потрібно завжди бути вище супротивника, бажано на 500–1000 м, Це забезпечить швидкість нападу, раптовість, моральну перевагу;
 - відкривати вогонь слід тоді, коли підійшов до ворога впритул.
- У бою він високо оцінював швидкість та висоту польоту.

Життя Є.М. Крутеня було занадто коротким: у віці 26 років він трагічно загинув. Це сталося 6 (19) червня 1917 р. біля с. Плотичі (нині – Тернопільська обл.) під час повернення літака з бойового завдання. Колеги висловлювали припущення, що в останньому бою Євграф Миколайович був тяжко поранений і тому не зміг посадити свій літак. Видатний ас був посмертно нагороджений орденом Св. Георгія 3 класу, йому присвоєно війське звання підполковника, а 2-й авіагрупі, яку він очолював, було присвоєно його ім'я.

Поховати героя вирішили в його рідному місті – Києві, де він народився і де жила його родина. 11 червня після відспівування у Володимирському соборі похоронна процесія рушила до Видубицького монастиря, біля якого і був похований уславлений льотчик (у багатьох працях, присвячених Є.М. Крутеню, місцем його поховання помилково називають кладовище «Аскольдова могила», помилковість цього твердження довела Л.А. Проценко). В останній путь Є.М. Крутеня проводжали тисячі киян. Після ліквідації кладовища біля Видубицького монастиря його прах перенесено на Лук'янівське цивільне кладовище. На жаль, довгі роки могила видатного льотчика була у занедбаному стані. У 1974 р. представники авіаційної громадськості, за ініціативою льотчика М. Граціанського, перепоховали прах Є.М. Крутеня. Він знайшов останній притулок біля могили свого побратима П.М. Нестерова. У серпні 1975 р. на могилі Є.М. Крутеня було встановлено скромний пам'ятник. Кошти на нього надав відомий авіаконструктор О.К. Антонов.

Лит-ра: Митюрин Д. Летающие тузы. Российские асы первой мировой войны. СПб: Новое культурное пространство, 2006. 431 с.; Грибинов С.В. Пилоты Его Величества. М., 2013. 717 с.; Сминели О.С. Защитники русского неба. От Нестерова до Гагарина. М.: Вече, 2010. 384 с.

ЛАТИШЕВА КЛАВДІЯ ЯКІВНА (1897–1956)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
5	9	20

ПЕРША В УКРАЇНІ ЖІНКА, УДОСТОЄНА СТУПЕНЯ ДОКТОРА НАУК З МАТЕМАТИКИ

КЛАВДІЯ ЯКІВНА ЛАТИШЕВА належить до тієї невеликої когорти жінок, які своєю практичною діяльністю довели, що математика не є цариною наукових пошуків лише чоловіків, що жінки здатні тут сказати своє вагомe слово.

К.Я. Латишева народилася 14 березня 1897 р. у м. Київ в родині військовослужбовця. Вчилася в другій жіночій гімназії, яку закінчила в 1916 р. Професійну освіту здобула на жіночих вищих педагогічних курсах, закінчивши їх у 1921 р.

Викладаючи математику в навчальних закладах Києва, вона виявила значний інтерес до проблем методики викладання. Наслідком стали такі праці, як «Про наближенні обчислення в школі», «Математичний задачник для хімічних інститутів» (1932), «Як можна запровадити поняття інтеграла в середній школі» (1932).

У 1936 р. К.Я. Латишева стала першою жінкою, що захистила кандидатську дисертацію з математики (за темою «Наближене розв'язання за допомогою способів моментів лінійних диференціальних рівнянь, що мають особливості у коефіцієнтах»). У 1952 р. вона першою серед жінок України захистила докторську дисертацію з математики на тему «Нормальні розв'язки лінійних диференціальних рівнянь з поліноміальними коефіцієнтами».

Основна науково-педагогічна діяльність К.Я. Латишевої була зв'язана з Київським державним університетом ім. Т.Г. Шевчен-

ка (нині — Національний університет ім. Тараса Шевченка). Тут вона сформувалась як авторитетний вчений і досвідчений педагог. Її вчителем був відомий вчений, академік М.П. Кравчук. У 1945–1946 навчальному році в університеті створено кафедру інтегральних і диференціальних рівнянь. Спочатку її очолювали такі всесвітньовідомі вчені, як академіки Г.В. Пфейффер, Й.З. Штокало. У 1953 р. завідуючою кафедрою обрали К.Я. Латишеву. Лише внаслідок Тяжка хвороба змусила її в 1956 р. залишити цю посаду. В 1952–1954 рр. працювала деканом механіко-математичного факультету. Під її керівництвом в університеті започатковано наукову школу з аналітичної теорії диференціальних рівнянь.

К.Я. Латишева — автор понад 40 наукових праць. Її наукові дослідження продовжували публікувати і після її смерті (лекції з аналітичної теорії диференціальних рівнянь, їх застосування: метод Фребенюса-Латишевої. К., 1970; Нормально-регулярні рішення та їх застосування. К., 1974).

За плідну науково-педагогічну діяльність К.Я. Латишеву в 1954 р. було нагороджено орденом Леніна.

Померла 11 травня 1956 р. внаслідок тяжкої хвороби.

ЛИПКІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ КОСТЯНТИНОВИЧ (1864–1937)
<i>Центральна алея заповідника</i>
<i>На межі 20 і 30 діляниць</i>

МИТРОПОЛИТ-МУЧЕНИК

На території заповідника облаштовано кенотаф — символічну могилу у вигляді пам'ятного хреста, присвячений Василю Липківському — реформатору православної церкви, визначному діячеві Української автокефальної православної церкви, її першому митрополиту, який став однією з жертв масового більшовицького терору.

ВАСИЛЬ КОСТЯНТИНОВИЧ ЛИПКІВСЬКИЙ народився 7 (19) березня 1864 р. в с. Попудня Липовецького повіту Київської гу-

бернії (нині — Монастирищинський р-н Черкаської обл.). Його дід Фотій та батько Костянтин були священиками. Це визначило життєвий шлях В. Липківського. Духовну освіту він отримав в Уманській бурсі (1873–1879 рр.), Київській духовній семінарії (1879–1884 рр.), Київській духовній академії (1884–1889 рр.). Після закінчення академії успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я.

Спочатку працював учителем Закону божого в м. Черкаси, а у 1892 р. після висвяти на священика (20 жовтня 1891 р.) був призначений настоятелем Липовецького собору (м. Липовець, Київська губернія). Одночасно проводив значну громадсько-релігійну роботу, обіймаючи різні посади в громадських організаціях повіту. Активно співпрацював з редакціями київських часописів «Киевские епархиальные ведомости», «Киевская старина». Після отримання у 1903 р. сану протоієрея став директором щойно відкритої Київської церковно-вчительської школи, але працював на цій посаді недовго — в 1905 р. він був усунутий владою від керівної роботи як активний учасник українського національного руху. З 1905 р. став настоятелем церкви Покрова Пресвятої Богородиці, розміщеної на околиці Києва (Солом'янка, вул. Мстиславська, 20), не припиняючи педагогічної роботи в кількох навчальних закладах міста та продовжуючи брати активну участь в церковному національно-визвольному русі. У 1917 р. під його керівництвом пройшов Київський єпархіальний з'їзд, який висловився за скликання Всеукраїнського православного церковного з'їзду. У листопаді цього ж року В. Липківський з метою досягнення автокефалії української церкви створив «Братство воскресіння», яке незабаром перетворилося на Всеукраїнську церковну раду.

В. Липківський активно боровся за реформування української православної церкви, запровадження в ній української мови. 22 травня 1919 р. він уперше відслужив літургію українською мовою. Її супроводжував український хор під диригуванням Миколи Ле-

онтовича. Ця подія відбулася у Києві у Микільському військовому соборі, збудованому у XVII ст. коштом гетьмана І. Мазепи. Цей собор був розміщений на Печерську (нині — площа Слави). У 30-ті роки XX ст. собор знищили (зараз він відбудовується). Ієрархи російської православної церкви, до якої входила тоді українська церква, двічі забороняли В. Липківському священнослужіння через відхід від канонічної старослов'янської мови, проповіді українською мовою.

Завдяки подвижницькій діяльності В. Липківського український церковно-визвольний рух вдалося довести до його успішного організаційного оформлення — створення української автокефальної православної церкви. Це сталося на Великому Всеукраїнському православному церковному з'їзді, який відбувся 14–30 жовтня 1921 р. у м. Київ у Софії Київській. 472 делегати, що приїхали до Києва, представляли усі губернії України, а також Кубанську область. Більшість складали миряни, оскільки багато хто зі священників злякався брати участь в акції, яку не схвалювали власті. На жаль, жоден з єпископів України також не взяв участі в його роботі. Проте серед учасників Собору широко були представлені всі верстви населення України. Інтелігенцію представляли такі відомі особистості, як академіки А. Кримський і С. Єфремов, професори В. Данилевич, П. Стебницький, Г. Стороженко, В. Чехівський, Д. Щербаківський, композитори П. Демуцький і К. Стеценко, письменники Г. Косинка, Л. Старицька-Черняхівська та багато інших.

Для участі у Соборі запрошені ієрархи російської православної церкви, але більшість з них відмовилися від приїзду до Києва. Екзарх Михаїл, який прибув до Києва, засудив Собор за відхід від канонічних правил, прийнятих у православній церкві.

Історична заслуга Собору в тому, що він проголосив створення Української автокефальної православної церкви і її непідлеглість керівництву інших церков. Мовою служіння в церкві була визнана українська. Собор сформував Всеукраїнську православну церковну раду, а митрополитом Київським і всієї України обрали В. Липківського.

Діяльність В. Липківського на посаді митрополита проходила за важких умов: восени 1925 р. влада заборонила йому виїжджати за межі Києва, а в 1927 р. він був заарештований і кілька місяців

провів у Харківській в'язниці. У 1927 р. в Києві відбувся другий Собор УАПЦ. Під тиском влади В. Липківського усунули з посади митрополита, але і після цього він продовжував вірно служити українській православній церкві. Він написав її історію, активно листувався із зарубіжними церковними та громадськими діячами, складав проповіді українською мовою. Проте жити й працювати йому довелося у виключно тяжких умовах. До матеріальних проблем додалося ще й погіршення житлових умов — його разом з тяжко хворою дружиною переселили в кімнату приватного будинку. Там його дружина в 1936 р. померла. Однак це були ще далеко не всі випробування, що випали на його долю.

У вересні 1937 р. в його житті з'явилася надія на поліпшення долі — українські емігранти запросили його очолити українську православну церкву в Канаді. Він погодився на це. Проте виїхати до Канади не вдалося. У той час радянська влада посилила репресії проти церковних діячів. Їх жертвами стали близько двох тисяч священників УАПЦ. 22 жовтня 1937 р. був заарештований і митрополит В. Липківський як «активний учасник антирадянської фашистської організації українських церковників». Арешт був проведений без санкції прокурора, не було пред'явлено й ордеру на арешт. Однак це була типова практика органів НКВС, ці документи були оформлені лише через кілька днів — 29 жовтня. У ніч арешту відбувся перший і єдиний допит В. Липківського. Він категорично заперечував свою участь у будь-яких антирадянських організаціях.

20 листопада «трійка» при Київському управлінні НКВС ухвалила: В. Липківського розстріляти, його майно — конфіскувати. 27 листопада вирок виконали. Митрополит був багатодітним батьком. У нього було 4 сина і 3 доньки. Вони теж зазнали репресій. За відсутністю складу злочину В. Липківський був реабілітований.

Довгий час в Україні діяльність В. Липківського замовчували. Його праці видавали лише за кордоном. В Україні їх публікування відновилося у 1993 р., вже після проголошення незалежності України.

Українці-емігранти встановили в США в штаті Нью-Джерсі (м. Саут Бавнд Бруці) монументальний пам'ятник В. Липківському. В 2000 р. перший пам'ятник митрополиту з'явився і в Україні — в м. Тернопіль. На Черкащині в с. Попудня на будинку, в якому

жив митрополит, встановлено меморіальну дошку. На Вінниччині у м. Липовець, де В. Липківський правив службу, його ім'ям названо школу-колегіум. У Києві майже 10 років точилася боротьба за те, щоб вул. Урицького на Солом'янці перейменувати на вул. Митрополита Василя Липківського. В 2012 р. таку постанову нарешті підписали. На Свято-Покровському храмі у Києві з'явилася меморіальна дошка, яка нагадує, що в 1905–1919 рр. її настоятелем був Василь Липківський.

У травні 1997 р. III Помісний собор української автокефальної православної церкви канонізував В. Липківського, день страти митрополита – 27 листопада – визнано Днем пам'яті всіх святих українських новомучеників.

У липні 2014 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про відзначення 150-річчя з дня народження отця-митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського». Вона передбачала урочисто на державному рівні відзначити цю дату, зокрема провести наукову-практичну конференцію, видати його вибрані твори, випустити серію поштових марок, присвячених знаменній даті; Національний банк України увів в 2014 р. в обіг пам'ятну монету «Василь Липківський» номіналом у дві гривні в серії «Видатні особистості України».

За даними відомого некрополіста Л.А. Проценко, В. Липківський разом з іншими релігійними діячами після розстрілу був таємно закопаний на одній з алеї Лук'янівського цивільного кладовища. Ця версія є найвірогіднішою. З нашого погляду, доцільно було б перенести останки на дільницю 45-II, де у братській могилі поховані релігійні діячі України.

На Лук'янівському кладовищі на честь В. Липківського встановлено пам'ятний кам'яний хрест, біля підніжжя якого часто можна побачити квіти, свічки.

Лім-ра: Кальченко Т.В. Лукьяновский некрополь духовенства. К.: Изд. отд. Укр. православной церкви, 2017. 324 с.; Митрополит Василь Липківський: Матеріали до біографії з фондів ЦДАВО та управління архівів України / Упоряд. Л. Пилявець. К., 1993. 48 с.; Пашенко В. Василь Липківський. Історія України в особах: XIX–XX ст. К.: Україна, 1995. С. 274–281; Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. К., 1995. С. 265; Український церковно-визвольний рух і утворення української авто-

кефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. (12 жовт. 1996, Київ); за ред. А. Зінченка. К.: Логос, 1997. 224 с.; Зінченко Арсен. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. К.: Дніпро, 1997. 423 с.; Його ж. Митрополит Василь Липківський. К.: Атлант ЮЕМСі, 2007. 64 с.

ЛУР'Є ОЛЕКСАНДР ЮДИМОВИЧ (1897–1958)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13	1–2	7

НА ВАРТІ МАТЕРИНСТВА ТА ДИТИНСТВА

Відомий акушер-гінеколог та талановитий організатор охорони здоров'я жінок **ОЛЕКСАНДР ЮДИНОВИЧ ЛУР'Є** народився 30 вересня (12 жовтня) 1897 р. у м. Климовичі Могильовської губернії (нині – Республіка Білорусь) в родині аптекаря.

У 1921 р. він закінчив медичний факультет Московського університету і залишився для роботи на кафедрі. Працював ординатором гінекологічної клініки (1921–1924 рр.), старшим асистентом кафедри акушерства і гінекології університету (1925–1931), водночас завідував консультацією для жінок Московського інституту охорони материнства та дитинства. Це була перша в Радянському Союзі консультація такої спрямованості. Її було створено за ініціативою Олександра Юдимовича.

У 1931–1938 рр. вчений працював у Свердловську науковим керівником Уральського інституту материнства та дитинства та завідувачем кафедри акушерства і гінекології Свердловського медичного інституту.

З 1938 р. працював у Києві. Очолював кафедру акушерства і гінекології Київського медичного інституту ім. О.О. Богомольця (нині — Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця). Під час Великої Вітчизняної війни полковник медичної служби О.Ю. Лур'є служив в армії, обіймаючи в 1942–1944 рр. посаду головного гінеколога Московського фронту протиповітряної оборони та Московської армії протиповітряної оборони.

Після демобілізації з армії повернувся до Києва на свою кафедру, яку очолював до останніх днів життя. З 1949 р. був головним акушером-гінекологом Міністерства охорони здоров'я УРСР.

Лур'є О.Ю. — талановитий клініцист, хірург (зробив понад 3000 операцій) та організатор акушерсько-гінекологічної допомоги жінкам. Він також є відомим вченим, автором понад 100 наукових праць, присвяченим проблемам знеболювання пологів, боротьби з материнською смертністю, запобігання раку жіночих статевих органів, його лікування.

У 1939 р. О.Ю. Лур'є обрали членом-кореспондентом АН УРСР. У 1941 р. він став лауреатом Сталінської премії СРСР. В 1958 р. йому присвоїли почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР». Він нагороджений орденами Леніна (двічі), Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни (2 ст.), медалями.

Помер О.Ю. Лур'є 24 травня 1958 р.

Ім'я вченого присвоєно акушерсько-гінекологічній клініці Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця (бульвар Шевченка, 17).

Лит-ра: Памяти выдающегося деятеля советского родовспоможения проф. А.Ю. Лур'є. Акушерство и гинекология. 1958. № 5. С. 125–126; Александр Юдимович Лурье (1897–1958). Лурье А.Ю. Избранные труды. К.: Изд-во АН УССР, 1960. С. 3–8.

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ (1859–1928)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
11	5	32

ВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК ТА АРХЕОЛОГ

ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ ЛЯСКОРОНСЬКИЙ знаний український історик. Основні його наукові праці присвячені проблемам археології та спеціальних історичних дисциплін (нумізматики, історична географія, історична топографія). Народився 24 грудня 1859 р. (5 січня 1860 р.) у м. Золотоноша Полтавської губернії у збіднілій дворянській родині. Батько працював вчителем в місцевій школі. Мати з відомого українського роду Максимовичів.

В.Г. Ляскоронський навчався у Полтавській та Лубенській чоловічих гімназіях, а потім у 1880–1885 рр. на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира. З студентських років брав участь в археологічних розкопках під керівництвом вчителя Лубенської гімназії Ф.І. Каменського. Був знайомий з відомими істориками В.Б. Антоновичем, В.В. Хвойком, В.М. Мельником-Антоновичем.

Після закінчення Київського університету працював вчителем у приватних навчальних закладах та 3-й гімназії м. Київ. З 1890 р. публікувався у журналі «Киевская старина», його статті були присвячені археологічним пам'яткам Полтавщини. Ці матеріали були використані при написанні ним монографії «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (К., 1897; 2-ге вид. — К., 1903), рецензією на яку відгукнувся видатний історик М.С. Грушевський. В.Г. Ляскоронський докладно дослідив т.з. Змієві вали півдня Росії, присвятивши цій темі кілька монографій.

Перша з них вийшла у 1901 р. («Городища, кургани і Змієві вали р. Сула» (перевидана у 1995 р. у Полтаві).

У 1903 р. В.Г. Ляскоронський переїхав до Москви, де кілька років працював приват-доцентом у Московському університеті. У 1907 р. повернувся до Києва. У 1907–1909 рр. обіймав посаду приват-доцента у Київському університеті Св. Володимира. В 1909–1922 рр. працював професором Ніжинського ліцею (згодом – Ніжинський історико-філологічний інститут, з 1920 р. – Ніжинський педагогічний інститут). Протягом 1922–1928 рр. жив і працював у Києві, викладав нумізматику в Археологічному інституті та інших закладах. Продовжував брати участь в археологічних розкопках у м. Київ, зокрема біля Золотих воріт. В останні роки життя обіймав посаду завідувача нумізматичним відділом музею у Києво-Печерській Лаврі.

Помер 1 січня 1928 р.

Лит-ра: Ляскоронський В.І. Городища, кургани, довгі вали. Полтава, 1995; Дубровський В.В. Професор В.Г. Ляскоронський. Український історик. 1965. № 3–4. С. 47–50; Ситник О.М. Василь Григорович Ляскоронський. Український історичний журнал. 1990. № 2. С. 88–99; Острянка А.М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа. Література і культура Полісся. Вип. 30. Ніжин, 2005. С. 66.

МАРЗЄВ ОЛЕКСАНДР МИКИТОВИЧ (1883–1956)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13	1–2	2

ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР САНІТАРНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Відомий український вчений лікар-гігієніст **ОЛЕКСАНДР МИКИТОВИЧ МАРЗЄВ** народився 25 березня (6 квітня) 1883 р. в Росії у Підмосков'ї недалеко від м. Клін (деякі автори називають його місцем народження м. Нижній Новгород) у родині робітника-за-

лізничника, колишнього селянина. У 9 років осиротів: мати померла під час пологів, батько — від туберкульозу (в сім'ї було троє дітей). Освіту здобував, долаючи величезні труднощі. Сільське чотирикласне училище він закінчив з похвальною грамотою і завдяки підтримці московської добродійниці В.О. Морозової зміг продовжити навчання у Московському вчительському інституті, до якого вступив у 1899 р., але незабаром за участь в революційному русі був відрахований, заарештований і висланий з Москви під нагляд поліції. Екзамени на атестат зрілості здав екстерном.

У 1904 р. О.М. Марзеєва зараховано до медичного факультету Московського університету. Під час літніх канікул він виїздив до Пензенської губернії для прищеплення населення проти віспи, а до Катеринославської — для боротьби з висипним тифом. Очолював санітарний загін, який ліквідовував осередки холери у селищах Донбасу. Будучи студентом, почав наукову роботу. Перша його стаття «Холерна епідемія» надрукована в 1910 р.

У 1911 р. після закінчення Московського університету з відзнакою виїхав працювати у с. Яківлівське Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Три роки він працював земським санітарним лікарем, активно проводячи медико-просвітницьку роботу серед населення.

З початком у 1914 р. Першої світової війни його мобілізували до армії. За чотири роки провів велику роботу щодо запобігання спалахів висипного тифу в армії. Після демобілізації працював санітарним лікарем у Маріупольському повіті Катеринославської губернії.

У 1919 р. запрошений на роботу до Народного Комісаріату охорони здоров'я України. Працював завідувачем санепідвідділу (очолював його до 1934 р.) та головним санітарним лікарем України. За його ініціативи у 1922 р. засновано журнал «Профилактическая медицина», редактором якого він був.

З ім'ям вченого зв'язана величезна профілактично-санітарна робота в Україні, яка стала зразком для всього Радянського Союзу. Повсюдне створення санітарних рад, організація масової вакцинації населення проти черевного тифу, дифтерії, проведення проти-малярійної кампанії — ось складові цієї багатогранної діяльності. Вона була успішною тому, що винайшли і реалізували на практиці нову форму організації санітарної роботи — створення санітарно-епідеміологічних станцій (їх було засновано 540). Цей новаторський досвід був поширений на інші регіони Радянського Союзу. Засновано курси удосконалення для санітарних лікарів. У 1931 р. О.М. Марзєєв очолив створений у Харкові Український державний інститут комунальної медицини.

У роки Великої Вітчизняної війни О.М. Марзєєв проводив санітарну роботу в Казахстані: працював науковим керівником Казахського інституту епідеміології та мікробіології, очолював створену ним у Казахському медичному інституті кафедру епідеміології.

У 1944 р. повернувся в Україну і був призначений директором Інституту комунальної гігієни, який переїхав з Харкова до Києва (обіймав цю посаду до останніх днів життя), водночас з липня 1944 р. очолював санітарну службу в Народному Комісаріаті охорони здоров'я України, а також проводив велику науково-педагогічну роботу, очолюючи кафедри комунальної гігієни в Київському медичному інституті ім. О.О. Богомольця та Інституті вдосконалення лікарів. З 1945 р. на громадських засадах очолював Українське наукове товариство гігієністів.

Марзєєв О.М. автор понад 120 наукових праць, в тому числі кількох підручників для вищих і середніх спеціальних закладів. Особливо слід відзначити створення О.М. Марзєєвим першого в Радянському Союзі посібника «Основи комунальної гігієни» (томи 1, 2. Х., 1936—1938 рр.). Посібник перевидавали чотири рази, його й нині високо оцінюють фахівці.

З 1936 р. — Заслужений діяч науки УРСР, з 1944 — дійсний член Академії медичних наук СРСР. Нагороджений орденами Леніна (двічі), «Знак Пошани».

Помер О.М. Марзєєв 2 лютого 1956 р.

Постановою Ради Міністрів УРСР у 1967 р. ім'я О.М. Марзєєва присвоєно Київському науково-дослідному інституту загальної та

комунальної гігієни (нині — Інститут гігієни та медичної екології ім. акад. О.М. Марзєєва АМН України). Перед будинком інституту у 2001 р. встановлено пам'ятник вченому.

Лит-ра: Марзєєв А.Н. Записки санитарного врача. К.: Здоров'я, 1965. 175 с.; Шандала М.Г. О.М. Марзєєв. К.: Здоров'я, 1976. 53 с. / Видатні вітчизняні вчені-медики; Сердюк А.Н., Прицкер В.Л. Завещание врача — профилактика. К.: Деркул, 2003. 192 с.; Рыженко С.А., Гужва З.Г, Гужва М.О. От уезда до республики: А.М. Марзєєв — санитарный врач Екатеринославского губернского земства. 1911—1914 годы. Днепропетровск: ИМА-пресс, 2004. 176 с.

МАСЛОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (1880—1957)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
10	9	4

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНО ОБІЗНАНИЙ ВЧЕНИЙ

Талановитий вчений, дослідник давньо-руської та давньоукраїнської літератури, книгознавець та бібліограф **СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ МАСЛОВ** народився 16 (28) листопада 1880 р. у м. Ічня (нині — Чернігівська обл.) в родині селянина, вихідця з Орловської губернії. Середню освіту здобув у Прилуцькій класичній гімназії. У 1898 р. зарахований студентом хімічного відділення Київського політехнічного інституту. За участь у революційному русі був відрахований з інституту. У 1900 р. вступив на І курс природничого факультету Київського університету Св. Володимира. Був постійним відвідувачем літературно-музичних вечірок, які влаштовувала Стара українська громада, що визначило в подальшому гуманітар-

ний профіль його діяльності. У 1901 р. за участь у революційному студентському русі відрахований з університету і направлений солдатом в армію. Восени 1902 р. став студентом слов'янсько-руського відділення історико-філологічного факультету університету.

Після закінчення у 1907 р. Київського університету — він професорський стипендіат на кафедрі історії російської мови і літератури. Один із фундаторів і голова філологічної серії Українського наукового товариства (з 1908 р.). З 1913 р. — приват-доцент, згодом — завідувач кафедри, професор (з 1935 р.) університету. Працював у кількох наукових установах Києва: в Археологічному інституті, завідував відділом стародруків Всенародної бібліотеки України (нині — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського), в Українському науковому інституті книгознавства, Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, де очолював відділ давньої української літератури. І крізь він залишав помітний слід в науці.

С.І. Маслов був поліглотом. Блискуче володів російською та українською мовами, а також знав і використовував в науковій роботі ще шість іноземних мов. Коло його наукових інтересів було надзвичайно широке. Він автор численних праць з історії української та російської літератури, палеографії, книгознавства, бібліографії, історії книгодрукування. Першу наукову працю «Лірники Полтавської та Чернігівської губерній» написав ще студентом. Наукова діяльність С.І. Маслова неодноразово зазнавала нищівної необ'єктивної критики з боку компартійних функціонерів, тому деякі його праці опубліковано лише за часів незалежності України, а деякі й досі залишилися неопублікованими і зберігаються в архівах в рукопису.

С.І. Маслов за своє життя зібрав велику особисту бібліотеку наукової літератури, рідкісних і старовинних книг. За заповітом 13 тис. книг зі свого зібрання він подарував Всенародній бібліотеці України (нині — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського).

У 1939 р. С.І. Маслова обрано членом-кореспондентом АН УРСР. У 1948 р. за сукупністю наукових праць йому було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук.

Помер С.І. Маслов 11 січня 1957 р.

Лит-ра: Книгознавець, бібліограф, бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): Бібліограф. нарис; уклад. Г.І. Ковальчук, Н.Ф. Королевич. К., 1995. 43 с. / Видатні діячі української книги. Вип.4.; Матяш І. Яскрава постать української науки: С.І. Маслов. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2002. № 8–9. Ч. 2. С. 247–268; Войцехівська І.Н. Видатний гуманітарій ХХ ст. Історичний календар. 2007. К., 2007. С. 63–64.

МЕРЕЖИНСЬКИЙ МАКСИМ ІВАНОВИЧ (1872–1939)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
5	6	12

ТАЛАНОВИТИЙ ХІРУРГ, ВІРНИЙ ДРУГ РОДИНИ УСЛАВЛЕНОЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Відомий лікар-хірург **МАКСИМ ІВАНОВИЧ МЕРЕЖИНСЬКИЙ** народився 19 серпня 1872 р. в с. Черногузів Семенивської волості, Старо-Костянтинівського повіту Волинської губернії (нині – Теофільський р-н Хмельницької обл.).

Навчався на біологічному факультеті Київського університету (1897–1902 рр.) за спеціальністю «лікувальна справа». Однак завершити навчання талановитому студенту та отримати диплом довелося в Московському університеті, оскільки царська охоронка звинуватила його в українському націоналізмі. Він насправді був активним учасником національно-визвольного, революційного руху на межі ХІХ–ХХ ст. Провідник соціал-демократичних ідей серед передової української інтелігенції. Входив до найближчого кола друзів родини Косачів-Драгоманових. Довгий час навіть проживав у їх помешканні, адже був унікальним спеціалістом у галузі боротьби з туберкульозом. А відтак став особистим лікарем Лесі Українки,

пізніше і Климента Квітки. Працював лікарем-інтерном Київської міської лікарні цисаревича Олександра. Під час Першої світової війни був на фронті, потім працював головним лікарем Київського міського госпіталю для потреб воєнного часу. Воєнні обставини розширили сферу його медичної діяльності. Численні поранення солдат, необхідність рятувати їхні обличчя від тяжких уражень і жахливих каліцтв спонукали лікаря М.І. Мережинського до винайдення і широкого застосування методу хірургічної пластики. Він віртуозно робив операції і описував свої новаторські методики у наукових працях для майбутнього вивчення студентами-медиками та поширення в хірургічній практиці. Ці праці й нині зберігаються в науковій бібліотеці Київського національного медичного університету ім. О.О. Богомольця. Йому належить і авторство оперування так званої вовчої пащі.

М.І. Мережинський був учасником громадянської війни, а в 20–30 роках ХХ ст. завідував хірургічним відділенням Інституту підвищення кваліфікації лікарів (розміщеного у приміщенні теперішнього Інституту медицини праці – колишній Інститут ім. акад. М. Стражеска (вул. Саксаганського, 75)).

Водночас постать М.І. Мережинського в українській історії помітна і в культурній царині. Дослідники творчості видатної української поетеси Лесі Українки неодноразово звертали увагу, що на сімейних групових фотографіях часто була присутня елегантно одягнена, струнка, молода людина, яка в родинних відносинах з Лесею Українкою не була. Як відомо, на вінчанні Лесі Українки у Деміївській церкві в Києві були лише найближчі родичі (за проханням Лесі Українки була обмежена кількість родичів). Проте і тут відзначили цього молодого чоловіка, який тримає вінець над головою нареченої.

Саме в роки навчання він познайомився з уславленою поетесою та її родиною, але й досі не відомо за яких обставин це відбулося. М.І. Мережинський став надійним радником у лікуванні поетеси, яка страждала на туберкульоз. Вона прислухалася до порад молодого хірурга, який швидко накопичував досвід лікувальної роботи.

Відому поетесу та молодого лікаря об'єднувала і спільність поглядів на долю України. М.І. Мережинський брав активну участь у революційному русі, був деякий час кореспондентом відомої со-

ціал-демократичної газети «Іскра». За свою революційну діяльність його неодноразово заарештовували. Саме це призвело до того, що диплом лікаря він змушений був отримувати не в Києві, а у Москві.

До кінця життя Лесі Українки між друзями зберігалися турботливі, зворушливі стосунки, що засвідчує їх листування. Перші документальні згадки про спілкування М.І. Мережинського з Лесею Українкою датовані 1901 р. — трагічним роком в її житті. Саме тоді навесні у Мінську на руках у письменниці помер Сергій Мержинський. Перша згадка про М.І. Мережинського в листуванні Лесі Українки датована 30 жовтня 1901 р. Бог забрав на небеса її коханого, але дарував їй щирого друга, ангела-хранителя в біді й у радощах... А може, вони таки були знайомі раніше, як згадує Іван Мережинський, проте уточнених документів щодо цього на сьогодні не знайдено... Бо чому ж так ніжно, просто, широко, безпосередньо писав М.І. Мережинський Михайлові Кривинюку у грудні 1901 р.: «Чи не листуєшся ти з Лесею? Як її здоров'я? Як скінчилась справа з чаями? Чи багато пошлін прийшлося Лесі заплатити?» Відомо, що Леся Українка для М.І. Мережинського особисто вишила білим по білому сорочку.

Щирі теплі стосунки Максима Івановича з Лесею Українкою продовжувалися до її трагічної смерті, коли в 1913 р. він проводив її в останній путь на Байкове кладовище. В наступні роки М.І. Мережинський підтримував відносини з рідними Лесі Українки. Особливо турботливо він ставився до тих, хто зазнав репресій. Згадує про свої поневіряння чоловік молодшої Лесеної сестри — Ізидори, Юрій Борисов, якого двічі арештовували. І врешті той загинув у сталінському таборі. Та й сама Ізидора зазнала репресій. Коли її відправляли потягом до Сибіру, М.І. Мережинський спромігся передати їй теплі речі та провізію, оббігаючи потяг з репресованими. І самому йому в 1937—1938 рр. доводилось переховуватись в родині двоюрідних братів за межами Києва аби уникнути арешту.

Сімейне життя М.І. Мережинського склалося трагічно. Він за коханням був одружений на дочці підполковника красуні Надії Григорівні Білоцерківцеві. Широ радів з приводу народження сина Юрія. Однак в 7 років хлопчик захворів на дифтерію і помер. Після чого родина розпалася. До кінця своїх днів М.І. Мережинський залишався самотнім.

Помер київський хірург 24 лютого 1939 р.

Біля його могили на Лук'янівському кладовищі в роковини смерті завжди збираються не лише рідні. Остання така зустріч відбулася 4 вересня 2017 р. з нагоди 145-річчя від дня народження М.І. Мережинського. В урочистостях на Лук'янівському кладовищі з нагоди 145-річчя М.І. Мережинського взяли участь члени родини Мережинських: Ольга Коноваленко, головний редактор газети «Освіта», дочка Галини Мережинської (за чоловіком, Варич); Діна Мережинська (за чоловіком, Кравець) з чоловіком Миколою Кравцем, історики, журналісти медичних часописів.

Літ-ра: Діба А.Г. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. К.: Основні цінності, 2003. 171 с.

МУРАШКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1875–1919)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
20	14	37

ХУДОЖНИК, ЯКОГО ВИЗНАЛА ЄВРОПА

Визначний український художник **ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ МУРАШКО** народився в Києві 26 серпня (7 вересня) 1875 р. Батько Олександр Іванович – професійний майстер-іконописець. В майстерні батька майбутній художник отримав перші художні навички. Його ранні роки пройшли у м. Борзна на Чернігівщині. В 15 років він пішов з дому, незадоволений негативним ставленням батька до його художньої творчості. За порадою проф. А.В. Прахова вступив до малювальної школи свого дядька, відомого художника М.І. Мурашка.

У 1969 р. під час навчання в школі О.О. Мурашко видав «Зосшити художників-початківців з урахуванням національних мотивів», які стали першим в Україні посібником для тих, хто навчався малювати.

У 1894 р. за рекомендацією художників В. Васнецова і А.В. Прахова вступив до Академії мистецтв у Петербурзі. З 1896 р. працював тут в майстерні видатного художника І.Ю. Рєпіна, який справив помітний вплив на його творчість на початку діяльності. Перша робота О.О. Мурашка «Портрет дівчини» (1897 р.) була високо оцінена фахівцями — рада Академії придбала її для свого музею. Другу роботу «Портрет юнака, що читає книгу» (1898 р.) нагородили премією на виставці Московського товариства любителів мистецтва. Високу оцінку здобула і випускна робота О.О. Мурашка «Похорон кошового» (1900 р.), яка отримала золоту медаль Академії і надала право автору на трирічне стажування за кордоном для удосконалення майстерності. Відрядження, яке почалося 1908 р., проходило вдало: О.О. Мурашко працював у Німеччині, Італії, Франції, створюючи жанрові та портретні роботи («Кафе», «Парижанки біля кафе», «На вулицях Парижа», «Три дами», «Портрет дівчини в червоному капелюсі» тощо). Завдяки цим картинам художник здобув широку популярність в Європі.

З 1907 р. О.О. Мурашко жив і працював у Києві. Тут остаточно дозрів його талант, що засвідчує робота «Карусель» (1908 р.), яка на міжнародній виставці у Мюнхені здобула золоту медаль. Художник написав багато портретів. У 1916 р. він був прийнятий в дійсні члени Товариства передвижників. На пересувних виставках цієї організації в Москві, Петербурзі та інших містах він демонстрував свої картини «Біля вікна», «В саду» та інші.

Поруч з художньою творчістю О.О. Мурашко плідно займався викладацькою роботою у Київському художньому училищі. У 1913 р. разом із художницею А.А. Крюгер-Праховою вони відкрили приватну художню студію, яка існувала до 1917 р. О.О. Мурашко був одним із засновників Товариства художників-киян, а також Академії мистецтв України. У 1917 р. він казав художнику М.А. Прахову: «Я бачу, що тепер час сприятливий для створення у Києві Академії мистецтв і спішу кувати залізо, поки гаряче. Треба користуватися нагодою. Мені потрібна Українська академія мистецтв у рідному

місті Києві, де стільки світла, стільки краси». Заснувавши Академію мистецтв України, О.О. Мурашко активно працював у ній.

О.О. Мурашко трагічно загинув 14 червня 1919 р. на розквіті творчих сил у м. Київ від рук бандитів поруч з будинком, в якому жив. На могилі художника встановлено оригінальний гранітний пам'ятник у вигляді мольберта, а ажурна металева огорожа викувана кращими ковалями міста.

Літ-ра: Шпаков А. Олександр Олександрович Мурашко: Нарис про життя і творчість. К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музикальної літ-ри, 1959. 24 с.; Членова Л.Г. Олександр Мурашко. К., 2005.

НАУМОВИЧ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (1894–1918) ШУЛЬГІН ВОЛОДИМИР ЯКОВИЧ (1895–1918)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
21		

ЛУНА ТРАГЕДІЇ ПІД КРУТАМИ

Відомості про бій біля станції Крути 29 січня 1918 р., де армادі більшовицьких військ, що наступали на Київ, протистояла жменька юних патріотів України – студентів і гімназистів Києва, увійшли до всіх підручників з історії України, адже молодь виявила велику мужність і більшість не повернулася до рідного міста. Проте мало хто знає, що на Лук'янівському кладовищі спочиває прах двох найвідоміших і старших за віком учасників цих подій – **ВОЛОДИМИРА НАУМОВИЧА І ВОЛОДИМИРА ШУЛЬГІНА**.

Обидва юнаки походили зі знаних в Україні родів. Дід В. Наумовича — протоієрей Іван Григорович (1826—1891 рр.) був видатним громадським діячем Галичини, де проводив агітацію за еміграцію українців на Кавказ, батько — Микола Іванович — був доктором медицини. Володимир Миколайович Наумович народився в Києві у 1894р. Гімназію закінчив із золотою медаллю і вступив до природничого відділу фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира, мріючи стати як і батько лікарем. З початком Першої світової війни пішов добровольцем на фронт і виявив у боях виняткову хоробрість. Тричі був нагороджений хрестом Св. Георгія. Після повернення до Києва продовжив навчання в університеті.

Володимир Якович Шульгін народився у 1895 р. у дворянській родині з глибоким козацьким корінням. Його батько Яків Миколайович після закінчення історико-філологічного факультету університету Св. Володимира присвятив своє життя дослідженню історії України. Він брав активну участь у роботі Старої Київської громади. Як активний учасник українського руху зазнав репресій — на п'ять років був висланий до Сибіру. Він з дружиною виховав національно-свідомих трьох синів і дочку, які залишили глибокий слід в історії України. Син Володимир після закінчення у 1913 р. зі срібною медаллю гімназії вступив до природничого відділу фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира. Відразу ж активно включився у громадсько-суспільне життя, очолював в університеті українську студентську громаду. В листопаді 1917 р. одружився на дочці київського військового лікаря Лідії Татаківській.

Після скинення в Росії у 1917 р. самодержавства обидва юнаки стали активними учасниками української національно-визвольної революції, прихильниками Центральної Ради. В. Шульгіна обрали від студентського Союзу до її першого складу (березень—квітень 1917 р.), він очолював інформаційний відділ.

17 січня 1918 р. радянський уряд України — Народний секретаріат — своїм рішенням позбавив Центральну Раду влади в Україні, радянські війська з півночі рушили на Київ, вони швидко просува-лися уздовж залізничної колії Гомель—Бахмач—Київ. На заклик

Центральної Ради стати на захист України в той час першою відгукнулася київська молодь.

18 січня 1918 р. відбулося віче українського студентства Київського університету Св. Володимира та новозаснованого Українського народного університету, яке ухвалило рішення створити Студентський курінь січових стрільців. За кілька днів вдалося сформувати лише одну сотню, до якої увійшли студенти названих університетів, а також учні 2-ї української гімназії, фельдшерської та гідротехнічної шкіл. Командиром сотні призначили студента Українського народного університету Омельченко, бунчужним — гімназиста О. Сушицького. До складу сотні записалися і В. Наумович та В. Шульгін.

Більшість студентів та учнів не мали навіть елементарних уявлень про поводження зі зброєю, але часу на навчання не було. Щойно сформована сотня у складі 116 осіб і 200 курсантів військової школи негайно рушила на захист України. Недалеко від Бахмача, який на той час був вже зайнятий радянськими військами, біля станції Крути Московсько—Київсько—Воронізької залізниці 17 січня 1918 р. відбувся перший і єдиний бій за участю молодь.

В бою під Крутами з українського боку брали участь студенти та гімназисти Києва, юнкери і солдати українізованих військових частин, всього близько 400 осіб. Їм протистояли значно більші сили більшовицьких військ. Студентська сотня зазнала у бою великих втрат: 10—12 чоловік були вбиті, 35—40 — поранені. Один взвод, відступаючи, заблукав і опинився у полоні: 27 юнаків відразу ж розстріляли. Серед них були В. Наумович і В. Шульгін. Під ворожими кулями друзі обійнялися. Так вони і були разом поховані на місці страти.

Вшановуючи пам'ять юних героїв, Мала Рада 9 березня 1918 р. на прохання родичів загиблих ухвалила рішення переховати їх у м. Київ. Перепоховання відбулося 19 березня 1918 р. У цей день на привокзальній площі Києва зібралася величезна кількість людей, які побажали провести загиблих юнаків в останній путь. І ось з ешелону, який прибув до Києва, виносять 18 трун (упізнано було лише 16 осіб). Від залізничного вокзалу траурна процесія через центр міста рушила до Аскольдової могили, де вирішено було поховати героїв. Процесію супроводжували студенти, військові, а

також український хор під орудою О. Кошиця. Перша зупинка на вул. Володимирській біля будинку № 57, де тоді розміщувалася Українська Центральна Рада (нині – Київський будинок вчителя).

До учасників жалобної процесії з полум'яною промовою звернувся Голова Української Центральної Ради М.С. Грушевський. Він казав: «Стримайте ваші сльози. Ці юнаки поклали свої голови за визволення нашої Вітчизни. І Вітчизна збереже про них вдячну пам'ять на віки вічні» (Народна воля. 1918. № 32). Після короткого мітингу процесія, до якої приєдналися члени Української Центральної Ради, Фундуклеївською вулицею (нині – вул. Богдана Хмельницького) спустилася на Хрещатик і далі Олександрівською вулицею (нині – вул. Михайла Грушевського) рушила до кладовища «Аскольдова могила». Зворушливі промови над могилами виголосили поет М. Зеров і письменниця Л. Старицька-Черняхівська. Вона казала: «Для нас ця могила лишиться полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле. Це буде друга свята могила над Дніпром. У хвилини відчаю, у хвилини знесилля будуть приходити до неї старі і малі, щоб підживитися тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут під кам'яним хрестом». (Крути 29 січня 1918р. К.: Вид-во О. Теліги, 2007. С. 46). Ховали юнаків, коли вже над містом спали присмерки. На могилі виріс пагорб з вінків та квітів.

У наступні дні київська преса розповіла про перепоховання героїв Крут. У газеті «Нова Рада» опубліковано статті С. Єфремова та О. Пількевича, присвячені пам'яті В. Шульгіна і В. Наумовича, а також вірш поета П. Тичини «Пам'яті тридцяти»:

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів-українців,
Славних, молодих.
На кого завдався Каїн?
Боже, покарай. –
Понад все вони любили
Свій коханий край (Нова Рада. 1918, № 38).

За радянських часів про події під Кругами перестали навіть згадувати, заросла стежка і до могили юних героїв, а в 1934 р., після закриття кладовища «Аскольдова могила», могилу зрівняли з зем-

лею. Лише у 2008 р. за указом Президента України на місці поховання юних героїв Крут споруджено пам'ятник.

Нині ми маємо можливість відвідати могилу двох героїв Крут — В. Наумовича і В. Шульгіна. Їх прах у 1934 р. на Лук'янівському кладовищі перепоховав вітчизняний В. Наумович О.Ф. Іванов. Щоправда, той факт, що разом з В. Наумовичем перепохований і колишній член Центральної Ради В. Шульгін замовчували — рідні боялися уваги органів НКВС. Таємницю розкрили лише після здобуття Україною незалежності. 29 січня 2007 р. на могилі В. Наумовича та В. Шульгіна відкрито пам'ятник (автор — студентка Національної художньої академії Наталя Черній). Укрзалізниця за порадою Інституту історичної пам'яті заснувала традицію вшанування пам'яті героїв — тепер кожен потяг, минаючи станцію Крути в місці їх загибелі, подає звуковий сигнал в пам'ять загиблих юнаків за незалежність України.

Літ-ра: Крути 29 січня 1918 р. К.: Вид-во О. Теліги, 2007. 95 с; Крути. Січень 1918 року: Джерела, матеріали, документи; упорядник Я. Гаврилюк. 2-ге вид. К.: Просвіта. 2010. 880 с; Бойко О.Д., Бутко С.В., Демушко Т.И. Бій під Крутами. Факти проти легенди. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. Вип. 3. К., 2008. С. 18–30.

НЕСТЕРОВ ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ (1887–1914)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13,1	2	6

«МЕРТВА ПЕТЛЯ» ЛЬОТЧИКА НЕСТЕРОВА

Військовий льотчик, засновник техніки вищого пілотажу та бойового застосування винищувальної авіації **ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ НЕСТЕРОВ** прожив дуже коротке (27 років) життя, але залишив помітний слід у світовій авіації, назавжди увійшовши в історію як перший виконавець «мертвої петлі». Він народився 15 (27) лютого 1887 р. у м. Нижній Новгород (Росія) в сім'ї військо-

вослужбовця. Його батько Микола Федорович — штабс-капітан, вихователь Нижегородського кадетського корпусу, помер рано (в 27 років). Мати Маргарита Вікторівна займалася вихованням дітей сама (в сім'ї було три сина та дочка).

Як і батько П.М. Нестеров обрав військову кар'єру. В 1904 р. він блискуче закінчив Нижегородський кадетський корпус і продовжив навчання у Санкт-Петербурзі у Михайлівському артилерійському училищі, після закінчення якого з відзнакою за власним бажанням направлений служити на Далекий Схід у м. Владивосток у 9-ту Східносибірську артбригаду. Перед від'їздом до місця служби одружився. Його дружиною стала Надія Рафаїлівна Галецька. Вона народилася в багатодітній родині польського незаможного селянина і була віддана у родину Галецьких, які не мали своїх дітей. Петро Миколайович був знайомий з майбутньою дружиною з дитинства. В родині Нестерових народилося двоє дітей: дочка Маргарита (1909—1995) і син Петро (1912—1950).

Хоча П.М. Нестеров служив в артилерії, справжнім його захопленням було повітроплавання. Він власноручно побудував планер і здійснив на ньому перші польоти. Вперто добивався перевodu у військову авіачастину. Затятість і цілеспрямованість зробили свою справу: в жовтні 1911 р. П.М. Нестеров був зарахований в Петербурзьку офіцерську повітроплавну школу. Теоретичну підготовку він сполучав з практикою: перед закінченням школи 18 серпня він здійснив тривалий політ на аеростаті.

Для удосконалення практичної майстерності в серпні 1912 р. його направили в Гатчинську авіаційну школу. 28 вересня він отримав там звання пілота-авіатора, а 28 вересня — військового льотчика. Після цього його відрядили до Варшави, де він продовжив удосконалювати практичну підготовку, зокрема глибоко вивчив літак «Ньюпор», який тоді був основним типом літака в армії. У квітні 1913 р. Петро Миколайович отримав призначення до Києва, де в той час формувався XI корпусний авіаційний загін. В його

житті почався новий, дуже короткий за часом, але найплідніший за наслідками етап діяльності.

Київ на початку ХХ ст. був одним із головних в Російській імперії центрів розвитку повітроплавання. З жовтня 1909 р. тут діяло «Товариство повітроплавання». Його ядром були студенти Київського політехнічного інституту, члени наукового гуртка, що діяв в інституті під керівництвом проф. М.Б. Делоне. Зібрання товариства проходили в центрі міста (вул. Прорізна, 2). Їх відвідували і офіцери-авіатори місцевого гарнізону. Київ славився тоді успіхами у практичному літакобудуванні: на початку ХІХ ст. тут створили до 40 різновидів літальних апаратів, зокрема в 1911–1922 рр. зібрали перший в Росії вітчизняний аероплан «Кудашев-І». Цивільні та військові авіатори працювали на одній базі – Сирецькому аеродромі. П.М. Нестеров відчув на собі сприятливий вплив оточення – людей захоплених авіацією. Він буквально поринув у творчу роботу. Займаючись теорією управління літаком, він розробив нову на той час методику – техніку здійснення глибоких віражів. П.М. Нестеров мріяв виконати у повітрі на літаку замкнену петлю («Мертву петлю»). Радився з цього приводу з відомим вченим М. Е. Жуковським. Після всіх розрахунків 27 серпня (9 вересня) 1913 р. в Києві на Сирецькому (Святошинському) аеродромі він здійснив свій задум. Піднявшись на літаку «Ньюпор» вітчизняного виробництва на висоту 1000 м, вперше у світі зробив замкнену криву у вертикальній площині у вигляді петлі. З того часу ця фігура вищого пілотажу має назву «Нестерова петля». Таким чином, Нестеров заклав теоретичні і практичні засади вищого пілотажу.

П.М. Нестеров є засновником використання авіації у далеких польотах. У 1913–1914 рр. він на практиці здійснив серію таких польотів. Перший з них за маршрутом Київ–Остер–Козелець–Ніжин–Київ (320 км). Найпротяжнішим був політ у травні 1914 р. за маршрутом Київ–Гатчина (Санкт-Петербург). 1250 км літак подолав за вісім льотних годин (не рахуючи часу витраченого на зупинки).

П.М. Нестерова високо цінували як талановитого авіатора. У характеристиці, складеній на нього в січні 1913 р., зазначалося: «П. Нестеров льотчик видатний. Технічно підготовлений відмінно. Енергійний та дисциплінований. Моральні якості відмінні». У

серпні 1913 р. він отримав чин штабс-капітана. У грудні цього самого року Київське товариство повітроплавання нагородило його золотою медаллю.

З початком у 1914 р. Першої світової війни П.М. Нестеров був відряджений із своїм XI корпусним авіазагоном до 3-ї армії Південно-Західного фронту. 8 серпня загін прибув залізницею до Рівного, місця свого нового дислокування. У той самий день П.М. Нестеров виконав перший випробувальний політ з рівненського аеродрому. За перші 15 боїв він особисто здійснив 12 бойових вилетів. Загинув 26 серпня (8 вересня) 1914 р. поблизу м. Жовква (з 1951 р. по 1991 р. — м. Нестеров, Львівська обл.). На висоті 600 м П.М. Нестеров наздогнав важкий ворожий літак «Альбатрос», який здійснював розвідку, і таранив його колесами свого літака. Обидва літаки впали на землю. Це був перший у світі повітряний таран.

Проведений П.М. Нестеровим таран не був спонтанним вчинком льотчика. Він заздалегідь теоретично обґрунтував цю техніку зі збереженням життя льотчика, який здійснює таран. Для цього він рекомендував наносити удар колесами літака по носійній площині ворожого літака. Сам П.М. Нестеров, здійснюючи таран, наніс удар по центру літака. Удар був такої сили, що у літака П.М. Нестерова відірвався мотор. Донині автори, які пишуть про виконаний П.М. Нестеровим таран, висловлюють такі припущення: помилка П.М. Нестерова під час здійснення тарана чи тверезий розрахунок, врахування того, що розміри і вага літаків були занадто різними і легкий удар по носійній площині ворожого літака не дав би потрібного ефекту? Враховуючи виключно високу технічну підготовку П.М. Нестерова, ми схилиємося до другого варіанту. До речі, через кілька місяців після подвигу П.М. Нестерова таран здійснив льотчик Казаков, який залишився живим.

На місці загибелі П.М. Нестерова у 1914 р. споруджено монумент, а у 1979 р. відкрито меморіал: музей та 45-метрову стелу. Музей працював до початку 90-х років ХХ ст.

П.М. Нестерова поховали на київському міському кладовищі «Аскольдова могила», після закриття якого його прах у 1938 р. перенесли на Лук'янівське цивільне кладовище.

Після загибелі П.М. Нестерова залишилися дружина та двоє малолітніх дітей — дочка Маргарита п'яти років і син Петро двох

років. Родина виїхала з Києва на Батьківщину П.М. Нестерова в Нижній Новгород.

Заслуги П.М. Нестерова високо оцінили вже його сучасники. Він був нагороджений трьома орденами: Св. Анни (III ст.), Св. Святослава (III ст.), Св. Георгія (IV ст.). Останній – посмертно за здійснення тарана.

Пам'ять про славетного льотчика бережливо зберігається в Києві. Його Ім'ям названо одну з вулиць міста. У 1989 р. в Києві йому встановлено пам'ятник (біля авіаційного об'єднання – проспект Перемоги, 100; скульптор Карпов; архітектор Снічарова), а також меморіальну дошку на будинку, в якому видатний льотчик жив у 1914 р. (вул. Московська, 5).

Вулиці Нестерова є в містах Російської Федерації (Москва, Санкт-Петербург, Нижній Новгород, Гатчина), Білорусі (Мінськ). На Батьківщині льотчика, в Нижньому Новгороді, в 1987 р. до 100-річчя від дня його народження відкрито пам'ятник. У 1994 р. в Російській Федерації засновано державну нагороду «Медаль Нестерова». У 1962 р. Міжнародна авіаційна федерація встановила перехідний приз ім. П.М. Нестерова, яким нагороджуються льотчики за успіхи, досягнуті в галузі вищого пілотажу.

Лит-ра: Бурче Е.Ф. Петр Николаевич Нестеров. М., 1955. Серія «Жизнь замечательных людей»; Шипилов И.Ф. Жизнь, отданная будущему. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Воениздат, 1962. 231 с.; Грибанов С.В. Пилот Его Величества. М., 2007.

НОВИЦЬКИЙ ОЛЕКСА ПЕТРОВИЧ (1862–1934)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
30	6	3а

СЛУЖІННЯ МИСТЕЦТВУ – СЕНС ЙОГО ЖИТТЯ

Відомий український історик мистецтва, музеєзнавець та бібліограф **ОЛЕКСА ПЕТРОВИЧ НОВИЦЬКИЙ** народився 7 (9) квітня 1862 р. у м. Симбірськ (Росія), де в той час служив його батько Петро Олександрович. Походив зі старовинного українського старшинського роду, започаткованого полковником Іллею Федоровичем Новицьким, одним із найближчих сподвижників гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Предки О.П. Новицького відіграли визначну роль в історії України кінця XVII – початку XVIII ст.

Мати померла, коли Олексі було шість років. Дитинство його пройшло в Самарі, потім родина переїхала до Москви. Тут він вчився в Свято-Миколаївському ліцеї. Після його закінчення у 1882 р. вступив до фізико-математичного факультету Московського університету, який закінчив у 1887 р. Під час навчання захоплювався історією мистецтва.

За пропозицією історика І.Є. Забеліна, директора історичного музею, він став працювати помічником бібліотекаря. Ця скромна посада надавала можливість серйозно займатися науковою роботою, спілкуватися з колегами, брати участь у роботі численних наукових товариств, які працювали на базі музею (археологічного, нумізматичного, художнього та ін.), а також археологічних з'їздів. Зокрема, він був делегатом XIV та XV археологічних з'їздів. У 1892 р. О.П. Новицький здійснив цікавий проект – організував видання мистецького журналу «Русский художественный архив», навколо

якого згуртувалися науковці-мистецтвознавці. Олекса Петрович був не лише редактором журналу, а й його найактивнішим автором. На жаль, видання проіснувало недовго – всього близько трьох років. Відсутність коштів змусила припинити його випуск. Редактору при цьому довелося виплачувати великий борг, що утворився у ході публікації останніх номерів. А це було нелегко, оскільки саме тоді О.П. Новицький створив сім'ю, одружившись на доньці юриста І. Остроглазова – Юлії Іванівні.

У вересні 1898 р. О.П. Новицький перейшов на роботу бібліотекарем до Московського училища живопису, скульптури, архітектури. Тут були ширші можливості для повсякденного спілкування з митцями. Гостру потребу в цьому Олекса Петрович відчув, працюючи над монографією «Передвижники та їх вплив на російське мистецтво», яка вийшла друком у Москві в 1897 р. На новому місці Олекса Петрович продовжив роботу над рукописом праці «История русского искусства с древнейших времен», яка вийшла друком у двох томах у 1903 р. Книгу тепло зустріли читачі, з'явилося кілька позитивних рецензій. Монографія засвідчила високий науковий авторитет О.П. Новицького як копіткого дослідника історії мистецтв. Книга не втратила свого значення до наших днів, про що свідчить її перевидання в Росії у 2007 р. (М.: Эскмо, 2007. 699 с.).

Усі роботи О.П. Новицький виконував ретельно, старанно перевіряючи кожен факт. Саме ці риси властиві створеним ним описам Румянцевського музею і галереї П. Третьякова.

Наприкінці 1903 р. здійснилася мрія О.П. Новицького про відновлення видання журналу мистецького спрямування. Редакцію нового часопису, який отримав назву «Свободное искусство», очолив О.П. Новицький.

Важливе місце в творчій біографії мистецтвознавця займала українська проблематика. Яскравим свідченням цього була створена ним праця «Тарас Шевченко як маляр» (1914 р.). Вчений брав активну участь у роботі Українського наукового товариства у Києві (2009 р.), Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1914 р.), Чернігівської вченої архівної комісії (1919 р.). Не випадково, що під час української національно-демократичної революції саме до нього 2 жовтня 1917 р. з листом звернувся представник Центральної Ради І. Тешенко із проханням посприяти поверненню українських іс-

торичних реліквій, які опинилися в Росії. Олекса Петрович охоче відгукнувся на це прохання й до літа 1918 р. закінчив складання докладного опису реліквій.

У роки громадянської війни О.П. Новицький переїхав до Криму. З травня 1919 р. він обіймав посаду директора Феодосійської фундаментальної бібліотеки, працював викладачем Феодосійського інституту народної освіти на кафедрі російської історії. Одночасно він викладав і в Таврійському університеті: на початку 1919 р. його обрали старшим асистентом кафедри історії та теорії мистецтв і відразу ж включили в роботу зі створення в університеті музею старожитностей.

У 1922 р. О.П. Новицький отримав відразу два запрошення на роботу – з Москви і Києва. Нарком освіти РРФСР А.В. Луначарський запропонував йому повернутися до Москви. Однак його чекали і в Києві: 1 червня 1922 р. його обрали дійсним членом Всеукраїнської академії наук. У вересні цього року Олекса Петрович переїхав до Києва, тут він розгорнув величезну наукову та організаторську роботу в галузі мистецтвознавства. Взяв активну участь у розбудові в системі академії установ пам'яткоохоронного, музейного та мистецтвознавчого напрямів, працював у комітеті з охорони пам'яток старовини і мистецтва, в археологічній комісії Академії, очолював секцію мистецтв академії та науково-дослідну кафедру мистецтвознавства, вів педагогічну роботу в археологічному інституті. На початку 1929 р. О.П. Новицького обрали секретарем історико-філологічного відділу ВУАН.

Багатогранною була діяльність О.П. Новицького щодо збереження історичних пам'яток. Він працював у комісіях з вивчення стану Андріївської церкви, очолював Софіївську комісію (1926–1933). Разом із академіком М.С. Грушевським виступив одним з ініціаторів перетворення комплексу будівель Братського монастиря на заповідник.

Висловлюючи щиро стурбованість щодо можливості загибелі низки пам'яток історії у зв'язку із будівництвом Дніпрогесу, академік О.П. Новицький домігся створення в 1927 р. Всеукраїнським археологічним комітетом спеціальної комісії з дослідження території, яка йшла під затоплення.

Високої оцінки заслуговує діяльність О.П. Новицького щодо розвитку музеєзнавства, створення мережі музеїв в Україні. Зокрема, він був одним із ініціаторів заснування музею історії Києва, а також театального музею, в якому деякий час (1926 р.) він був навіть директором.

Проте на початку 1930-х років на долю вченого випали суворі випробування. У червні 1931 р. померла його дружина. Складні обставини виникли на роботі. Безпідставне обвинувачення владою провідних українських вчених ВУАН у контрреволюційній діяльності, інспірована судова справа так званої Спілки визволення України опосередковано торкнулися і О.П. Новицького – він відчув недовіру з боку влади, в пресі почалося цькування вченого, видавництва повертали його рукописи. За цих умов Олекса Петрович змушений був у 1931 р. подати заяву про відставку з посад, які він обіймав. Пригнічений настроїв, викликаний всіма цими подіями, негативно вплинув на його здоров'я. Останні роки життя вчений важко хворів на рак.

Помер О.П. Новицький 24 вересня 1934 р.

У цей день родина отримала зворушливу телеграму від акад. А.Ю. Кримського, з яким небіжчик товаришував. В ній були такі рядки: «Я особисто відчуваю його смерть боляче, бо я любив небіжчика. Любив його чесну душу, дитячо-чисту душу, любив його благородну натуру».

На жаль, досі наукова спадщина академіка, його справді подвижницька діяльність не знайшли гідної оцінки в Україні. Доброю надією на зміну ставлення до спадщини вченого можна вважати появу першої книги про його творчість (автор – О.І. Бонь).

Лім-ра: Тарахан-Берега З.П. Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка. Образотворче мистецтво. 1989. № 5. С. 21–23.; Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: Наукова та громадська діяльність. К.: Рідний край, 2004. 219 с.

ОБРАЗЦОВ ВАСИЛЬ ПАРМЕНОВИЧ (1851–1920)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13	1	6

ЗАСНОВНИК КИЇВСЬКОЇ ТЕРАПЕВТИЧНОЇ ШКОЛИ

Відомий лікар, професор **ОБРАЗЦОВ ВАСИЛЬ ПАРМЕНОВИЧ** народився 12 січня 1851 р. (31 грудня 1850 р.) у м. Грязовець Вологодської губернії (Росія) в родині священика. У 1870 р. він закінчив гімназію у м. Вологда і вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії. Після закінчення її в 1875 р. півтора роки працював земським лікарем у м. Устюг Вологодської губернії. У 1877 р. з початком російсько-турецької війни добровольцем пішов в армію і служив полковим лікарем. Після демобілізації з армії власним коштом виїздив на стажування до Німеччини, де працював у всесвітньвідомого вченого, лікаря Рудольфа Вирхова, засновника теорії клітинної патології.

У 1880 р. В.П. Образцов блискуче захистив у Петербурзі докторську дисертацію з гематології на тему: «До морфології утворення крові в кістковому шпигу у ссавців».

З 1881 р. творча діяльність В.П. Образцова пов'язана з Києвом. Спочатку він працював ординатором терапевтичного відділення у госпіталі. Після відставки, з 1887 р. завідував терапевтичним відділенням Олександрівської лікарні (нині – Центральна міська клінічна лікарня).

Кілька років (1885–1891) В.П. Образцов вперто домагався допуску до читання лекцій студентам Київського університету Св. Володимира, але влада, вважаючи його політично неблагонадійним, відхиляла його прохання. Лише в 1891 р. йому вдалося стати за

університетську кафедру. З цього року він читав курс захворювань органів травлення на кафедрі діагностики медичного факультету університету. В 1893 р. очолив тут кафедру спеціальної патології і терапії, якою керував понад 10 років. У 1904 р. перейшов на кафедру факультетської терапевтичної клініки, яку очолював до 1915 р., залишивши її за станом здоров'я.

В.П. Образцов був геніальним клініцистом. Він удосконалив методику діагностики багатьох хвороб шлунково-кишкового тракту і шлунку. Зокрема, розробив метод глибокої ковзної пальпації органів черевної порожнини. Цій проблемі присвячено його праці «Про дослідження шлунку і кишок» (1887) і «До фізичного дослідження шлунково-кишкового каналу і серця» (1905). Остання праця витримала за 10 років чотири видання. Разом зі своїм учнем М.Д. Стражеском він вперше у світі за життя хворого поставив діагноз інфаркт міокарда. Разом з Ф.Г. Яновським створили Київську терапевтичну школу, до якої належали його талановиті учні: М.Д. Стражеско, Б.І. Трусевич, М.М. Губергріц, Л.Б. Бухштаб, Ф.А. Удинцов та інші. На думку вчених, ця оригінальна терапевтична школа за своїм науковим авторитетом була на початку XX ст. лідером в Росії.

Напружена праця призвела до того, що в 58 років В.П. Образцов захворів. У нього діагностували гіпертенезію, кардіомегалію, стенокардію, але він продовжував працювати. Одну з останніх праць «Про больові почуття при захворюванні серця» В.П. Образцов написав зі спостережень за власним здоров'ям.

Останні роки в житті В.П. Образцова склалися несприятливо. Дедалі сильніше давалися ознаки хвороби, а найближчих людей поруч не було: сім'я дочки і зятя (відомого лікаря М.Д. Стражеска) у 1918 р. переїхала жити до Одеси. Негативно на долі вченого відбилися і політичні зміни в країні: нова радянська влада виявила байдужість до знаного лікаря, який уславив рідне місто. Він залишився фактично без засобів для життя. Навіть одноповерховий будинок, що належав лікареві (вул. Ярославів Вал, 5), в якому багато років мешкав він сам, а також його дочки, був націоналізований.

Помер В.П. Образцов 14 грудня 1920 р.

На території Центральної клінічної лікарні Києва (Олександрівської лікарні), в якій він працював, у 1950 р. йому споруджено

пам'ятник. У 1949 р. постановою Ради Міністрів УРСР його ім'я присвоєно факультетській терапевтичній клініці Національного медичного університету ім. Богомольця (Бульвар Шевченка, 17), про що нагадує меморіальна дошка на будинку. Меморіальну дошку встановлено і на будинку госпіталю, в якому працював В.П. Образцов (вул. Госпітальна, 17). У 1950 р. в Україні видано вибрані праці вченого.

Літ-ра: Стражеско Н.Д., Губергриц М.М., Удинцов Ф.А. Профессор В.П. Образцов (К 25-летию со дня смерти). К.: Госмедиздат УССР, 1947. 63 с.; Грицюк О.Й. В.П. Образцов. К.: Здоров'я, 1977. 39 с. Серія «Видатні вітчизняні вчені-медики»; Губергриц А.Я. В.П. Образцов и его школа. М.: Медицина, 1990. 72 с.

ОРЛОВ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (1880–1954)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
20		

ВИЗНАЧНИЙ ВЧЕНИЙ-АСТРОНОМ

Знаний вчений в галузі астрономії та суміжних наук, один із піонерів дослідження геодинаміки Землі **ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ ОРЛОВ** народився 26 березня (6 квітня) 1880 р. у м. Смоленськ (Росія) в багатодітній родині священика (був тринадцятою дитиною). У 11 років був взятий на виховання далекою родичкою Вітте і відвезений до Воронежа без права спілкування з батьками до 21 року (до повноліття). Після закінчення класичної гімназії вступив до математичного відділення фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету.

Навчаючись в цьому престижному навчальному закладі, захопився астрономією. Першу його студентську наукову працю «О солнечном затмении 1907 года» відзначили премією Товариства природознавців і опублікували. У 1902 р. він закінчив університет, отримавши диплом 1-го ступеня, і залишився в ньому для підготовки до наукової і викладацької роботи.

У 1903 р. одружився. Його дружиною стала співробітниця Пулковської обсерваторії Катерина Олексіївна Василевська, яка була його помічницею у науковій роботі.

У 1903 р. О.Я. Орлов був направлений у дворічне наукове зарубіжне відрядження. У Сорбонському університеті (Франція) він вивчав астрономію, математику і механіку, в Геттингенському (Німеччина) — сейсмологію, у Лундському (Швеція) — небесну механіку. Після повернення працював у Пулковській головній астрономічній обсерваторії обчислювачем та в астрономічній обсерваторії Тартуського університету (з 1909 р. — завідувачем).

Дослідження О.Я. Орлова місяцево-сонячних припливів деформації Землі покладено в основу його магістерської дисертації, яку він захистив у Петербурзькому університеті в 1910 р. Проблема деформації Землі під впливом притягання місяця визначила один із основних напрямів його роботи і в наступні роки. У 1915 р. в Петербурзькому університеті він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора астрономії і геодезії на тему: «Наслідки спостережень над місяцево-сонячними деформаціями Землі».

У 1912 р. О.Я. Орлова запросили на роботу до Новоросійського університету (нині — Одеський національний університет ім. І. Мечнікова). Він очолив тут кафедру астрономії та астрономічну обсерваторію університету. Понад 20 років діяльності вченого були зв'язані з цими установами. За короткий строк завдяки величезній науковій та організаторській роботі О.Я. Орлов домогся того, що Одеська обсерваторія стала авторитетною науковою установою країни. Багато сил О.Я. Орлов віддав сейсмологічному описанню та створенню гравітаційних карт України та Росії. Наукові праці вченого в галузі астрономії та сейсмології високо оцінила наукова громадськість — у 1919 р. його обрали академіком Всеукраїнської Академії наук. Однак в той самий час Академія без погодження з О.Я. Орловим ліквідувала обчислювальне бюро, створене при

Академії для виконання важливих робіт. На знак протесту проти свавілля чиновників О.Я. Орлов відмовився від звання академіка.

З 1926 р. під його керівництвом проводили роботи щодо гравітаційної зйомки України та частини Росії (Сибір, Алтай). Для організації та проведення гравітаційних досліджень він часто виїжджав у довгострокові відрядження на Алтай (1922, 1924), в Сибір, на Далекий Схід (1941). Багато часу він присвятив роботі у Полтаві. Справа в тому, що для створення гравіметричної карти України потрібно було мати гравіметричну обсерваторію. Одеса за своїм географічним розміщенням не підходила для цього. Таку обсерваторію, за пропозицією О.Я. Орлова, вирішили створити в Полтаві. Місце для розміщення обсерваторії обирав особисто О.Я. Орлов, який за сумісництвом і очолював її понад 20 років (1926–1934, 1938–1951 рр.; нині – Полтавська гравіметрична обсерваторія інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України).

Кілька років (1934–1938) О.Я. Орлов працював у Москві в Державному астрономічному інституті ім. П.К. Штернберга, в Геодезичному інституті, а також в Московському університеті. За час роботи у Москві організував гравіметричний центр в Кучиному. В 1938 р. повернувся в Україну, де продовжував керувати Полтавською гравіметричною обсерваторією. З кінця 1939 р. до початку війни одночасно працював директором Карпатської астрономічної обсерваторії. Велику роботу О.Я. Орлов провів у той час щодо створення Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР. Однак війна 1941–1945 рр. завадила здійсненню накреслених планів.

У 1944 р. О.Я. Орлова призначили директором Пулковської астрономічної обсерваторії, але незабаром він знову повернувся в Україну. Розгорнулася величезна робота в зв'язку з початком в Радянському Союзі діяльності щодо створення каталогу слабких зірок. Враховуючи вдале географічне розміщення Києва, вирішили створити тут найсучаснішу астрономічну обсерваторію. Мрія О.Я. Орлова про її заснування набула реальних обрисів. У березні 1944 р. Президія АН УРСР, заслухавши доповідь акад. О.Я. Орлова, ухвалила рішення щодо організації обсерваторії. Керування нею доручили О.Я. Орлову, який визначив основні напрями роботи (астрометрія) і навіть точне місце розміщення (околиця Києва,

Голосієво). Він очолював її до 1952 р. Вчений залишив посаду в зв'язку із погіршенням стану здоров'я.

О.Я. Орлов був різностороннім вченим, він займався комплексом проблем астрономії та суміжних наук: геодезії, сейсмології, гравіметрії, геофізики, магнітометрії, і в кожній з них він зробив відкриття. Його праці поклали початок дослідженню Землі як складної фізичної системи, що зазнає дії зовнішніх сил.

Заслуги О.Я. Орлова високо оцінили сучасники. Його обрано членом-кореспондентом АН СРСР (1927), академіком АН Української РСР (1939), нагороджено орденом Леніна, присвоєно Почесне звання «Заслужений діяч науки».

Помер О.Я. Орлов 28 січня 1954 р. за робочим столом, працюючи над черговою статтею. На пам'ятнику, спорудженому на могилі вченого, зображена полюдія — шлях земного полюса. Дослідженню цієї проблеми О.Я. Орлов віддав багато сил.

Пам'ять про видатного вченого зберігають його численні учні. Регулярно в містах України та Росії, в яких працював академік, проводять «Орловські читання». В Полтаві на фасаді будинку, в якому розміщена Полтавська гравіметрична обсерваторія інституту геофізики НАН України (вул. Мясоедова, 27/29), встановлено меморіальну дошку, яка нагадує, що обсерваторію у 1926–1934, 1938–1951 рр. очолював О.Я. Орлов.

На честь О.Я. Орлова названо малу планету № 2724, відкриту 13 квітня 1978 р. в Кримській обсерваторії. За рішенням XIV з'їзду Міжнародної астрономічної ради (1970), кратер на зворотному боці місяця названий ім'ям О.Я. Орлова.

Лім-па: Аксентьева З.Н. Очерк жизни и творчества Олександра Яковлевича Орлова (1880–1954). Орлов А.Я. Избранные труды в трех томах. Т. I. К.: Изд-во АН УССР, 1961. С.7–32; Федоров Е.П. А.Я. Орлов: жизнь, творчество, научное наследие. Геодинамика и астрометрия: Основания, методы, результаты: Сб. статей, посвященный 100-летию со дня рождения А.Я. Орлова. К.: Наук.думка, 1980. С. 7–24; Главная астрономическая обсерватория АН УССР: Проспект. К.: Наук. думка, 1976. 75 с.; Корсунь Алла. Верность научной цели — превыше чем быть академиком. Зеркало недели. 1999, 16 июля; Волянская М.Ю., Каретников В.Г., Мандель О.Е. Александр Яковлевич Орлов: научная деятельность. Аэрокурьер. Спецвыпуск. 2005.

ПИРОГОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СИДОРОВИЧ (1897—1943)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
17	3	5

СЕКРЕТАР ПІДПІЛЬНОГО РАЙКОМУ КП(б) УКРАЇНИ

Один із керівників підпільної антифашистської боротьби проти гітлерівських окупантів у м. Київ у роки Великої Вітчизняної війни **ОЛЕКСАНДР СИДОРОВИЧ ПИРОГОВСЬКИЙ** народився 12 (24) серпня 1897 р. у м. Гайсин Подільської губернії в сім'ї робітника. Після закінчення військово-музичної школи працював музикантом у місцевому кінотеатрі. У 1916 р. був мобілізований в армію, брав участь у Першій світовій війні. Учасник громадянської війни в Україні. У 1919—1924 рр. служив у Дніпропетровській військовій флотилії. Після демобілізації працював стрілочником на Гайсинському та Київському залізничних вузлах. У 1936—1941 рр. працював у Києві на лісозаводі ім. Першого Травня, де пройшов шлях від робітника до директора.

У роки Великої Вітчизняної війни залишений для підпільної роботи у місті. Очолював Залізничний райком КП(б)У. З перших днів окупації міста підпільники приступили до організації диверсій на транспорті і промислових підприємствах. Вони підірвали залізничну станцію Київ-товарний, два основних цеха на паровозобудівному заводі, головні залізничні майстерні, будинок привокзального поштового відділення, Соломенський та Повітрофлотський мости, знищили 260 вагонів з різними вантажами. Одночасно райком створював підпільні групи, вів агітаційну роботу серед населення (видав 7 тис. листівок і повідомлень Радінформбюро), добував зброю для партизанів. З вересня 1941 р. до листопада 1943

р. створено понад 20 підпільних груп. Райком керував підпільною роботою 250 комуністів, комсомольців та безпартійних патріотів; 270 осіб направлено до партизанських загонів.

У липні 1942 р. після арешту членів Київського міському КП(б) У за дорученням ЦК КП(б)У О.С. Пироговський очолив міську партійну організацію. 31 жовтня 1943 р. його заарештували окупанти. Після жорстоких тортур 6 листопада, всього за день до звільнення Києва військами радянської армії, Олександра Сидоровича стратили. Його поховали у Пушкінському парку міста. У 1945 р. прах перенесено на Лук'янівське цивільне кладовище.

2 травня 1945 р. О.С. Пироговському посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ім'ям Героя у м. Київ названо вулицю (колишня Михайлівська). На будинку колишнього лісозаводу ім. Першого Травня в Святошині у 1955 р. встановлено мармурову дошку, яка нагадувала, що тут у 1936–1941 рр. працював О.С. Пироговський. Меморіальну дошку встановлено в Києві за місцем проживання Героя у 1936–1943 рр. (вул. Тарасівська, 19).

Літ-ра: Секретарь подпольного райкома. Боевые звезды киевлян: Очерки о Героях Советского Союза / Составители: А.П. Мушта, М.Д. Максименко, К.Л. Клепик. К.: Политиздат Украины, 1988. С. 316–320; Тронько П.Т., Овчаренко П.М. Солдаты киевского подполья. Герои подполья. Вып. 1. 4-е изд., исп. и доп. М.: Политиздат, 1972. С. 264–296; Партизанское движение и подполье Киевщины в документах Государственного архива Киевской области [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.kyev.obl.gov.ua/news/article/partizanskoe_dvizhenie_i_podpole.

ПЛОТНІКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1873–1947)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
26	16а	

ЗАСНОВНИК ПЕРШОГО В УКРАЇНІ ІНСТИТУТУ ХІМІЇ

Відомий фізико-хімік **ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ПЛОТНІКОВ** народився 7 (19) травня 1873 р. в м. Орел (нині — Російська Федерація). Після закінчення місцевої чоловічої гімназії у 1892 р. вступив до відділення природничих наук фізико-математичного факультету Московського університету, який закінчив у 1895 р. Три роки після цього викладав в Брянському технічному училищі. У 1898 р. працював лаборантом в лабораторії проф. М.І. Коновалова в Московській сільськогосподарській академії.

У вересні 1899 р. разом із М.І. Коноваловим, якого запросили на роботу до Київського політехнічного інституту, переїхав до Києва. На все життя він зв'язав свою долю з політехнічним інститутом, в якому пройшов шлях від молодшого лаборанта кафедри хімії до завідувача кафедрою. В 1901 р. був відряджений інститутом до Німеччини. Протягом семестру він проходив стажування в галузі термодинаміки в Геттингенському університеті під керівництвом відомого хіміка професора В. Нернста, згодом лауреата Нобелівської премії.

У 1904 р. В.О. Плотніков захистив в Московському університеті магістерську роботу, а через п'ять років, у 1909 р., в тому самому університеті — докторську дисертацію на тему: «Дослідження з електрохімії неводних розчинів». В цьому ж році його затвердили професором кафедри фізичної хімії.

У 1920 р. В.О. Плотнікова обрали до складу Всеукраїнської академії наук. Він очолив створену там акад. В. Вернадським лабора-

торію хімії. У 1929 р. за його ініціативи ця лабораторія і кафедра хімії Політехнічного інституту, яку очолював В.О. Плотніков, були об'єднані, на їх основі заснований перший в Україні науково-дослідний Інститут хімії. У 1931 р. Інститут хімії з комітету оборони був переданий до складу Академії наук УРСР. У 1945 р. він отримав нову назву — Інститут загальної та неорганічної хімії.

В.О. Плотніков — автор понад 250 наукових праць. Основними проблемами, яким присвятив свої дослідження В.О. Плотніков, була електрохімія розчинів (особливо — неводних) і хімія комплексних сполук. Він довів, що електропровідні розчини можуть утворюватися в розчинниках, які раніше вважалися індиферентними. Фундаментальні дослідження академіка мали і велике практичне значення. Він першим у світі електролізом виділив алюміній з розчину бромистого алюмінію, висунув і обґрунтував гіпотезу електрохімічного аналізу.

В.О. Плотніков — автор кількох підручників для вищої школи. Найвідоміші з них «Введение в изучение физической химии» (1910), «Курс термодинамики» (1926). У 1931 р. знаного вченого обрали член-кореспондентом АН СРСР.

У роки Великої Вітчизняної війни під час окупації Києва фашистськими військами вчений залишився в місті. Був призначений директором Української академії наук. Відступаючи з Києва, окупанти вивезли В.О. Плотнікова до Німеччини, звідки він переїхав до Чехословаччини. Повернувся до Києва в 1945 р., працював науковим співробітником Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР. І хоча фактів співробітництва вченого з окупантами не було встановлено, він постійно відчував негативне ставлення з боку органів влади та керівництва академії.

Помер В.О. Плотніков 11 листопада 1947 р.

На сьогодні про вченого згадують рідко. Найближчий колега В.О. Плотнікова проф. Ю. Фіалков у своїх спогадах про нього писав у 2004 р.: «Його пам'ять гідна більш трепетного ставлення ніж те, яке вона зустрічає сьогодні». Ю.Фіалков висловив сподівання, що майбутні історики науки в Україні віддадуть належне одній із найпомітніших постатей вітчизняної хімії.

Лім-па: Фіалков Ю. Доля правды. СПб: Алетея, 2004. 304 с.

ПРОЦЕНКО ЛЮДМИЛА АНДРІЇВНА (1927–2000)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
3	9/8	2

БЕРЕГІНЯ КИЇВСЬКОГО НЕКРОПОЛЮ

Відомий історик-архівіст, некрополезна-вця **ЛЮДМИЛА АНДРІЇВНА ПРОЦЕНКО** народилася 19 квітня 1927 р. в Києві в ін-телігентній музичній родині. Родовід Про-ценків походить від найближчого оточення Б. Хмельницького. Батько Андрій Федоро-вич був талановитим флейтистом, засно-вником української школи гри на флейті, згодом — професор Київської консерва-торії, Заслужений діяч мистецтв УРСР. Між-народний центр біографічних досліджень Кембріджського університету в 1992 р. відзначив видатні заслуги А.Ф. Проценка (посмертно) нагородою «За досягнення у ХХ столітті». Мати Клавдія Кузьминівна Демідова була оперною співачкою. Діди по батьківській і материнській лініях також були пов'язані зі сценою.

Все життя Людмили Андріївни з перших кроків було просякнуте музикою. Та й сама вона мала добрі музичні здібності. Здавалося, іншого шляху крім музики для реалізації себе у житті в Людмили Андріївни не було. Проте сталося так, що вона вирішила обрати іншу професію — історика. Після закінчення в 1946 р. середньої школи Л.А. Проценко вступила до історичного факультету Київ-ського університету ім. Т. Шевченка. Спеціалізацію проходила по кафедрі архівознавства.

Успішно закінчивши університет у 1951 р. Л.А. Проценко 15 років працювала в Центральному державному історичному архіві Києва. Спочатку обіймала там посаду наукового працівника, зго-

дом призначена начальником відділу давніх актів. За довгі роки роботи в одній із провідних архівних установ України вона набула величезного досвіду опрацювання історичних джерел: їх аналізу, упорядкування, збереження та використання.

Наукову роботу в архіві Л.А. Проценко почала з дослідження актових книг як джерела для вивчення історії міст і сіл України. Великий вплив на її професійне зростання справило спілкування з відомими істориками, які працювали в архіві або користувалися його фондами. Її наставником був один із найкращих знавців джерел середньовічної історії України І.Л. Бутич. Разом із відомим львівським вченим Я.В. Дашкевичем вона складала і готувала до друку «Каталог колекції документів Київської археографічної комісії за період з 1399 по 1899 рік». Каталог опубліковано у 1971 р.

У повсякденній буденній архівній роботі Л.А. Проценко виявила кращі людські якості. Зокрема про її високу громадянську мужність свідчить епізод, який стався на початку роботи в архіві. Про це згадує в одній зі своїх розвідок історик Л. Гиріч. У січні 1953 р. до архіву завітала дружина відомого вченого О.С. Грушевського, брата видатного українського політичного діяча та історика М.С. Грушевського. Вона звернулася із проханням прийняти на збереження архів сім'ї Грушевських. То був такий час, коли в країні боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» та «космо-політизму» досягла апогею. Проте у співробітників архіву вистачило мужності обрати єдине вірне рішення — прийняти на збереження безцінні документи. Серед тих, хто зробив цей сміливий крок, ризикуючи своєю безпекою, роботою, поряд із ветеранами архівної справи С. Майбородою та І.Л. Бутичем була і архівіст-початківець Л.А. Проценко.

У 1967 р. у професійному зростанні Л.А. Проценко сталася приємна подія — її призначили директором щойно створеного Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва УРСР. Це була архівна установа принципово нового типу — в її діяльності поєднувалися функції архівного збереження цінних історичних джерел з історії розвитку літератури та мистецтва з експозиційною музейною роботою з цих сфер культури.

Л.А. Проценко очолила роботу колективу щодо збирання, упорядкування та збереження найцінніших матеріалів з літературно-

мистецької спадщини українського народу. В стислий строк, всього за кілька років, сформували джерельну базу архіву, основою якої були 440 особових фондів письменників та діячів мистецтва України. Одночасно доводилося працювати над проблемами обґрунтування критеріїв відбору матеріалів, зокрема особистого характеру, для збереження у фондах архіву та для експонування їх в музеї. Якщо методична та організаторська робота щодо формування фондів йшла доволі успішно, то під час розробки методологічних, концептуальних проблем функціонування архіву-музею виникли труднощі, оскільки наукова розробка цих проблем в Україні почалася значно пізніше. Це ускладнювало практичну роботу, зокрема створення науково обґрунтованої концепції експозиції музею.

Л.А. Проценко вважала за потрібне відобразити в експозиції архіву-музею наступність розвитку української культури, з княжої доби (X ст.) до наших днів. Однак такий підхід викликав заперечення у кабінетах влади — там вважали, що експозицію музею слід обмежити радянським етапом розвитку літератури та мистецтва. Незадоволення владних структур викликала і активна робота першого директора архіву-музею щодо збирання та включення до фондів архіву численних матеріалів репресованих в роки радянської влади письменників та діячів культури. Все це послугувало підставою для обвинувачення Л.А. Проценко у втраті політичної пильності, відступі від принципу партійності. У травні 1973 р. її звільнили із посади директора архіву-музею.

Політичне забарвлення причин звільнення Л.А. Проценко з керівної посади, яку вона обіймала п'ять років (1967–1973 рр.), призвело до того, що вона після звільнення не могла знайти роботу за фахом. Її багатий досвід архівної роботи залишився незатребуваним. Лише через півтора роки вона влаштувалася на роботу вчителем історії середньої загальноосвітньої школи.

У той важкий для Людмили Андріївни час головною її опорою залишався батько Андрій Федорович, який, підтримуючи дочку матеріально і морально, вірив, що смуга невдач в її житті нарешті мине. На жаль, дочекатися цього часу йому не вдалося — в 1984 р. він пішов з життя. Уникнути психологічного зриву Людмилі Андріївні допомогла ще одна важлива обставина — її захоплення дослідженням проблем некрополістики. А починалось це так.

21 грудня 1966 р. на установчому з'їзді, який відбувся в Києві, було засновано Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Нову благодійну науково-творчу громадську організацію створили з метою забезпечення, збереження та вивчення пам'яток історії та культури. Серед інших постало завдання вивчення історії поховань в Україні. Для цього організували Український центр біографічної некрополістики. Цю частину роботи в товаристві доручили вести Л.А. Проценко.

Нове громадське доручення незабаром перетворилося на улюблене хобі Людмили Андріївни. Занедбана і забута в радянські часи така галузь спеціальних історичних знань, як некрополістика, виявилася захоплюючим заняттям. Воно перегорнуло все життя вченого. Пошукам в галузі некрополістики вона присвячувала тепер весь вільний від основної роботи час, підпорядковувала своєму захопленню і скромний сімейний бюджет.

Як досвідчений історик-архівіст, Л.А. Проценко комплексно підійшла до організації пошукових робіт. Передусім її зацікавив Київський некрополь (кладовища Києва), який в радянські часи майже не вивчали. У пошуках джерел вона вивчила фонди державних архівів Києва, а згодом і найбільших архівів в основному Москви та Ленінграда (нині – Санкт-Петербург). В міру освоєння архівних джерел, книг реєстрації поховань, вивчення написів на пам'ятниках кладовищ зростала кількість іменних карток на поховання. Всього вона склала понад 40 тис. таких карток (за деяким даними кількість карток значно більша). Узагальнюючи зібрані матеріали, Л.А. Проценко написала книгу, присвячену історії Київського некрополя. Проте всі спроби опублікувати її виявилися марними, оскільки в Радянському Союзі вивчення некрополістики вважали неактуальним.

Якраз в той час мені пощастило познайомитися з цією неординарною людиною. А сталося це за таких обставин. Якось я завітав до міської організації товариства «Знання» (вул. Прорізна, 10), щоб вирішити деякі робочі справи (я працював там на громадських засадах заступником голови бюро секції історії). Незабаром до кімнати, в якій я працював з референтом Г.Л. Кагановською, увійшов відповідальний секретар міської організації І.П. Полянський разом із незнайомою жінкою. Привітавшись, Іван Петрович звернувся

до нас з Галиною Леонідівною: «Я хочу представити вам нашого нового лектора — досвідченого історика-архівіста Л.А. Проценко. Прошу Вас поговорити з нею, щоб вирішити як залучити її до нашої роботи».

Бесіда почалася із взаємного знайомства. І тут з'ясувалося, що ми майже одночасно вчилися на історичному факультеті Київського університету ім. Т. Шевченка (Людмила Андріївна закінчила його у 1951 р., я — у 1953 р.). «Як же так сталося, — напівжартома запитав я — що наші шляхи за три роки спільного навчання на факультеті жодного разу не перетнулися, адже більшість ваших співкурсників я добре знаю?». Відповідь Людмили Андріївни пізніше стала для мене ключем для розуміння багатьох проблем, що виникли у її житті: «У мене не дуже просто склалися студентські роки, тому що одночасно з навчанням в університеті я займалася у музичній школі, а потім в консерваторії (Л.А. Проценко закінчила консерваторію в 1954 р.). Кожний робочий день був розписаний у мене буквально по хвиликах. Часу для відвідування будь-яких заходів на факультеті у мене не було, не кажучи вже про відсутність вільного часу для спілкування та розваг».

Коли ми від спогадів про студентські роки перейшли до питання про виступи з лекціями, Людмила Андріївна зізналася: «Взагалі-то мета мого відвідування товариства була іншою, я сподівалась знайти тут можливість видання праці про Київський некрополь, над якою я працюю вже кілька років, але Іван Петрович розповів, що у товариства поліграфічної бази і можливостей для випуску книг немає». Мені залишилося лише підтвердити слова керівника міської організації товариства, що у неї був лише застарілий ротатор, на якому невеличким тиражем розмножували машинописні методички.

— А у видавництво «Наукова думка» Ви, Людко Андріївно, не пробували звертатися? — запитав я. І дивлячись як сумно посміхнулася у відповідь моя співрозмовниця, я зрозумів наївність мого запитання.

— Важко пригадати видавництво, в якому б я не була. Але жодне не запропонувало включити рукопис до тематичного плану видань.

Закінчивши бесіду, ми обмінялися номерами телефонів. Л.А. Проценко обіцяла подумати над темами своїх майбутніх лекцій, хоча бідкувала, що поки часу на виступи з лекціями не ви-

стачає. На жаль, вона так і не подзвонила. Що ж до мене, то я скористався знайомством зі знаним працівником архівів. Працюючи в той час керівником авторського колективу тому «Київська область» багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР», я кілька разів звертався до неї телефоном за консультацією про долю деяких письменників та митців Київщини. Кожного разу, не відсилаючи мене до інших співробітників, вона особисто надавала кваліфіковані відповіді на мої запитання. Коли ж я під час однієї такої телефонної розмови запитав її: «А як справи з рукописом Вашої праці?», вона сухо мовила: «Без змін».

Становище з публікацією праць з некрополістики змінилося у Радянському Союзі лише наприкінці 1980-х років напередодні його розпаду. Тоді з'явилися і перші публікації Л.А. Проценко у періодичних виданнях, присвячені історії Київського некрополя. Реальні можливості для публікації наукових праць з некрополістики в Україні з'явилися лише після проголошення в 1991 р. її незалежності. Саме з того часу почалося активне публікування праць Людмили Андріївни, створених у попередні роки. На той час її вважали провідним вченим-некрополістом в Україні. Офіційним визнанням цього була її робота на громадських засадах керівником секції некрополістики при Головній раді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У 1994 р. побачив світ біографічний показник поховань письменників на кладовищах Києва «Київський некрополь» (К.: Український письменник, 1994. 334 с.), а в 1996 р. вийшла і основна її праця — монографія «Історія Київського некрополя», в якій проведено докладний аналіз поховань у Києві з найдавніших часів до наших днів. Книгу видали за підтримки фонду «Відродження». В наукових виданнях з'явилися розвідки Л.А. Проценко, присвячені окремим некрополям Києва (Аскольдова могила, Києво-Печерська лавра, Києво-Видубицький монастир). У 2002 р., вже після смерті Л.А. Проценко, коштом Свято-Введенського чоловічого монастиря надруковано книгу «И до небес рукой подать ...». Це був путівник ближніми і дальніми печерами Києво-Печерської лаври, в якому описано 142 поховання.

Найвагоміший внесок Л.А. Проценко зробила в дослідження та збереження Лук'янівського цивільного кладовища, яке протягом

півтора століття було основним місцем поховання киян. Воно стало гробницею для багатьох видатних осіб України. Спираючись на підтримку громадськості, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Людмила Андріївна провела величезну організаторську та дослідницьку роботу, домагаючись перетворення цього кладовища на державний історико-меморіальний заповідник. Відповідну постанову Кабінету Міністрів України прийнято 1 липня 1994 р. (див. Додаток 1).

У 1998 р. видано підготовлений Л.А. Проценко спільно з Ю. Костенко путівник Лук'янівським цивільним кладовищем, який є першим і найповнішим описом поховань на цьому кладовищі. Посмертно, в 2001 р., опубліковано його друге видання, виправлене і доповнене.

В останні роки життя Л.А. Проценко в засобах масової інформації з'явилися нарешті й публікації, присвячені її самовідданим подвижницькій праці в галузі некрополістики. Однією з перших була стаття П. Червинського «Київський некрополь — сторінки пам'яті», яка з'явилася на шпальтах авторитетної газети «Дзеркало тижня». Щоправда, більшість публікацій, присвячених діяльності Л.А. Проценко, з'явилися після смерті вченої (газети «День», «Самостійна Україна», «Хрещатик», «Як справи, Київ» та ін.).

Понад 30 років напружено і плідно працювала Л.А. Проценко в галузі некрополістики під егідою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. За цей час вона підготувала та видала кілька десятків праць з цієї проблематики. Високо оцінюючи внесок вченого в розвиток української некрополістики, Товариство обрало її своїм Почесним членом.

Померла Л.А. Проценко 7 жовтня 2000 р. Поховали, як вона заповіла, на Лук'янівському кладовищі. Українське генеалогічне товариство в цей рік видало збірник праць на пошану знаного вченого.

Л.А. Проценко залишила величезний особистий архів: заготовки до майбутніх праць, виписки з архівних джерел, величезну картотеку поховань в Київському некрополі, листування тощо. Значну частину цих матеріалів передано для збереження до Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Понад 10 років цей безцінний матеріал чекає черги на його оброблення та введення до наукового обігу. Останнім часом цими матеріалами зацікавилися

вчені Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Вже почалася копітка робота над унікальною картотекою поховань, створеною Л.А. Проценко. Поява праць, написаних за матеріалами архіву Л.А. Проценко, буде гідним увінчанням пам'яті вченого. Приємно відзначити, що у 2017 р. ім'я дослідниці Київського некрополю присвоєно одній з вулиць Києва.

Лім-ра: Людмила Андріївна Проценко [некролог]. Вісник Держ. комітету архівів України. 2000. Вип. 3; Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко / Уклад. В.В. Томазов. Записки Українського генеалогічного товариства. Вип.1. К., 2000. 144 с.; Томазов В.В. Музичний рід Процентів. Чумацький шлях. 2000. № 1. С. 8–10; Ходоровський М.Д. Вона була першою: До 45-річчя ЦДАМПУ України. З історії архівів та архівних зібрань. С. 86–96.

ПФЕЙФФЕР ГЕОРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (1872–1946)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13-II	10	13

МАТЕМАТИК ЗІ СВІТОВИМ ІМ'ЯМ

XX ст. в Україні позначилося плідною діяльністю плеяди талановитих, відомих у світі математиків, якими по праву пишається український народ. Одним із них є **ГЕОРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ПФЕЙФФЕР**. Він народився 12 (23) листопада 1872 р. в Чернігівській губернії в с. Сокиринці (нині — Срібнянський р-н Чернігівської обл.). Навчався в чоловічій гімназії м. Прилуки, в стінах якої сформувався чимало талановитих представників української інтелектуальної еліти. Після закінчення гімназії вступив до фізико-математичного факуль-

тету університету Святого Володимира в м. Київ, який закінчив у 1896 р.

У 1896–1899 рр. викладав у гімназіях Києва. З 1899 р. працював у вищих навчальних закладах: Політехнічному інституті (1899–1909), Вищих жіночих курсах (1909–1911). Основна наукова та педагогічна діяльність Г.В. Пфейффера пов'язана з Київським університетом Св. Володимира (нині – Національний університет ім. Т. Шевченка). Ще у 1900 р. він почав працювати тут на посаді приват-доцента, а в 1909 р. був призначений професором. Йому доручили керівництво кафедрою аналізу. Майже 30 років (1912–1941) він був головою вченої ради фізико-математичного факультету. В 1945–1946 навчальному році в університеті створили кафедру інтегрування диференціальних рівнянь. Георгій Васильович став її першим завідувачем як визнаний вчений з дослідження цих проблем. Одночасно Г.В. Пфейффер плідно працював у наукових установах АН України. У 1920–1934 рр. він очолював комісію з чистої математики, а після створення в АН Інституту математики став завідувачем відділу. В роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) він очолював об'єднаний Інститут фізики і математики АН УРСР, який евакуювали з Києва, працював в Уфі та Москві. В лютому 1944 р. Інститут повернувся до Києва.

Г.В. Пфейффер залишив багатющу наукову спадщину, яка налічує 330 праць. Їх публікували в академічних виданнях багатьох країн світу. Його докторська дисертація була присвячена розробці теорії алгебраїчних поверхонь. Більшість праць вченого присвячена теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними.

У 1937 р. Г.В. Пфейффер видав підручник з диференціальних рівнянь. У 1940 р. доповнив видану в Україні книгу відомого вченого Е. Гірса «Інтегрування диференціальних рівнянь в часткових похідних першого порядку» власними способами інтегрування повних лінійних та нелінійних систем з однією функцією.

Г.В. Пфейффера одним із перших серед математиків обрали в 1920 р. академіком АН України. Він був також членом Київського, Московського, Геттінгенського і Паризького математичних товариств, брав участь у 4-му, 8-му і 9-м Міжнародних математичних конгресах (Рим, 1908; Болонья, 1928; Цюрих, 1932). Ці конгреси, які математики проводять кожні чотири роки, відіграють велику

роль в розвитку математичної науки, недарма їх називають «олімпійськими іграми математиків».

Помер Г.В. Пфейффер 10 жовтня 1946 р.

Лит-ра: Бородин А., Бугай. Н. Биографический словарь ученых в области математики. К., 1979.

РЕФОРМАТСЬКИЙ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1860–1934)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13-Ш	15	1

ЗАСНОВНИК КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ХІМІКІВ-ОРГАНІКІВ

Видатний вчений, хімік-органік **РЕ-ФОРМАТСЬКИЙ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ** народився 20 березня (1 квітня) 1860 р. у с. Борисоглібське Юрьевецького повіту Костромської губернії (нині – с. Обжериха Іванівської обл. Росії) в сім'ї сільського священика. У родині було чотири сини і дочка. Всі сини виявилися виключно талановитими, вони присвятили свою діяльність науці. Два з них, зокрема Сергій, стали згодом видатними хіміками.

Після закінчення духовного училища у Костромі Сергій Михайлович вступив у 1878 р. до природничого відділення фізико-математичного факультету Казанського університету. Отримав добру підготовку за фахом під керівництвом талановитого російського хіміка О.М. Зайцева. За експериментальну дипломну роботу «Дослідження вуглеводню $C_{10}H_{18}$ » нагороджений золотою медаллю. Після закінчення університету в 1882 р. залишений працювати в лабораторії органічної хімії університету.

Після складання у 1886 р. іспитів на магістра хімії став приват-доцентом університету. В 1889 р. захистив магістерську дисертацію.

Освіту продовжив у Німеччині в університетах Гейдельберга у всесвітньо відомого хіміка Л.Ю. Маєра та Лейпцигу — у В.Ф. Оствальда, майбутнього лауреата Нобелівської премії. У 1890 р. у Варшавському університеті захистив докторську дисертацію на тему: «Дія спиртової суміші цинку та моно хлороцтового ефіру на кетони та альдегіди». На думку вчених, це була найкраща на той час докторська дисертація з хімії. В її основу було покладено відкриття вченого, зроблене в 1887 р. Воно відоме у світі під назвою «Реакція Реформатського». Значення цієї органічної реакції в тому, що вона розкриває спосіб отримання β -оксикарбонових кислот взаємодією альдегідів чи кетонів з ефірами о-галогенкарбонових кислот за наявності металу — порошку цинку.

У 1891 р. С.М. Реформатського запросили на роботу до Києва. 1 січня його обрали завідувачем кафедри органічної хімії Київського університету Св. Володимира. На цій посаді він працював до 1934 р. Паралельно викладав у кількох інших вищих навчальних закладах міста: 1906–1919 рр. — на вищих жіночих курсах, 1898–1907 рр. — у Політехнічному інституті. Він став фундатором кафедри хімії та хімічного відділення в цьому навчальному закладі. 1 червня 1898 р. призначений професором кафедри хімії і в. о. декана хімічного відділення. Кілька років (1930–1934) працював завідувачем хімічного відділу Українського науково-дослідного інституту каучука і каучконосів (м. Київ).

Основні праці вченого присвячені металоорганічному синтезу. Ще у 1887 р. він розробив метод отримання естерів і β -гідроксикислот з суміші трьох речовин: цинку, етилгалогенцетату та карбонільної сполуки («Реакція Реформатського»). Поклав початок центру з розробки методу синтезу β -оксикислот, що сприяло організації промислового виробництва вітамінів та гормонів. Велике практичне значення мали його дослідження, проведені у 1931–1934 рр. в галузі одержання натурального каучука з рослин. Його підручник «Початковий курс органічної хімії», виданий 1893 р., до 1930 р. витримав 17 видань.

Під керівництвом С.М. Реформатського в Києві склалася школа хіміків-органіків, до якої належали такі талановиті учні вченого, як

И.Л. Жданович, И.К. Мазуркевич, Я.Н. Михайленко, В.А. Шишковський, В.П. Яворський.

У 1922 р. С.М. Реформатського обрали член-кореспондентом АН СРСР.

Помер 27 грудня 1934 р.

Його ім'ям названо лабораторію органічної хімії Національного університету ім. Т. Шевченка (вул. Льва Толстого, 14, ауд. № 415).

Літ-ра: Выдающиеся химики мира: Биографический словарь. М.: Высш. школа, 1991; Видатні імена в історії хімічної науки в Україні: С.М. Реформатський та його знаменита реакція: навч. посіб. К., 1997.

СОЛЬСЬКИЙ СТЕФАН МИХАЙЛОВИЧ (1835–1900)	
<i>Дільниця</i>	<i>Склеп-капличка</i> <i>Сольських</i>
<i>9</i>	

ЖИТТЯ ТА ПРАЦЯ НА БЛАГО КИЯН

У центральній частині заповідника поблизу церкви увагу відвідувачів привертає оригінальна архітектурна споруда — склеп-каплиця родини Сольських. З 1997 р. склеп використовували як релігійну споруду, оскільки храм Св. Катерини на кладовищі був зруйнований у сумні Радянські часи. У склепі-каплиці похований відомий громадський діяч, літератор, педагог, почесний професор Київської духовної академії, міський голова Києва 1887–1900 рр. **СТЕФАН МИХАЙЛОВИЧ СОЛЬСЬКИЙ.**

Він народився 25 грудня 1835 р. (в січні 1836 р.) у Волинській губернії у родині священика. У 1851–1857 рр. навчався у Волинській духовній семінарії, після закінчення якої вирушив до Києва, щоб продовжити освіту в Київській духовній академії. З 1857 р. вся його справді

подвижницька діяльність нерозривно зв'язана з Києвом. Швидко промайнули чотири роки (1857–1861) навчання в академії. У жовтні 1861 р. магістр богослов'я С.М. Сольський почав викладацьку роботу в Київській духовній семінарії. Здібний молодий викладач виявив і добрі організаторські якості, тому на нього поклали також обов'язки помічника інспектора семінарії.

14 жовтня 1864 р. в житті С.М. Сольського сталася знаменна подія — його запросили на роботу у відомий вищий навчальний заклад — Київську духовну академію. 32 роки свого життя він віддав викладацькій та богословській роботі у цьому закладі. Він працював на посадах бакалавра кафедри святого письма (1864–1867), екстраординарного професора (1867–1878), ординарного професора (1867–1878). Не зважаючи на зміну основного місця роботи, до 1897 р. обіймав посаду завідувача кафедри Святого письма Нового завіту. Під час роботи в академії, за дорученням керівництва, паралельно виконував інші завдання, працюючи кілька років інспектором академії (1857–1878), членом і головою тимчасового будівельного комітету при академії (1875–1879, 1886–1888 рр.).

Його богословські праці, створені за час роботи в академії, були присвячені проблемам впливу православ'я на історію Росії, а також тлумаченню євангельських притч та висловів Ісуса Христа про церкву і церковний суд. У «Трудах Киевской духовной академии» і київських часописах часто з'являлися наукові праці та рецензії С.М. Сольського на богословські видання. У 1877 р. він захистив докторську дисертацію на тему: «Надприродний елемент в новозавітному одкровенні за свідченням Євангелій і послань апостола Павла». В останні роки роботи академії він часто щорічно виступав у Києво-Печерському монастирі зі словом до прихожан.

Багатогранну діяльність С.М. Сольського в духовній академії високо оцінили керівництво та колеги — 19 березня 1897 р. його обрали Почесним членом академії.

Одночасно С.М. Сольський багато часу приділяв громадській роботі в місті. У 1871 р. його обрали гласним Міської думи від духовної академії. Вже перші його промови в Думі, присвячені проблемам покращення санітарного стану міста, його благоустрою, не залишилися непоміченими. Його обрали гласним і на наступний строк. Всього він пропрацював на цій громадській посаді 29 років.

27 березня 1879 р. С.М. Сольського обрали до складу управи, а 26 квітня цього ж року затвердили заступником Київського міського голови. 27 березня 1883 р. його обрали членом управи на наступні чотири роки. А ще за кілька років, 24 вересня 1887 р. збори представників Києва обрали його міським головою. На цю посаду його переобирали ще двічі, у 1894 та 1898 роках, він обіймав її до кінця свого життя.

На відміну від свого попередника І.А. Толлі, який був нетолерантною людиною і не прислухався до думок оточуючих його людей, С.М. Сольський був демократичним у спілкуванні з усіма, хто до нього звертався. До того ж йому властиві були і бездоганна чесність, невтомна енергія, цілеспрямованість у досягненні поставленої мети.

Компетенції міського самоуправління обмежувалися в той час суто місцевими питаннями. С.М. Сольському вдалося керовану ним Київську міську думу зробити центром з вирішення найактуальніших проблем розвитку міста.

Наприкінці XIX ст. Київ бурхливо розвивався. За 30 років (1867–1897) чисельність його населення збільшилася в чотири рази – з 68,4 до 247,7 тис. Водночас благоустрій та санітарний стан міста, його озеленення набагато відставали від потреб зростаючої кількості мешканців. У Києві був відсутній водопровід, каналізація, діючі кладовища були переповнені, гостро не вистачало лікувальних установ, міський транспорт був представлений лише візниками, в місті не освітлювалися вулиці, не було телефонного зв'язку. Голод в Росії в 1891–1892 рр., епідемія холери в 1892 р., яка торкнулася і Києва, загострили ці побутові проблеми, вимагаючи негайного проведення комплексу заходів щодо докорінного покращення благоустрою міста.

Під керівництвом С.М. Сольського здійснено кардинальні зміни у благоустрої Києва. За час його роботи на посаді міського голови у цьому напрямі зроблено значно більше, ніж за будь-який інший період історії міста. Побудовано довгоочікуваний водопровід. З 1888 р. в Києві почав діяти телефонний зв'язок. Із спорудженням у 1890 р. в Києві першої електростанції на вулицях міста з'явилися електричні ліхтарі, до кінця століття їх кількість досягла 400.

Великі зрушення сталися в транспортному забезпеченні: у 1890 р. в Києві з'явився кінний трамвай, а 2 травня 1892 р. відкритий перший в Росії електричний трамвай. Перша його лінія з'єднала Поділ з Хрещатиком. До кінця XIX ст. у Києві було прокладено 40 верст трамвайних колій. С.М. Сольський багато зробив для озеленення Києва. Саме за його ініціативою на вулицях міста з'явилися каштани, які згодом стали символом Києва.

Гострою проблемою в роботі Думи була постійна нестача грошей. Основним шляхом поповнення міського бюджету були податки з власників нерухомості, в тому числі землі. С.М. Сольський добився значного надходження коштів на потреби міста. Він переконливо умовляв заможних киян вкладати кошти в будівництво лікарень та інших соціально значущих об'єктів. За роки його управління містом коштом приватних осіб були побудовані дві дитячі лікувальні установи (на вул. Обсерваторній та Парковій алеї), а також лікарня для дорослих на Лук'янівці. У 1896 р. на Байковій горі побудований бактеріологічний інститут.

Катастрофічною проблемою була відсутність до 1900 р. у Києві каналізації. Багато разів цієї проблеми торкалися на засіданнях Думи, але вирішити її не вдалося через брак коштів. С.М. Сольський знайшов вихід — до будівництва каналізації були залучені гроші приватних інвесторів. Санітарний стан міста значно поліпшився. Пізніше, коли з'явилися гроші, Дума викупила каналізацію у приватних власників.

За час керівництва С.М. Сольським Думою з'явилося чимало об'єктів, які донині прикрашають місто і є предметом гордості киян. У 1882 р. закінчено будівництво Володимирського собору, яке розтягнулося на довгі 20 років (остаточний архітектурний варіант споруди розробив відомий архітектор А.В. Беретті). Став до ладу будинок Купецького зібрання на Хрещатику (нині — будинок Філармонії). Активно відбудовувався (1897–1901 рр.) Оперний театр, приміщення якого згоріло у 1896 р. Збудовано театр «Соловцов» (нині — театр ім. І. Франка), відкрито міський музей. Місто збагатилося багатьма пам'ятниками, найвидатнішим з яких є пам'ятник Б. Хмельницькому на Софіївській площі, споруджений за проектом М.О. Микешина. Будівництво пам'ятника розтягнулося на 20 років, він був відкритий у 1899 р.

Проблемами міста Стефан Михайлович опікувався до останніх своїх днів. Фатальний для нього напад серцевої хвороби стався під час засідання Міської думи, коли йому довелося відстоювати свою позицію щодо необхідності виділення коштів на благоустрій Лук'янівського міського кладовища, яке в той час було найбільшим за територією у місті.

С.М. Сольський помер 7 (20) листопада 1900 р. Відспівували його на Подолі у великій церкві Києво-Братського монастиря. З Подолом у Стефана Михайловича пов'язано багато пам'ятних подій: тут він вчився, тут починав роботу, тут у Духовній академії пройшла значна частина його трудового шляху, тут на Подолі зі своєю великою родиною (у нього було вісім дітей) він жив у власному будинку (вул. Борисоглібська, 6).

Тисячі киян прийшли попрощатися з людиною, яка все своє життя та діяльність присвятила місту. Траурна процесія з Подолу вирушила Олександрійською вулицею та Хрещатиком до будинку Київської міської думи (він був розміщений на теперішній площі Незалежності, зруйнований у роки Великої Вітчизняної війни). Від будинку Думи процесія рушила до Свято- Михайлівського монастиря. Знову лунали поминальні молитви священників, які правили літію, та спогади тих, хто працював разом з С.М. Сольським. Священик М. Еллінський казав: «... жив не для себе і навіть близьких йому родинних осіб, але для міста та його різноманітних установ». Промовці нагадували про його турботу та увагу до шкіл, лікарень, богаділень, потреб мешканців міста.

Від Свято-Михайлівського монастиря процесія вирушила до Лук'янівського цивільного кладовища. Покійний заповів поховати його не на престижних кладовищах, Аскольдовій могилі або Байковому кладовищі, а на міському кладовищі, благоустрою якого він віддав чимало сил. Багатокілометровий шлях до кладовища був устелений квітами, якими вдячні кияни вшановували пам'ять С.М. Сольського. Вже надвечір, коли вулицю освітили електричні ліхтарі, процесія прибула до Лук'янівського цивільного кладовища. Місце для могили було обрано в центрі кладовища. Через два роки, в 1902 р., над могилою побудували склеп-каплицю родини Сольських. Її збудували за проектом міського архітектора Е.П. Братмана. Згодом тут були поховані один з синів С.М. Сольського

професор Андрій Стефанович (1871–1911), а також дружина Юлія Іванівна (1842–1915). На жаль, всі інші близькі родичі, які пішли з життя пізніше, були позбавлені можливості скористатися сімейним склепом, оскільки в радянські часи він був запущений і частково зруйнований. Відновили його лише у 1997 р. і використовували як каплицю.

Заслуги С.М. Сольського перед містом були високо оцінені. Він є кавалером багатьох державних нагород: орденів Св. Станіслава, Св. Анни, Св. Володимира. Про його заслуги нагадують енциклопедії і довідники. У радянські часи його внесок у розвиток Києва ігнорували, а добрі справи забули. Одна з його дочок, Марія Стефаніїна, стала жертвою репресій: у 1937 р. її розстріляли. Зараз пам'ять про С.М. Сольського поступово відновлюється. Однак й досі в Києві немає меморіальної дошки, яка б нагадувала про діяльність С.М. Сольського. Його ім'ям не названо жодну вулицю міста, процвітання якого він присвятив усе своє життя.

Літ-ра: Богдашевський Д. Учебно-литературная деятельность покойного профессора С.М. Сольского. Труды Киевской духовной академии. 1900. № 12. С. 660–685; Стефан Михайлович Сольский: некролог. Там же. С. 629–640; Кравченко І. Степан Сольський: Біографічний нарис. Вісник Київського національного університету. Історія. Вип. 112. К., 2012. С. 23–27.

СТРАЖЕСКО МИКОЛА ДМИТРОВИЧ (1876–1952)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13/1	3	13

КИЇВСЬКИЙ ЧАРІВНИК ЛІКУВАННЯ

Видатний лікар **МИКОЛА ДМИТРОВИЧ СТРАЖЕСКО** народився 17 (29) грудня 1876 р. в Одесі в родині мирового судді. Його батько за походженням молдаванин з румунської боярської знаті, мати — спадкоємиця козацького роду Конашевичів. М.Д. Стражес-

ко закінчив з відзнакою у 1894 р. знамениту одеську Рішельєвську гімназію і вступив до медичного факультету Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1899 р. також з відзнакою. Залишений на кафедрі, а також запрошений інтерном у терапевтичну клініку професора В.П. Образцова.

Вже у перші роки роботи зарекомендував себе як талановитий клініцист. Він першим у світі разом зі своїм вчителем В.П. Образцовим поставив прижиттєвий діагноз — закупорка венозних артерій серця (пізніше ця хвороба отримала назву «інфаркт міокарда»). До цього такий діагноз лікарі ставили лише після смерті хворого на підставі розтину трупа. Через кілька років, у 1909 р. на Першому з'їзді російських терапевтів професор В.П. Образцов та приват-доцент М.Д. Стражеско виступили з доповіддю «До симптоматики та діагностики тромбозу вінцевих артерій серця», в якій зробили глибокий аналіз цієї патології і повідомили про можливість прижиттєвої діагностики коронованого тромбозу.

Формуванню М.Д. Стражеска як всебічно обізнаного фахівця сприяло стажування в кращих клініках світу. В 1901 р. він працював у паризькій клініці Шаріте, директором якої того часу був видатний клініцист П. Потен, один із засновників кардіології. У Німеччині молодий вчений ґрунтовно вивчив досвід берлінського професора Є. Лейдена та керівника університетської клініки Мюнхенського університету Г. Сенатора.

У 1902–1903 рр. за рекомендацією свого вчителя В.П. Образцова Микола Дмитрович пройшов навчання в Петербурзі у лабораторії всесвітньо відомого російського вченого І.П. Павлова. Він переконався, що без глибокого знання фізіології та біохімії не можна стати сучасним кваліфікованим лікарем. Дослідження вченим фізіології травлення стало основою його докторської дисертації, яку він захистив 30 жовтня 1904 р. у Петербурзькій військово-медичній академії.

У 1901 р. М.Д. Стражеско одружився на дочці свого вчителя В.П. Образцова. Цьому передувала цікава історія. Молодий лікар у центрі Києва врятував гімназистку, яка загавилася і ледве не опинилася під копитами коней поліції, що швидко рухалася вулицею. Через якийсь час М.Д. Стражеско запросили в гості до свого вчителя. При знайомстві з членами родини з'ясувалося, що врятованою гімназисткою була дочка В.П. Образцова. Через кілька місяців після знайомства відбулося весілля. Сімейне життя у молодих склалося щасливо. Родина швидко збільшувалася: у молодих батьків народилися три дочки та син. Син, коли виріс, став вченим. Щодо доньок, то їхня доля виявилася складнішою. Дві старші виїхали у 1920-ті роки на навчання до Франції. Там вони вийшли заміж і залишилися жити. За радянських умов це розцінювали як злочин і спілкування з ними заборонялося. Миколі Дмитровичу лише зрідка під час закордонних відряджень вдавалося тайкома побачити своїх доньок та онуків. Батьківська любов була зосереджена на молодшій дочці — Ірині, улюблениці сім'ї. Однак у неї було слабке здоров'я: вона хворіла на туберкульоз і дуже рано (в 19 років) померла. Батьки гостро переживали смерть доньки. Через рік не стало і дружини.

Щодо роботи, справи тут склалися у М.Д. Стражеска добре. У тридцять років він був вже зрілим вченим, досвідченим клініцистом, педагогом. Лекції приват-доцента кафедри факультетської терапії Київського університету Св. Володимира, присвячені проблемам захворювання серцево-судинної системи, користувалися у студентів значною популярністю.

У 1910 р. М.Д. Стражеско очолив кафедру спеціальної патології і терапії в Київському жіночому медичному інституті, створеному за його участі. Пізніше, у 1917 р., він очолив кафедру пропедевтичної терапії Київського медичного інституту (згодом він став завідувати кафедрою факультетської терапії). Тоді ж Микола Дмитрович став завідувачем терапевтичного відділення найбільшої в Києві лікарні — Олександрійської, що значно розширило можливості для клінічної роботи.

М.Д. Стражеску належить пріоритет у дослідженні багатьох аспектів діагностики та лікування серцевих захворювань. Однак його наукові заслуги не можна обмежувати лише успіхами в кардіології.

Вагоме місце у наукових пошуках М.Д. Стражеска займало вивчення багатьох інших патологій: захворювань черевної порожнини, зокрема виразкової хвороби, дуодено-гастрального рефлексу, а також ревматизму, гематології, алергії, туберкульозу, ракових захворювань. У нього є праці навіть з геронтології.

Під керівництвом М.Д. Стражеска в Києві започатковано авторитетну терапевтичну школу патофізіологічного напрямку. Він особисто підготував 26 докторів і кандидатів медичних наук.

У 1919 р. М.Д. Стражеско з родиною переїхав до Одеси, де три роки працював професором кафедри факультетської терапії Новоросійського університету (нині – Національний Одеський університет ім. І. Мечнікова), науковим співробітником Одеського клінічного інституту та консультантом у військовому госпіталі.

У 1922 р. М.Д. Стражеско повернувся до Києва. Напружено працював одразу в кількох установах: медичному інституті, жіночому медичному інституті, а також в Інституті експериментальної біології та патології, яким керував академік О.О. Богомолець. У 1936 р. на базі клінічного відділу цього інституту, завідувачем якого був М.Д. Стражеско, створено Київський науково-дослідний інститут клінічної медицини для комплексного вирішення складних проблем терапії внутрішніх захворювань. Директором призначили академіка М.Д. Стражеско.

У роки Великої Вітчизняної війни М.Д. Стражеско служив в армії. Він був консультантом евакуаційних госпіталів, керував дослідженнями в Центральному госпіталі Радянської армії, спрямованими, зокрема, на пошук шляхів боротьби з сепсисом. У 1944 р. М.Д. Стражеско повернувся до Києва і продовжив роботу в Інституті клінічної медицини та Київському медичному інституті на тих посадах, які обіймав до війни.

М.Д. Стражеско відомий і як громадський діяч. У 1925 р. за його ініціативою створено товариство терапевтів України. На першому з'їзді його обрали заступником голови правління, а на наступному, що відбувся в 1927 р., – Головою терапевтичного товариства. Цю посаду він обіймав до кінця свого життя. Він працював також заступником голови Всесоюзного товариства терапевтів.

У пам'яті всіх, хто знав М.Д. Стражеско особисто, він залишився як чутлива людина, готова завжди прийти на допомогу тим, хто

опинився в біді. Він був інтелігентною всебічно розвинутою людиною. Добре знав і любив музику, театр. За своє життя зібрав велику колекцію картин художників.

Плідна наукова, лікувальна та громадська діяльність видатного вченого високо оцінили в державі. Він був нагороджений орденами Св. Анни III ст., Св. Станіслава II та III ст. Йому присвоїли звання Героя соціалістичної праці (1947), Заслуженого діяча науки УРСР (1934). Обирали академіком трьох академій: АН СРСР (1934), Академії медичних наук СРСР (1944), АН УРСР (1934).

Помер М.Д. Стражеско 27 червня 1952 р. Причиною смерті став інфаркт міокарда, діагностиці й лікуванню якого він віддав багато сил.

У день кончини вченого відомий український письменник Остап Вишня в своєму щоденнику написав: «Помер Стражеско. Ціла епоха відійшла у вічність! І яка епоха! Краса медицини! Умної, гуманної, чесної медицини! Медицини, яка любила народ.

Образцов ... Стражеско!

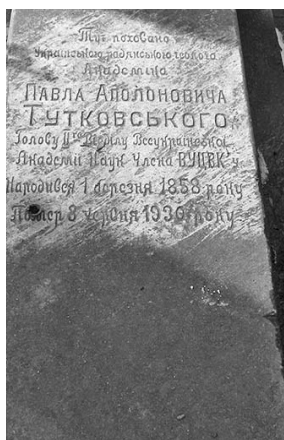
... Честь, славу і гордість України, гордість Києва пронесли вони, славні мужі наші – Образцов і Стражеско!».

Пам'ять видатного вченого гідно увічнена в Україні. У 1952 р. Інституту клінічної медицини присвоєно ім'я М.Д. Стражеска. Перед будинком інституту споруджений пам'ятник вченому, а на фасаді встановлено меморіальну дошку. Меморіальна дошка встановлена також на будинку, в якому останні роки (1944–1952 рр.) жив лікар (вул. Володимирська, 48а). Ім'ям М.Д. Стражеска названо одну з вулиць Києва. В новому корпусі інституту (вул. Народного ополчення, 1) відкрито меморіальний кабінет-музей вченого. У 2006 р. в Україні на пошану М.Д. Стражеска викарбувана монета номіналом дві гривни.

Лит-ра: Бородулин В.И. Очерк истории отечественной кардиологии. М.: Медгиз, 1988. 304 с.

ТУТКОВСЬКИЙ ПАВЛО АПОЛЛОНОВИЧ (1858–1930)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
15	1	14

ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ГЕОЛОГІВ

Видатний український вчений в таких галузях природничих наук, як геологія, географія, мінералогія, петрографія, гідрогеологія, палеонтологія, геоморфологія, один із співзасновників Української академії наук **ПАВЛО АПОЛЛОНОВИЧ ТУТКОВСЬКИЙ** народився 1 березня (17 лютого) 1858 р. у м. Липовець Київської губернії (нині – Вінницька обл.). Родовід Тутковських походив із запорізьких козаків (його прадід був писарем Війська Запорізького). Батько Аполлон Лукич працював суддею. Мати Юлія Антонівна Липоман (за батьком – італійка, за матір'ю – французенка)

була високо освіченою людиною, яка повністю присвятила себе вихованню синів Миколи і Павла та доньки Софійки. Незабаром родина переїхала до Житомира, де П.А. Тутковський у 1877 р. закінчив зі срібною медаллю гімназію. В цьому ж році вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира. На рік його відрахували з університету за революційну діяльність. Перша його наукова студентська праця була присвячена проблемам кристалографії. Добре виявив себе як перекладач. Він переклав з італійської мови підручник К. Наумана з описової мінералогії, яким охоче користувалися його однокурсники.

Після закінчення у 1882 р. університету залишився стипендіатом фізико-математичного факультету на кафедрі мінералогії та геології для підготовки до викладацької роботи. Вже за рік про-

водив практичні заняття зі студентами з кристалографії. Працював в університеті до 1895 р. консерватором (охоронцем) мінералогічного і геологічного кабінетів. Одночасно вчителював у середніх навчальних закладах Києва.

Тутковський П.А. активно співробітничав з редакціями газет. Його краєзнавчі нариси та нотатки викликали жвавий інтерес читачів. У 1893 р. статті, надруковані в газеті «Киевское слово», видані у вигляді книги (Юго-Западный край: Популярные естественно-исторические и географические очерки. Вып. 1, 2).

Ще в студентські роки П.А. Тутковський одружився на приймачці історика Д.І. Багалія — Олені Дмитрівні Багалій. У перші роки подружнього життя у них народилося дві дочки та син. Однак невдовзі після народження сина дружина померла. Всі турботи про дітей лягли на плечі Павла Аполлоновича. Через рік він одружився вдруге. Родина швидко поповнювалася. Всього у нього було вісім дітей. Щоб утримувати велику сім'ю, Павло Аполлонович завжди напружено працював, постійно шукаючи додаткову роботу. У 1895 р. він змушений був залишити викладання в Київському університеті і виїхати на роботу у Волинську губернію. Там він викладав в школах та училищах, спочатку Луцька, потім Житомира. У Луцьку був одночасно інспектором народних училищ, а в Житомирі викладання поєднував з роботою на посаді директора народних шкіл.

Де б не працював П.А. Тутковський, основним захопленням в його житті залишилася геологія. З 1894 по 1902 р. за дорученням Київського товариства природознавців він проводив геологічні дослідження в Київській, Волинській, Подільській, Катеринославській, Таврійській, Мінській та Гродненській губерніях. За дорученням Геологічного комітету провів геологічне дослідження траси Києво-Ковельської залізниці перед її прокладанням.

Геологічна практика була базою для багатоаспектної наукової роботи, яка супроводжувалася новими відкриттями та широкими узагальненнями. Він є основоположником четвертинної геології. Вивчаючи четвертинні відклади, висунув кілька оригінальних теорій та гіпотез. Вивчав викопну мікрофауну і першим у Росії — підземні води України, зокрема Києва. Інші напрями його багатогранної діяльності: описова регіональна і динамічна геологія, геоморфологія, фізична географія, геологічна та географічна бібліографія тощо.

У 1911 р. захистив у Московському університеті докторську дисертацію на тему: «Викопні пустині північної півкулі», отримавши першим в Україні науковий ступінь доктора географії. В листопаді цього самого року Казанський університет за наукову діяльність одностайно присудив йому вчений ступінь доктора мінералогії (без захисту).

Після цього П.А. Тутковський вирішив повернутися на роботу до Київського університету. З вересня 1913 р. він працював там приват-доцентом, а з весни 1914 р. — професором кафедри географії та етнографії. Читав курс з фізичної «культурної» географії.

Яскравою сторінкою в біографії П.А. Тутковського була участь у створенні Української академії наук. Попередником академії в Україні було засноване у 1907 р. в Києві Українське наукове товариство. П.А. Тутковський з часу його виникнення брав активну участь в роботі його природничо-наукової секції. У 1918 р. він очолив її. Коли в 1918 р. розгорнулася практична робота щодо створення в Україні Академії наук, П.А. Тутковський входив до складу очолюваної В.І. Вернадським комісії для розроблення проекту організації академії. У 1919 р. він став одним із перших академіків. Очолював в академії фізико-математичне відділення, а також природничий відділ цього відділення. У 1924 р. призначений головою науково-дослідної кафедри геології академії, на базі якої в 1926 р. створено науково-дослідний інститут геології, П.А. Тутковський був першим директором цієї установи. Значний внесок вчений зробив у розвиток музеєзнавства. За його ініціативою в Києві створено Геологічний музей України (1926 р.), в Житомирі — Центральний Волинський музей.

Тутковський П.А. є автором понад 600 наукових праць, багатьох підручників з геології та географії, зокрема мінералогії, загального землезнавства, краєвидів України, а також першого українського словника геологічних термінів. Багато сил він віддав описанню мінеральних багатств не лише України, а й Білорусі. Високо оцінюючи внесок П.А. Тутковського у дослідженні геологічної будови земної кори, Національна академія наук Білорусі обрала його академіком. Він є також почесним членом багатьох зарубіжних наукових товариств.

Тутковський П.А. брав участь і в громадському житті України — у 1922 р. він його обрали до Всеукраїнського ЦВК.

Помер П.А. Тутковський 3 червня 1930 р. Його поховали поруч з рідними.

Постановою Президії Національної академії наук України від 11 липня 2007 р. засновано премію ім. П.А. Тутковського, яку присуджують за видатні наукові досягнення в геології, географії, океанології, геоекології, кліматології та метеорології.

Літ-ра: Академік Павло Тутковський: Автобіографія. 1858–1928. К.: Видання асоціації науки, 1929. 20 с.; Павло Аполлонович Тутковський. 1858–1930: Бібліогр. покажч. / Упоряд. К.О. Коваленко. Вступ. стаття О.К. Катаренко-Черноусової. К.: Наук. думка, 1965. 70 с.; Оноприенко В.И. Павел Аполлонович Тутковский. 1858–1930. М.: Наука, 1987. 160 с.; Губарець В., Падалко І. Скарбами землі зігрітий: Біографічна повість з життя видатного українського геолога академіка Павла Тутковського. К.: Київська правда, 2001. 224 с.

ФЕДОРОВ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1867–1945)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
21	14	52

ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ ГІРНИЧОЇ НАУКИ

Академік **МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ ФЕДОРОВ**, який заклав основи вітчизняної наукової школи гірничих механіків, народився 20 серпня (1 вересня) 1867 р. у м. Катеринодар (Росія). Його батько Михайло Борисович — старшина Кубанського козачого війська — працював вчителем.

Після закінчення реального училища зарахований студентом Санкт-Петербурзького гірничого інституту. Заробляв на життя, виконуючи креслярські роботи. Від перевантаження захворів на туберкульоз. Долаючи

хворобу, закінчив у 1895 р. інститут і отримав диплом гірничого інженера.

Працювати почав у Донбасі на шахті № 1 у Горлівці. За встановленням на шахті правилом опанував усі робочі професії, після чого його призначили завідувачем шахти. Незабаром перейшов до іншої копальні — Кальміус-Богодухівської Олексіївського гірничо-промислового товариства. Одночасно працював викладачем маркшейдерської справи у Горлівському гірничому училищі.

У 1900 р. призначений директором Каменської і Орловської копалень того самого товариства. Як керівник відзначався виключно доброзичливим ставленням до робітників. Організував для них вечірню школу, директором якої була його дружина О.І. Федорова.

У травні 1903 р. власним коштом виїхав за кордон для удосконалення майстерності, зокрема для вивчення досвіду використання електрики у гірничій справі, оскільки в Росії на відміну від Заходу на шахтах продовжували використовувати парові машинні установки. У 36 років знову став студентом — вступив до Вищої школи електрики у Парижі. Під час навчання вивчав використання електрики на шахтах Франції і Бельгії. Після закінчення школи отримав диплом інженера-електрика.

Після повернення на Батьківщину працював асистентом Петербурзького гірничого інституту. Незабаром повернувся в Україну. Працював викладачем Катеринославського вищого гірничого училища. З 1906 р. читав студентам курси гірничої та заводської механіки. Одночасно займався науковою і практичною роботою, пов'язаною з гірничою справою. Він, зокрема, розробив динамічну теорію рудникових підймальних машин, яку він виклав у книзі «Теория и расчет гармоничного рудничного подъема» (1914). Книга стала його докторською дисертацією. Захист відбувся 8 березня 1915 р. у Петербурзькому гірничому інституті.

У 1923 р. запрошений до Московської гірничої академії, де очолив кафедру механіки та електромеханіки. Проте не поривав тісних зв'язків з Донбасом, де продовжував працювати у складі технічної ради Донвугілля (очолював там електромеханічну секцію), а також — консультантом в низьці установ, пов'язаних з вуглевидобуванням. Брав активну участь у механізації шахт, удосконаленні їх обладнання.

У 1929 р. обраний академіком АН УРСР. Цього ж року переїхав до Києва. В Академії наук очолив створену за його ініціативою кафедру гірничої механіки. Одночасно завідував кафедрою гірничої механіки в Київському гірничо-геологічному інституті. За його ініціативою в складі Академії в 1934 р. створено Інститут гірничої механіки. М.М. Федоров був його першим директором.

У 1938 р. інститут переведено до м. Дніпропетровськ, у зв'язку з чим М.М. Федоров залишив посаду директора. У роки Великої Вітчизняної війни інститут та його співробітники працювали в м. Уфа (1941–1943 рр.), виконуючи спеціальні воєнні замовлення. У ті роки М.М. Федоров повернувся на посаду директора інституту. З 1956 р. інститут працює у м. Донецьк.

М.М. Федоров має величезні заслуги перед гірничою наукою і практикою. Важко навіть перелічити ті проблеми, якими він займався протягом життя. Він автор багатьох запатентованих і незапатентованих винаходів. Його заслуги високо оцінені державою. Він був Заслуженим діячем наук УРСР, нагороджений орденом Леніна. 30 червня 1943 р., ще за життя, указом Президії Верховної ради УРСР Інституту гірничої механіки АН УРСР присвоїли ім'я академіка М.М. Федорова (в 1963 р. інститут з Академії наук передано у відомче підпорядкування; з 2003 р. — це відкрите акціонерне товариство НДІ гірничої механіки ім. М.М. Федорова). Інститут залишається єдиною в Україні науковою установою, яка розробляє нову техніку для шахт.

Помер М.М. Федоров 30 березня 1945 р.

Лит-ра: Нестеров П. П., Федорова З.М. М.М. Федоров та його наукова школа гірничих механіків. Вид-во АН УРСР, 1950. 59 с.; Федорова З.М. Михаил Михайлович Федоров (1867–1945). Донецк: Донбасс, 1967. 47 с.; Вопросы горной механики. Труды научной конференции по горной механике, посвященные 100-летию со дня рождения М. М. Федорова. Донецк, 4–6 апр. 1967 г. К.: Наук. думка, 1969. 325 с.

ФОМІН ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ (1867–1935)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
21	8	11

ЙОГО ІМЯ НАВІЧНО ПОВ'ЯЗАНЕ З БОТАНІЧНИМ САДОМ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Видатний вчений-ботанік **ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ФОМІН** народився 2 (14) травня 1867 р. (дата уточнена співробітниками Ботанічного саду Київського університету) в с. Єрмолівка Петрівського повіту Саратовської губернії (нині – Саратовська обл. Російської Федерації).

Вищу освіту отримав у Московському університеті, який закінчив 1893 р. Працював асистентом в Юрьєвському університеті (1896). За дорученням Російського географічного товариства в 1888–1890 рр. провів кілька ботаніко-географічних експедицій Кавказом, які поклали початок ґрунтовно-му дослідженню вченим фауни цього своє-

рідного регіону.

У 1901–1904 рр. О.В. Фомін працював головним ботаніком Тбіліського ботанічного саду. За цей час він організував кілька філій саду в різних кліматичних зонах Кавказу. На основі вивчення флори Кавказу вчений написав і захистив дисертації: магістерську – в 1907 р., докторську – в 1913 р. У 1913 р. отримав звання професора.

У 1914 р. О.В. Фомін переїхав до Києва. Працював у Київському університеті Св. Володимира на посаді ординарного професора кафедри морфології та систематики рослин (до 1930 р.). Одночасно з 1914 р. до кінця життя був директором Ботанічного саду університету, заснованого у 1839 р. Сад розміщений у центрі Києва (з титульного боку університету), займає площу в 22,5 гек-

тара. О.В. Фомін гідно продовжив кращі наукові традиції відомих вчених-ботаніків, які очолювали дирекцію саду до нього (Р.А. Траутфеттер, А.С. Рогович, С.Г. Навашин). Проте йому належить особлива заслуга у збереженні саду як наукової установи в роки війни та революції.

У 1921 р. О.В. Фоміна обрали академіком Всеукраїнської академії наук. В цьому самому році він заснував ботанічний кабінет з музеєм і Гербарій ВУАН. У 1920 р. внаслідок реформування припинив діяльність Київський університет. Його багатющі ботанічні колекції опинилися в небезпеці. О.В. Фомін прийняв рішення про передачу їх до Академії. З метою збереження наукових традицій ботанічного саду в 1922 р. за ініціативою вченого-ботаніка там створили кафедру ботаніки, а в наступному, 1923 р., журнал «Вісник Київського ботанічного саду», який існує і досі. О.В. Фомін був першим його директором.

О.В. Фомін продовжував і копітку дослідницьку роботу. В 1926 р. опубліковано підготовлений ним перший том видання «Флора України».

У 1927 р. за його ініціативою створено Науково-дослідний інститут ботаніки, який спочатку працював у системі Наркомату освіти, а згодом був переданий до Академії наук. З часу заснування директором інституту був О.В. Фомін.

Всі роки роботи у Києві О.В. Фомін був активним учасником громадського життя. Він очолював комісію з вивчення флори України, був головою Українського ботанічного співтовариства (1925–1935), членом Президії АН УРСР (1934–1935). Заслуги О.В. Фоміна перед наукою Російське географічне товариство відзначило малою срібною медаллю.

Помер О.В. Фомін 16 жовтня 1935 р.

Ім'ям знаного ботаніка названо багато видів рослин. Його ім'я присвоєне у 1935 р. ботанічному саду Київського університету ім. Т. Шевченка, а в 2009 р. — новому науковому виданню ботанічного саду — «Fominia». На будинку № 1 по вул. С.Петлюри встановлено меморіальну дошку, яка нагадує, що тут в 1915–1935 рр. жив і працював О.В. Фомін.

Літ-ра: Бордзиловський Е.И. Памяти Александра Васильевича Фомина (1869–1935); Библиография трудов А.В. Фомина. Советская ботаника. 1936. № 1.; Збірник праць, присвячений пам'яті академіка О.В. Фомина. К., 1938; Кондратюк С.Я., Шевера М.Ф., Вірченко В.М. Академік Олександр Васильович Фомін (1867–1935) – фундатор гербарію Інституту ботаніки. Fominia. К., 2009. Вип.1.; Київський національний університет ім. Т. Шевченка: Незабутні сторінки. К., 2005. С. 51.

ХОЛОДНИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1882–1953)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
11	3	27

КЛАСИК УКРАЇНСЬКОЇ БІОЛОГІЇ

Видатний вчений у галузі фізіології і анатомії рослин, мікробіології **МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ ХОЛОДНИЙ** народився 22 червня 1882 р. в м. Тамбов (Росія). Батько – українець Григорій Макарович Холодний – вчителював у Тамбові, Воронежі, Новочеркаську. Мати – росіянка Олександра Олексіївна Бородіна – присвятила все своє життя вихованню дітей (їх було дев'ятеро). У 1892 р. Микола Григорович почав навчатися в гімназії. Він багато читав, особливо захоплювався природничою літературою, добре засвоїв дві іноземні мови: французьку і німецьку. Новочеркаську гуманітарну гімназію закінчив у 1900 р. із золотою медаллю.

У цьому ж році М.Г. Холодний вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира. Після закінчення у 1906 р. університету працював у ботанічному кабінеті та асистентом кафедри фізіології рослин.

У 1912 р. після здачі магістерських екзаменів Микола Григорович отримав посаду приват-доцента і читав студентам курс «Загальна мікробіологія», а згодом підготував курс «Фізіологія рослин», який читав студентам у кількох вищих навчальних закладах Києва. Одночасно проводив експериментальні дослідження. У 1915–1916 рр. працював у Саратові, куди його евакуював у зв'язку з початком Першої світової війни Київський університет Св. Володимира.

У січні 1918 р. М.Г. Холодний став вже штатним доцентом Київського університету. В березні 1919 р. він отримав ступінь магістра ботаніки, в цьому ж році йому присвоїли звання професора вищих жіночих курсів (він паралельно викладав у цьому вищому закладі). Його магістерська робота була присвячена темі: «Про вплив металевих іонів на процеси подразливості у рослин».

У 1920 р. Миколу Григоровича призначили професором Київського інституту народної освіти (цей заклад був створений на базі Київського університету). В 1930 р. він очолив у цьому інституті кафедру мікробіології рослин. Після відновлення в 1933 р. Київського університету продовжував очолювати цю кафедру в ньому.

Паралельно з 1919 р. проводив копітку науково-експериментальну роботу на Дніпровській біологічній станції (згодом — Старосільська біологічна станція). В липні 1925 р. М.Г. Холодного обрали членом-кореспондентом АН УРСР. У 1926 р. йому присудили науковий ступінь доктора ботаніки. У 1929 р. він став дійсним членом АН УРСР, в якій очолював кафедру фізіології рослин. Одночасно вів велику редакторську роботу. Був відповідальним редактором «Журналу біо-ботанічного циклу ВУАН» (з 1931 р.), «Журналу інституту ботаніки» (1934–1939 рр.), «Ботанічного журналу АН УРСР» (1940–1948 рр.).

У 1941 р., коли німецько-фашистські війська вдерлися на територію країни, Микола Григорович виявив високий патріотизм, віддавши всі золоті вироби, які в нього були (кільце, хрестик, запонки, медалі), у фонд оборони. Він змушений був залишити Київ і працювати в роки війни у Краснодарі, Єревані, Сочі.

До Києва М.Г. Холодний повернувся в 1945 р. Залишивши педагогічну роботу в Київському університеті, у якому пропрацював 35 років, він зосередив основну свою роботу на Старосільській біологічній станції, де продовжував фітогормональні дослідження.

Одночасно працював завідувачем відділу фізіології та екології рослин Інституту ботаніки АН УРСР. Тут він вивчав фітогенні органічні речовини атмосфери, вплив летких виділень проростаючого насіння на ріст і тривалість життя коренів, позбавлених інших джерел органічного живлення. Вивчаючи біоелектричні явища, їх зв'язок з фізіологічними процесами у рослинах, М.Г. Холодний довів, що всі важливіші явища рослинного організму так чи інакше відбуваються на циркулюючих в ньому біоелектричних струмах і на розподілі електрорушійних сил на його поверхні. Він став основоположником фітопозначальної теорії тропізмів (теорія Холодного—Вента), встановив величезну роль фітогормонів у рості рослин. Його монографія «Фітогормони» (1939) справила великий вплив на розвиток природничих наук.

В останні роки життя увагу вченого привернули філософські проблеми світобудови, що відображено в його працях: «Мысли дарвиниста о природе и человеке» (1944), «К проблеме возникновения и развития жизни на земле» (1945), «Мысли натуралиста о природе и человеке» (1947), а також в листуванні із академіком В. Вернадським. Наслідком осмислення цих проблем стало обґрунтування вченим ідеї антропокосмізму. Він визначав її як певну лінію розвитку людини, її інтелекту, волі й почуттів, що веде найпрямішим, тобто найкоротшим шляхом до досягнення цілей, поставлених на її шляху всією попередньою історією людства. Для цього кожна людина має усвідомити свій нерозривний зв'язок з природою, всесвітом, космосом. Звідси й заклики вченого любити природу, бережливо ставитися до неї.

Заслуги М.Г. Холодного визнані вченими всього світу. Його обрано дійсним членом Німецького ботанічного товариства, Американського товариства фітофізіологів, Міжнародної асоціації ґрунтознавців та інших авторитетних наукових установ.

У 1944 р. він нагороджений орденом Леніна, у 1945 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР».

Помер 4 травня 1953 р.

З 1971 р. Інституту ботаніки АН УРСР присвоєно ім'я ім. М.Г. Холодного. У 1982 р. біля інституту відкрито гранітне погруддя академіка. У 1972 р. АН УРСР встановила премію ім. М.Г. Холод-

ного, яка присуджується по відділенню загальної біології за видатні наукові праці в галузі ботаніки і фізіології рослин.

Лит-ра: Поруцкий Г.В. Николай Григорьевич Холодный (1882–1953). М.: Наука, 1967. 215 с.; Ситник К.М., Ромашко Я.Д. Микола Григорович Холодный. К.: Наук. думка, 1979. 123 с.; Николай Григорьевич Холодный. Вступ. ст. и общая ред. акад. К.М. Сытника. Указ. лит. сост. А.П. Байрон. К.: Наук. думка, 1982. 94 с. Биобиблиография ученых УССР; Ситник К.М. Н.Г. Холодный и его научное наследие (К 100-летию со дня рождения). Н.Г. Холодный. Избранные труды. К.: Наук. думка, 1882. С. 5–24; Н.Г. Холодный. Воспоминания и мысли натуралиста. Там же. С. 25–138.

ХОХЛОВ ВИКТОР ГНАТОВИЧ (1912–1942)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
12	1	18

ОДИН ІЗ КЕРІВНИКІВ ПАРТІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ В КИЄВІ

У вересні 1941 р. внаслідок стрімкого наступу німецьких військ над Києвом навісила смертельна небезпека. Усвідомлюючи можливість окупації міста німецькими військами, Київський міський і обласний комітети КП(б)У створили сітку підпільних партійних організацій, які охоплювали все місто.

Вже у перші дні війни завдання партійних і радянських органів у підготовці до боротьби на окупованій території були обговорені на спеціальних нарадах. На них затверджено початковий склад підпільних організацій, визначено явочні та конспіративні квартири, а також створено план діяльності підпілля. У Києві для керівництва підпіллям

були створені основний і запасний міськкоми, 9 райкомів партії та 37 організацій у складі 646 чоловік. Секретарем основного підпілля міськкому партії затвердили В.Г. Руденка, який до війни працював у Ленінському райкомі КП(б)У м. Київ, заступником секретаря — **В.Г. ХОХЛОВА**, який до війни був начальником цеху і секретарем парткому заводу «Більшовик». Першим секретарем запасного підпільного міськкому затвердили секретаря Білоцерківського міськкому КП(б)У С.Г. Бруза, а його заступником — П.Г. Громика, контрольного майстра авіазаводу. Склади основних підпільних райкомів партії налічували 3—4 чоловіки, запасних 1—2 чоловіки.

Щоб створити сприятливі умови для підпільної роботи, В.Г. Хохлов вирішив оформити документи про нібито виключення його з рядів партії. Однак робота щодо організації партійного підпілля не була доведена до кінця. Під час її створення було допущено багато помилок, зокрема в доборі кадрів, визначенні структури організації тощо. Часто на керівні посади у підпіллі рекомендували людей, яких добре знали у місті, що відразу створювало труднощі для їх конспіративної роботи. Не вдалося уникнути призначення на відповідальні посади у підпіллі людей, які згодом виявилися зрадниками.

Долаючи всі перешкоди і труднощі з перших днів окупації Києва, партійне підпілля розгорнуло широку пропагандистську роботу серед населення, диверсійну роботу на підприємствах міста і транспорті. Вони знищували гітлерівців та їх прибічників, звільняли полонених, переправляючи їх до партизанських загонів. У всій цій роботі помічником В.Г. Хохлова була його рідна сестра — Олександра, яка жила разом із братом. Вона виконувала обов'язки зв'язкової, готувала інформаційні матеріали для листівок тощо.

Однією з найкрутіших операцій підпільників було виведення з ладу електростанції, що паралізувало роботу заводу «Більшовик». Підозра впала на групу працівників заводу, в тому числі В.Г. Хохлова. У березні 1942 р. їх заарештували.

Незважаючи на жорстокі тортури, заарештовані не видали своїх товаришів і гестапівцям не вдалося встановити їх причетність до саботажу та диверсії. Їх відпустили додому. Однак для Віктора Гнатовича побої гестапо не минули безслідно. Незабаром він помер. Рідні таємно його поховали.

Трагічно склалася доля й сестри В.Г. Хохлова. Вона була заарештована окупаційною владою і загинула в застінках гестапо.

Подвиг сім'ї Хохлових високо оцінив уряд. В.Г. Хохлова нагороджено орденом Леніна і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» І ст. На будинку 43 по проспекту Перемоги встановлено меморіальну дошку на вшанування героїв. Їх ім'ям названо вулицю, що з'єднує вулиці Пархоменка та Дорогожицьку (колишню Кагатню).

У 1971 р. В.Г. Хохлова перепоховали на Лук'янівському кладовищі. Оскільки досі не відоме місце захоронення його сестри, на Лук'янівському кладовищі влаштовано кенотаф (символічну могилу героїні).

ХРУЩОВА КСЕНІЯ ІВАНІВНА (1877–1945)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
9а	9	28

МАТИ ВСЕСВІТНЬО ВІДОМОГО ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

На Лук'янівському кладовищі похована мати, широко відомого у світі політичного діяча радянських часів Микити Сергійовича Хрущова — **КСЕНІЯ ІВАНІВНА ХРУЩОВА**. Вона народилася в с. Калинівка Дмитрієвського повіту Курської губернії Росії. Ксенія Іванівна була родом з бідняцької селянської родини. Її батько після того, як прослужив рядовим 25 років в армії, осів у селі і почав займатися сільським господарством, але справи йшли кепсько. Три його доньки з ранніх років пізнали злидні та виснажливу працю. Важкі умови життя загартували Ксенію Іванівну. Ті, хто знав її особисто, пригадують, що вона була вольовою, цілеспрямованою людиною, жінкою-борцем. Не маючи освіти, Ксенія разом зі стар-

шою сестрою працювала робітницею в економії поміщиці Шауфус. Заміжня вона була за місцевим робітником Сергієм Никаноровичем Хрущовим. 5 (17) квітня 1894 р. в сім'ї народився син Микита, який згодом став відомим політичним діячем Радянського Союзу, він у різний час обіймав найвищі партійні та державні посади у Москві, Україні, Радянському Союзі.

Родина Хрущових жила бідно. Безземельність, відсутність у власному господарстві коня не давали можливості родині вирватися з лещат бідності. У пошуках кращої долі у 1908 р. вони переїхали у Донбас і облаштувалися на Успенському руднику поблизу Юзівки. Саме тут у гірняцькому селищі пройшли юнацькі роки М.С. Хрущова, почалася його трудова діяльність.

Микита Сергійович повною мірою відчув на собі благотворний вплив матері, яка приділяла велику увагу вихованню сина та дочки. Ксенія Іванівна хотіла, щоб син отримав добру освіту і зайняв гідне місце у житті. Вона доклала величезних зусиль, щоб відгорнути сина від згубного впливу вулиці (в Юзівці в той час серед молоді були поширені пияцтво і злочинність). М.С. Хрущов пізніше визнав: «мати зробила все, щоб я не пристрастився ні до тютюну, ні до горілки». І Ксенії Іванівні вдалося досягнути цього. Від матері М.С. Хрущов успадкував і любов до української народної пісні.

Батьки М.С. Хрущова продовжували жити в Юзівці до 1935 р. Цього року М.С. Хрущова обрали першим секретарем Московського комітету ВКП(б). Отримавши у Москві квартиру в новозбудованому урядовому будинку на набережній Москви-ріки (вул. Серафимовича, 2), Микита Сергійович відразу ж запросив батьків переїхати жити в його родині. Батьки позитивно відгукнулися на цю пропозицію. Переїхавши до Москви, вони оселилися в родині сина.

Після обрання М.С. Хрущова у 1938 р. першим секретарем ЦК КП(б) України Ксенія Іванівна разом із родиною сина переїхала до Києва (батько незадовго до від'їзду родини до Києва помер).

Відомостей про новий етап у житті К.І. Хрущової збереглося небагато через закритість побуту радянсько-партійної еліти. Про Ксенію Іванівну тепло згадує дружина старшого сина М.С. Хрущова Леоніда – Л.І. Сізіх. За її словами, Ксенія Іванівна полюбляла вести неквапливі бесіди. Вона згадує: «Ця проста російська жінка в

незмінний ситцевий кофточці і білій хустинці, яка після смерті невістки виховувала Льоню, душі не чаяла в онуку, і мене прийняла, як рідну».

Останні роки життя Ксенії Іванівни пройшли на урядовій дачі, розміщеній на Лук'янівці в районі вул. Овруцької (нині тут побудовані корпуси Науково-дослідного інституту педіатрії, акушерства та гінекології ім. П.М. Буйка).

Чудовий парк, де розташовувався особняк родини Хрущових, був великою, добре доглянутою територією, якою походили павичі, мав два ставки, вигадливі альтанки та мостики радували око. Проте усе це не змогло позбавити самотності Ксенію Іванівну, яка звикла до того, що її завжди оточували люди, з котрими можна поспілкуватися.

23 березня 1945 р. К.І. Хрущова померла. Її поховали на розташованому поблизу урядової дачі Лук'янівському кладовищі. Деякі дослідники стверджують (Таубман, 2008, С. 44), що М.С. Хрущов часто відвідував могилу матері, але спогадів киян про такі відвідування могили матері сином не збереглося. Чоловік Ксенії Іванівни — Сергій Никанорович Хрущов, який помер у 1938 р., був похований на одному із кладовищ Москви. Могили його ніхто з родичів не відвідував, тому вона виявилася занедбаною, а згодом і зовсім загубилася.

На Лук'янівському кладовищі похований ще один родич М.С. Хрущова — його зять Віктор Петрович Гонтар, чоловік старшої дочки Юлії Микитівни (1916—1981), яка похована у Москві на Новодівочому кладовищі поруч із батьком.

В.П. Гонтар (01.05.1905—09.12.1987) — відомий в Україні організатор театральної справи, заслужений діяч мистецтв України. Працював директором декількох київських театрів: оперного, оперети, російської драми. Особливо вагомий внесок зробив у розвиток Київського театру опери і балету ім. Т.Г. Шевченка (нині — Національна опера України ім. Т.Г. Шевченка), в якому він працював з 1954 р. директором. Саме за час його керівництва театром в ньому з'явилися такі талановиті виконавці, як Г.В. Олейниченко, Є.С. Мирошніченко, Ю.О. Гуляєв, Д.М. Гнатюк, М.Д. Ворвулев, Г.О. Туфтіна та інші. У той час почалися і зарубіжні гастролі театру. Перемога балетної групи на міжнародному конкурсі танцю в

Парижі підняла міжнародний авторитет театру, який почав з того часу гастролювати усім світом. Помер В.П. Гонтар 9 грудня 1987 р. Похований недалеко від могили К.І. Хрущової (ділянка № 9).

Лім-ра: Таубман У. Хрущев / Пер. с англ. 2-е изд. М.: Молодая гвардия, 2008. 850 с. Серия «Жизнь замечательных людей». Вып. № 1142; Зенькович Н.А. Самые секретные родственники: Энциклопедия биографий. М.: Олма-Пресс, Звездный мир, 2005; Дочь Никиты Хрущева: «После отставки отца элита от нас, мягко говоря, отвернулась». Беседовал О. Николенко. Караван историй. 2014, июнь. С. 180–198.

ЧАГОВЕЦЬ ВАСИЛЬ ЮРІЙОВИЧ (1873–1941)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
13	14	3

ОДИН ІЗ ЗАСНОВНИКІВ ЕЛЕКТРОФІЗІОЛОГІЇ

Видатний вчений-фізіолог **ЧАГОВЕЦЬ ВАСИЛЬ ЮРІЙОВИЧ** народився 18 (30) квітня 1873 р. на хуторі Патичис Роменського повіту Полтавської губернії (нині — Сумська обл.). Батько — землемір, мати — вчителька. У 1892 р. закінчив у Києві гімназію із золотою медаллю і вступив до Петербурзької військово-медичної академії. Студентом третього курсу почав працювати в лабораторії кафедри фізіології, яку очолював учень Сеченова І.Р. Тарханов. Свою наукову діяльність В.Ю. Чаговець присвятив вивченню електромагнітних явищ у живому організмі. Він поставив завдання довести, що нервовий процес під час подразнення залежить від перенесення електричних явищ.

Після закінчення у 1897 р. академії на кілька років перервав наукову діяльність і служив лікарем резервного Луцького полку, розташованого під Варшавою. У 1900 р. повернувся до наукової роботи в Петербурзі, де працював в лабораторії І.П. Павлова. Написав монографію «Очерк электрических явлений на живых тканях с точки зрения новейших теорий», яку в 1903 р. успішно захистив як докторську дисертацію. В 1906 р. вийшов другий випуск монографії.

У 1910 р. В.Ю. Чаговець переїхав до Києва, де його обрали за конкурсом завідувачем кафедри фізіології Київського університету Св. Володимира. Одночасно працював в Інституті гігієни праці і профзахворювань, де створив сучасну фізіологічну лабораторію.

В.Ю. Чаговець плідно досліджував механізм електричного подразнення і походження електричних струмів у м'язах, а також проблемами електрогастрографії. Найважливішим його науковим досягненням було створення іонної теорії походження біоелектричних потенціалів і конденсаторної теорії подразнення живих тканин. До появи праць В.Ю. Чаговця загадковим залишалося питання про фізичну чи фізико-хімічну природу біоелектричних явищ у живій тканині. Він довів, що всі струми, які спостерігаються у живих тканинах, виникають внаслідок неоднакової концентрації продуктів діяльності живої протоплазми.

Діяльність В.Ю. Чаговця високо оцінювали такі видатні вчені, як В.М. Бехтерев та І.П. Павлов. Останній писав, що вчений «є одним з перших, хто став на шлях обговорення та обстеження електрофізіологічних явищ з точки зору сучасної хімії». У 1939 р. В.Ю. Чаговця обрали академіком АН УРСР.

Помер В.Ю. Чаговець 19 травня 1941 р.

Лит-ра: Бабський Е.Б. Основоположник ионной теории возбуждения. Василик Юркевич Чаговец. М.: Знание, 1956. 40 с.; Бабський Е.Б. Василий Юрьевич Чаговец. В.Ю. Чаговец. Избранные труды. К.: Изд-во АН УРСР, 1957. С. 3–42; Воронцов Д.С. В.Ю. Чаговец – основоположник сучасної електрофізіології. К.: Вид-во Київ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1957. 52 с.

ЮЩИНСЬКИЙ АНДРІЙ (1898–1911)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
34	11	41

МІФ ПРО РИТУАЛЬНЕ ВБИВСТВО В КИЄВІ І РЕАЛІЇ ІСТОРІЇ

На Лук'янівському кладовищі розміщена могила по-звірячому вбитого у 1911 р. 13-річного учня Києво-Софіївського духовного училища **АНДРІЯ ЮЩИНСЬКОГО**. Цей трагічний випадок Київська влада і праві монархічні сили Росії використали для організації в Києві унікального для ХХ ст. судового процесу про ритуальне вбивство (справа Бейліса). Два з половиною роки, поки тривали слідство і суд, увага світової громадськості була прикута до подій в Києві. І хоча ще 100 років тому була доведена бездоказовість обвинувачень євреїв у ритуальному вбивстві, час від часу сучасні юдофоби, спираючись на залишки

антисемітизму, які ще зберігаються в суспільній свідомості, намагаються підняти нову хвилю антисемітизму, не гребуючи використовувати як козир у розпалюванні національної ворожнечі перекручення фактів смерті київського юнака Андрія Ющинського. Тому, вшановуючи пам'ять А. Ющинського, варто згадати реальні факти, пов'язані з його смертю.

На початку ХХ ст. у Росії почала посилюватися хвиля протестів прогресивної громадськості проти запроваджуваної царизмом політики гонінь проти євреїв. У лютому 1911 р. Державна Дума Росії вперше приступила до обговорення законопроекту про відміну обмежувальних заборон щодо євреїв, насамперед смуги осілості, а також надання євреям загальногромадянських прав на рівні інших народів, що населяли Росію. У відповідь праві монархічні кола та їх

преса розгорнули погромну агітацію проти євреїв. У ній використали і події, що сталися на початку 1911 р. в Києві.

У березні 1911 р. в кар'єрі цегельного заводу на Лук'янівці знайшли труп 13-річного юнака Андрія Юшинського, на тілі якого було 47 ножових ран. Слідчий Фененко швидко вийшов на слід вбивць, але члени банди, намагаючись уникнути покарання, спрямували слідство хибним шляхом — вони висунули версію про ритуальне вбивство юнака прикажчиком цегельного заводу М. Бейлісом. Такий напрям у розслідуванні справи влаштовував владу. Справжні злочинці перетворилися на свідків, а обвинувачуваним став єврей М. Бейліс. Не чекаючи вироку суду, права монархічна преса Росії почала всіляко роздувати антисемітську погромну пропаганду, обвинувачуючи євреїв у ритуальних вбивствах. Цьому сприяла брехлива експертиза, проведена по справі вбивства київським професором І.О. Сікорським, якого всіляко оберігав від критики колег і громадськості особисто губернатор Києва О.Ф. Гірс.

Зі зверненнями і протестами проти безпідставного обвинувачення М. Бейліса в ритуальному вбивстві виступили прогресивні громадські діячі Росії та інших країн. Одним із перших таких документів було звернення письменника В. Короленка «До російського суспільства. З приводу кровавого наклепа на євреїв». Під цим документом поставили свої підписи такі видатні громадські діячі та письменники, як М. Горький, Л. Андреев, О. Блок, О. Купрін. На захист М. Бейліса виступили видатні вчені В. Вернадський, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Русова та багато інших. Знані академіки В. Бехтирев та І. Павлов виявили готовність взяти участь у проведенні необхідних експертиз.

Організуючи процес проти М. Бейліса, влада намагалася спертися на побутовий антисемітизм, який спостерігався серед частини населення міста. Склад присяжних був сформований з напівграмотних малосвідомих мешканців Києва та його околиць. З 12 присяжних було 7 селян, 3 міщанина, 2 дрібних чиновника і жодного представника інтелігенції. Як з'ясувалося пізніше, серед присяжних було п'ять членів монархістської погромної організації «Союз руського народа».

Судовий процес почався 23 вересня 1913 р. і тривав понад місяць до 28 жовтня. Єдиним обвинуваченим у вбивстві був М. Бей-

ліс. Офіційне обвинувачення висувало лише одну версію смерті А. Ющинського — ритуальне вбивство. На суді виступили понад 200 свідків і лише троє з них прямо вказали на М. Бейліса, як на вбивцю. Двоє з них загинули за загадкових обставин ще до закінчення суду, а третій виявився агентом поліції. Підсудного захищали кращі адвокати Москви, Петербурга, Києва.

Всі 34 робочих дня, поки тривав судовий процес, зал суду був щерть заповнений представниками преси з усього світу. До редакцій газет було відправлено кореспонденцій загальним обсягом три мільйони слів. Стенограми засідань суду друкували в пресі. Щоб об'єктивно висвітлювати процес до Києва з Полтави прибув, незважаючи на хворобу, і письменник В. Короленко. Його репортажі із зали суду пройняті духом гуманізму послідовно розвінчували міф влади про ритуальне вбивство.

Світ із напруженням стежив за ходом судового процесу і чекав справедливого вироку. І ось, 28 жовтня 1913 р. суд присяжних оголосив свій вирок. Перед присяжними було поставлено два питання. Перше стосувалося самого факту вбивства. Присяжних запитували, чи згодні вони, що смерть А. Ющинського 12 березня 2011 р. була наслідком 47 ран, які заподіяли йому страшенні страждання і призвели майже до повного знекровлення? Всі присяжні відповіли: «Так». Друге питання стосувалося безпосередньо особистості обвинувачуваного М. Бейліса. Присяжних запитували: «чи винен М. Бейліс у вбивстві зі спонук релігійного безвір'я?» Шість присяжних відповіли: «Так», інші шість — «Ні». Відповідно до юридичних правил М. Бейліса було виправдано і звільнено прямо в залі суду. Рятуючись від переслідувань юдофобів, він змушений був незабаром назавжди залишити Київ і переселитися з родиною до Палестини.

Незважаючи на те, що з часу смерті А. Ющинського пройшло понад 100 років, його могила збереглася майже в такому вигляді, якою вона була на початку XX ст. На могилі височить православний дерев'яний хрест з коротким написом: «Андрюша Ющинський, увінчений мученицьким віденцем на тринадцятому році життя 12 (25) березня 1911 р. Святий мученик — отрок Андрію, моли Бога за нас». На жаль, і нині не вдалося повністю подолати юдофобські погляди серед людей. Цим можна пояснити, що час

від часу робляться спроби відновити первісний напис, зроблений під час поховання з обвинуваченням в умученні отрока євреями, хоча це не відповідає дійсності.

Відомий український режисер О. Муратов за матеріалами справи Бейліса створив до 100-річчя подій у Києві восьмисерійний документально-ігровий фільм «Господа присяжні засідателі».

Літ-ра: Тагер Р.С. Царская Россия и дело Бейлиса. 2-е изд. М., 1934; Левітас Ф., Рібаков М., Притула І. Справа Бейліса і українська громадська думка. К., 1993. 25 с.

ЯНОВСЬКИЙ ФЕОФІЛ ТАВРИЛОВИЧ (1860–1928)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
20	14	13

ОСНОВОПОЛОЖНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ФТИЗИАТРІЇ

Видатний лікар-терапевт **ФЕОФІЛ ТАВРИЛОВИЧ ЯНОВСЬКИЙ** народився 12 (24) червня 1860 р. у містечку Миньківці Подільської губернії (нині — Хмельницька обл.) в родині службовця губернського управління. Батько — Гаврило Іванович — походив з дрібнопомісного козацько-дворянського роду і був у родинних відносинах з письменником М.В. Гоголем. Він закінчив Головний педагогічний інститут у Петербурзі і був високоосвіченою людиною, володів кількома іноземними мовами. Мати — Ганна Матвіївна Савченкова — походила зі старого київського роду, займалася господарством та вихованням дітей (їх було шестеро). В сім'ї цінували книги, музику і прищепили любов до них дітям.

Ф.Г. Яновський в п'ять років навчився читати і ще до школи засвоїв кілька мов: українську, російську, польську. Вчитися вступив до Подільської прогімназії м. Київ, яка згодом була перетворена у 3-тю Київську гімназію. Її він закінчив у 1878 р. із золотою медаллю. У цьому ж році вступив до медичного факультету Київського університету Св. Володимира. Виявив значний інтерес до наукової роботи, з групою товаришів створив «Наукове клінічне товариство студентів-медиків м. Києва».

Після закінчення з відзнакою університету залишений для наукової роботи на кафедрі госпітальної терапії. Оскільки вільної посади на кафедрі не виявилось, довелося багато займатися приватною лікарською практикою. Вже у той час молодий талановитий лікар користувався популярністю серед киян. У 1884 р. він отримав на кафедрі посаду штатного ординатора госпітальної терапевтичної клініки. Наприкінці 1886 р. виїздив у тримісячне відрядження до Франції та Німеччини, де проходив стажування в лабораторіях всесвітньо відомих вчених Л. Пастера та Р. Коха.

Після повернення з-за кордону продовжував активно досліджувати проблеми фтизіатрії. У 1886 р. створив першу в Києві бактеріологічну лабораторію. У 1889 р. успішно захистив докторську дисертацію на тему: «До біології тифозних бацил». Поряд із фтизіатрією плідно розробляв проблеми фізіології, патанатомії, нефрології. У 1899 р. обраний завідувачем терапевтичним та інфекційним відділенням Олександрівської клінічної лікарні у м. Київ (за радянських часів назва лікарні кілька разів змінювалася; 21 жовтня 2007 р. їй повернули історичну назву — Олександрівська клінічна лікарня). У той час тут працювали відомі київські терапевти М.Д. Стражеско, Л.Б. Бухштаб, В.П. Образцов. Тепер тут склалася і медична школа Ф.Г. Яновського. Коло його наукових інтересів було дуже широким: інфекційні хвороби, пульмонологія, фтизіатрія, нефрологія.

У 1890 р. Ф.Г. Яновський одружився. Його дружиною стала Ганна Вікторівна Григорович-Барська, представниця відомого українського роду. Її батько був відомий київський архітектор В.Г. Григорович-Барський. У родині було два сини та дочка. Обидва сини стали науковцями: старший син — Віктор — в галузі права, молод-

ший — Михайло — в галузі бібліографії та архівознавства. Дочка Анастасія хворіла на туберкульоз, тому не працювала.

Один рік (1904) Ф.Г. Яновський працював в Одесі ординарним професором кафедри госпітальної терапевтичної клініки медичного факультету Новоросійського університету. Після повернення в 1905 р. до Києва обіймав посаду професора кафедри діагностики медичного факультету Київського університету Св. Володимира, а з 1914 р. — професора кафедри госпітальної терапії. Його високо цінували як талановитого клініциста й педагога. За видатні заслуги в галузі клінічної медицини та педагогічної діяльності в 1916 р. Київський університет Св. Володимира присвоїв йому звання Заслуженого ординарного професора.

У 1919 р. у зв'язку із хворобою дочки Феофіл Гаврилович виїхав з родиною до Криму, де два роки працював завідувачем кафедри факультетської терапевтичної клініки медичного факультету Кримського університету. В 1921 р. повернувся до Києва і до останніх днів працював завідувачем кафедри факультетської терапевтичної клініки Медичного інституту.

Ф.Г. Яновський зробив вагомий внесок у розвиток медичної науки і лікарської практики. З його ім'ям пов'язане запровадження мікробіологічних методів дослідження в практику лікування внутрішніх хвороб. Його монографія «Туберкульоз легень», яка витримала три видання (1923, 1924, 1931), була настільною книгою лікарів. Широкий резонанс мали праці Ф.Г. Яновського і з нефрології. У 1927 р. його обрали дійсним членом АН УРСР. Він був першим клініцистом, якого в Україні обрали академіком.

В особистому житті в ті роки Феофіл Гаврилович зазнав прикрих ударів долі. У 1925 р. у Франції померла його донька Анастасія. У зв'язку із хворобою дружини він не зміг виїхати до Франції, щоб попрощатися із донькою. В 1927 р. сталася нова біда: померли його дружина Ганна Вікторівна, а також найближчий учень — проф. В.В. Виноградов. 29 червня 1928 р. горе спіткало й самого Феофіла Гавриловича: під час захисту докторської дисертації його учнем Базилевичем у академіка стався інсульт. Становище ускладнила пневмонія. 8 липня 1928 р. він пішов з життя.

Ф.Г. Яновський був глибоко набожною людиною. Відспівували його у Софіївському соборі за участі представників трьох конфесій

— православний священик, католицький ксьондз, іудейський рабин. Прощатися з талановитим лікарем, вченим прийшли близько 10 тис. киян. Від Софіївської площі багатотисячна похоронна процесія рушила Володимирською вулицею до будинку Академії наук України, а потім до медичних клінік на бульварі Т. Шевченка, в яких він багато років працював. Кілька кілометрів шлях процесії до Лук'янівського цивільного кладовища був буквально засипаний квітами, з якими кияни прийшли попрощатися зі «святим лікарем» (так називали його в місті). Поховали Феофіла Гавриловича поруч із дружиною, з якою він прожив у щасливому шлюбі майже сорок років.

Світла пам'ять про талановитого вченого, лікаря, на жаль, була затьмарена репресіями влади проти його синів. У 1938 р. заарештували за обвинуваченням «у шпигунстві» його старшого сина Віктора Феофіловича, який працював професором права в київських вищих навчальних закладах. Його засудили до 10 років ув'язнення. Однак вже в 1939 р. він помер у в'язниці. Трагічно склалася доля й молодшого сина, науковця Михайла Феофіловича: рятуючись від репресій, він виїхав за кордон і в 1940 р. загинув у Мексиці.

Ф.Г. Яновський не забутий в Україні. Його ім'я в 1928 р. присвоєно створеному ним Київському туберкульозному інституту (нині — Національний інститут фтизіатрії та пульмонології ім. Ф.Г. Яновського). Біля інституту йому встановлено пам'ятник. На будинку 136 по вул. Ярославів вал, де у 1903—1928 рр. жив вчений, встановлено меморіальну дошку, а у будинку 17 на Андріївському узвозі, де він жив у 1900—1903 рр., влаштовано «Музей однієї вулиці», в якому експонуються деякі особисті речі Ф.Г. Яновського. На Батьківщині вченого в с. Миньківці також споруджено пам'ятник на його честь.

У 1993 р. Національна академія наук України запровадила премію ім. Ф.Г. Яновського за наукові роботи в галузі терапії, клінічної бактеріології та імунології.

Лит-ра: Збірник пам'яті акад. Феофіла Гавриловича Яновського. К.: Вид-во ВУАН, 1930. 786 с.; Баренбойм А.М. Академік Ф.Г. Яновський як фтизіатр. К.: Держмедвидав УРСР, 1956. 73 с.; Липкань А.Є. Ф.Г. Яновський. К.: Здоров'я, 1974. 54 с.; Аронов Г.Е. Феофил Гаврилович Яновский. К.: Наук. думка, 1988. 144 с.

3.3. Кенотафи у Лук'янівському заповіднику

В історії багатьох народів здавна влаштовували кенотафи — символічні могили. Спочатку їх використовували для приховування місця справжніх могил видатних діячів, полководців тощо, щоб уникнути пограбування могил або осквернення ворогами праху похованих.

Одним із таких кенотавів у Лук'янівському заповіднику є місце поховання Анастасії Київської. Історія її життя така ж дивна, як і історія її поховання, пов'язана з Лук'янівським кладовищем. Це друга її могила, в якій останки Анастасії Київської зберігалися понад півстоліття.

РОМАНОВА ОЛЕКСАНДРА ПЕТРІВНА (1838–1900)		
<i>На Лук'янівському кладовищі могила знаходилася у 1951–2009 рр.:</i>		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
17	7	19

АНАСТАСІЯ КИЇВСЬКА

На Лук'янівському цивільному кладовищі існувала могила представників родоу Романових, які понад 300 років царювали у Росії. Цим представником була російська велика княгиня Олександра Петрівна — правнучка імператора Павла I, дружина великого князя Миколи Миколайовича (брата імператора Олександра II). Її життя виявилось дуже цікавою і повчальною сторінкою в історії. Вона увійшла в історію завдяки своїй активній благодійницькій діяльності у Петербурзі та Києві, а також як засновниця у

Києві Покровського жіночого монастиря з комплексом благодійних установ (лікарні, школи, аптеки тощо).

ОЛЕКСАНДРА ФРЕДЕРІКА ВІЛЬГЕЛЬМІВНА, принцеса Ольденбурзька, народилася 21 травня (2 червня) 1838 р. у Санкт-Петербурзі. Її батько — Петро Георг Ольденбурзький (1812–1881 рр.) — був сином Великої княгині Катерини Павлівни, мав російське громадянство і був на російській службі. Матір'ю княгині була Терезія Вільгельмівна Нассауська (1815–1871 рр.).

У січні 1856 р. Олександра Петрівна вступила в шлюб з Великим князем Миколою Миколайовичем, своїм двоюрідним дядьком. У шлюбі народилися два сини — Микола (1856–1929 рр.) і Петро (1864–1931 рр.). Однак сімейне життя княгині виявилось нещасливим. Чоловік вів досить фривольне життя, а коли дружина після аварії опинилася прикованою до ліжка, створив другу, громадянську сім'ю з балериною Числовою, від якої мав чотирьох дітей. Щоб виправдати себе в очах наближених до двору, він обвинуватив дружину у невірності та заборонив їй проживання у своєму палаці. За вказівкою царя Олександра II, який був братом чоловіка, Олександра змушена була виїхати за кордон (офіційно — для лікування).

Після смерті Олександра II Олександра Петрівна звернулася до його наступника — Олександра III — з проханням дозволити їй повернутися до Росії і оселитися в Києві. «Пожити в Святому Києві, — писала вона, — для мене було б душевною відрадою». Отримавши згоду, у 1881 р. вона оселилася в Києві. Як і колись в столиці, вона продовжувала активно займатися благодійною діяльністю.

У 1888 р. Олександра Петрівна купила на Вознесінському горбі, що височів над Подолом і межував з Лук'янівкою, ділянку землі і у 1889 р. почала будівництво тут монастирського комплексу, до якого входили Покровський жіночий монастир, сучасна лікарня, келії для черниць, притулки для дівчаток-сиріт, для невиліковних хворих жінок та сліпих, церковно-парафіяльна школа для дівчаток та інші будови. На території монастиря працювали також безкоштовна аптека і перший у Києві рентген-кабінет. Лікарі щоденно приймали до 500 хворих. Особливо активізувалася робота лікарів монастирських лікарень наприкінці XIX ст., коли Київ опинився під загрозою епідемії тифу. В 1897 р. лікарі прийняли 23 932 хворих.

Сама Олександра Петрівна в 1891 р. після смерті чоловіка таємно прийняла постриг, взявши ім'я Анастасії. Ставши черницею, вона виконувала обов'язки ігумені монастиря, особисто брала участь у догляді за хворими. Весь вільний час Анастасія віддавала молитві перед іконою Пресвятої Богородиці. З цим вона зв'язувала своє чудесне вилікування: у травні 1892 р. після вдалої операції вона стала на ноги, а через два роки, після другої операції, могла вже пересуватися без сторонньої допомоги. На честь одужання вона вирішила поставити на київських пагорбах новий храм. Його проектували її син — великий князь Петро Миколайович — та відомий київський архітектор В.М. Ніколаєв. У 1896 р. під час візиту до Києва царя Миколи II та Олександри Федорівни на території Покровського монастиря було закладено собор, названий ім'ям Святителя Миколи Чудотворця, архієпископа Мірлікійського. Його висота була 64 м, ширина 38 м, довжина 54 м. Це один з найкрасивіших храмів Києва. У 1897–1898 рр. побудовано і нове приміщення лікарні.

Велика княгиня Олександра Петрівна (Анастасія Київська) померла 13 (26) квітня 1900 р. Задовго до смерті вона визначила місце свого поховання — це було затишне місце біля стіни Покровської церкви. Анастасія заповіла поховати себе у звичайній сосновій труні, замість дорогих пам'ятників поставити дерев'яний хрест з невеликим текстом на таблиці «Анастасія, 1838–1900»). 55 років ніхто не турбував поховання.

За заслуги її поховали навпроти вівтаря Покровської церкви. У 1951 р. під час прокладання труб територією монастиря могилу Анастасії Київської зруйнували. Її останки перенесли на Лук'янівське кладовище, де зберігалися півстоліття.

У листопаді 2009 р. рішенням Святого Синоду Української православної церкви Анастасію Київську визнано Святою. Її мощі повернулися до найкрасивішого Собору Святителя Миколи Чудотворця Покровського монастиря. Таким чином збере-

глися три могили: одна реальна і три умовні (зберіглися хрести з табличками).

Зберігаючи традиції, закладені Анастасією Київською, Покровський монастир і нині продовжує широку благодійну діяльність, зокрема утримує притулок для людей похилого віку.

Лім-ра: Григорян В.Г. Романовы: Биографический справочник. М.: АСТ, 2007; Клименко В. Православные монастыри Украины и их святыни. К.: Подолина, 2008. С. 20–23; Анисимова Э. Преподобная великая княгиня Анастасия Киевская. — СПб: Сотис, 2013. 160 с.; Киевлянки с золотым сердцем. Сегодня. 2004, 14 октября; Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище: путівник; 2-ге вид., випр. і доп. К., 2001. С. 60.

*Настане день, обтяжений плодами,
Не страшно їм ні слави, ні хули
Мої суцвіття, биті холодами,
Ви добру завязь все-таки дали.
Ліна Костенко*

«Видимо, у каждого рода есть свой закон, от которого не уйдешь. Род — целое, а не сумма последовательных поколений... Жизненная задача всякого — познать строение и форму своего рода, его задачу, закон его роста, критические точки, соотношение отдельных ветвей и их частные задачи, а на фоне всего этого — познать собственное свое место в роде и собственную свою задачу, не индивидуальную свою, поставленную в себе, а свою — как члена рода, как органа высшего целого. Только при этом родовом самопознании возможно сознательное отношение к жизни своего народа и к истории человечества...»

Павел Флоренский, богослов

РОЗДІЛ 4

ПРО СВОЄ ЗАПОВІТНЕ – ПРО НАЙДОРОЖЧИХ ДЛЯ СЕРЦЯ ЛЮДЕЙ, ЯКИХ ВЖЕ НЕМАЄ ПОРУЧ

Уперше відвідати Лук'янівське цивільне кладовище мені довелося в далекому 1952 році. Мої відвідини цього сумного місця спричинила біда, що раптом увірвалася в нашу оселю: померла дорога для мене і всієї родини людина — бабуня Ганна Йосипівна Румянцева, яка разом із мамою виняньчила мене, брата та двох моїх сестричок. Вона була єдиним представником дідівської парості нашого родоводу: обидва мої діди та бабуня за батьківською лінією не дожили до народження онуків.

Значна частина турбот щодо організації поховання бабуні припала на мене, тоді студента університету (батько в той час служив

у Львові). Це й спричинило мою появу на Лук'янівському цивільному кладовищі. До того мені рідко доводилося відвідувати подібні місця.

Відвідати кладовище уперше мені довелося взимку 1947 р., коли в невеличкому місті Вічуга (Івановська обл. Росії), де в той час мешкала наша родина, померла у віці семи років моя молодша сестричка Лідонька. Довічним карбом залишилися в пам'яті події тих сумних днів, зокрема процес останнього прощання. В один із морозних днів лютого місяця, надвечір, нечисленна траурна процесія пішки дісталася розташованого за містом кладовища. Про його існування саме в тому місці можна було здогадатися лише за наявністю біля дороги невеличкої сторожки. Наблизившись до неї, перед нами відкрилася безрадісна панорама, яка мимоволі навіювала почуття незахищеності, самотності людини. Не обгороджене парканом кладовище, де не було жодного дерева, з трьох боків, крім того, що примикав до дороги, оточене полями, мов саваном вкрите метровим шаром снігу, над яким де-не-де височили верхівки надмогильнихobeliskів і хрестів. Доріжкою, прокладеною в снігових кучугурах, від сторожки прямуємо до місця поховання. Останні хвилини прощання, і ось вже мерзлі грудки землі лягають на спущену в могилу труну. На сформований горбик покладаємо змерзлі квіти і залишаємо сумовите місце.

Пізніше, в роки навчання на історичному факультеті Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, мені довелося відвідати два відомих у країні кладовища — Новодівоче у Москві та Личаківське у Львові. Мотиви появи в цих місцях були вже іншими: мене, як майбутнього історика, цікавили проблеми збереження історичної спадщини народу. Екскурсії на ці кладовища не лише збагатили новими знаннями з некрополістики, а й переконали в тому, що пам'ять про видатних осіб вітчизняної історії зберігається. Я широко радів з того, що могили відомих мені з підручників історичних осіб збережені і добре доглянуті. Юнацька наївність та довірливість завадили мені тоді побачити вибіркове ставлення влади до збереження пам'яті про видатних особистостей.

У ті ж роки внаслідок сумних подій у родині мені довелося відвідати київські кладовища, які розміщені на Лук'янівці. Першим з них було вже закрите на той час єврейське кладовище. На його

території в добротному двоповерховому цегляному будинку, який зберігся до наших днів (вул. Юрія Іллєнка, 44), розміщувалася адміністрація діючого Лук'янівського цивільного кладовища, де мені треба було оформити поховання. Перед будинком була простора добре упорядкована площадка. Уздовж доріжки, яка починалася від входу до кладовища, були перші ряди поховань. Під час наступних відвідувань я зміг помилуватися красою надмогильних пам'ятників, багато з яких були справжніми витворами мистецтва. Ці спогади сповнені гіркотою, оскільки вже за кілька років, у 1963 р., більшість з них знищили внаслідок необґрунтовано термінової ліквідації цього кладовища.

Після отримання документів у супроводі працівника адміністрації Лук'янівського цивільного кладовища я вперше опиняюсь на його території. Мої сподівання побачити добре упорядковану територію і реальна картина, яку я побачив, різко розійшлися. Центральна алея, що починалася від воріт кладовища і розділяла його на дві частини, була не очищена від опалого листя, де-не-де по її боках височили купи листя, гілляк, сміття. Непривабливою виглядала й більшість могил уздовж алеї. Здивувала велика кількість старих не доглянутих дерев, які давно слід було б зрізати.

Майже в кінці алеї працівник адміністрації кладовища зупинився і вимовив: «Ось на цій ділянці є вільні місця». Звертаємо на стежку, що розділяє суміжні ділянки, і ось ми вже біля останніх поховань. Визначаємось з місцем, де буде похована дорога мені людина, уточнюємо деталі церемонії, яка тут має відбутися. Залишаючи ділянку, ще раз оглядаю обране для поховання місце. Навколо багато старих не доглянутих могил, які приховані під шаром опалого листя, скрізь височать засохлі стебла рослин, обплутані берізкою. Мимоволі уявив собі, яке буйство природи чекатиме тих, хто прийде сюди влітку.

27 листопада 1952 р. ми поховали бабулю. Отак на Лук'янівському кладовищі з'явилася перша рідна могила. Дати народження і смерті Г.Й. Румянцевой (1877–1952), викарбувані на надмогильній плиті, засвідчили, що тут похована людина, якій довелося жити в часи великих катаклізмів, що сталися у світі, країні, в долі кожної окремої людини. Моя бабуля була рядовою людиною величезних імперій – самодержавної Росії, а згодом – Радянського Союзу, де керівники

держави розглядали людей як звичайних «гвинтиків». Гірко усвідомлювати, але це незаперечний факт. Як епоха, яку неоднозначно оцінюють історики, впливала на умови життя та долю звичайних людей можна побачити на конкретних фактах з життя моєї бабулі, життєпису якої присвячений наведений нижче нарис.

<i>РУМЯНЦЕВА</i> <i>ГАННА ЙОСИПІВНА</i> <i>(1877–1952)</i>		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
<i>45/2</i>	<i>13</i>	<i>5</i>

ВОНА БУЛА ВТІЛЕННЯМ СПАДКОЄМНОСТІ В РОДИНІ

ГАННА ЙОСИПІВНА РУМЯНЦЕВА народилася в 1877 р. у с. Окулово Кинешемського повіту Костромської губернії Росії в селянській родині, в якій ще не згасла генетична пам'ять про недобрі часи кріпосного права. У її батьків було три доньки: Ганна, Євдокія і Єлизавета. Симпатичні дівчатка зростали скромними, працелюбними. Проте, на жаль, вони були позбавлені можливості відвідувати школу, оскільки їй не було ні в Окулові, ні у близьких до нього селах. Внаслідок цього Ганна на все життя залишилася неписьменною.

Хоча батьки та дочки наполегливо працювали, достатку в хаті не було. Наділ землі у батька був невеликим, до того ж місцеві ґрунти були важкими для обробітку і давали низькі врожаї. Це було однією з причин того, що більшість сільської молоді, досягнувши 16–18-річного віку, залишали рідну оселю і вирушали на заробітки. На роботу вони влаштовувалися на промислові підприємства, що виникли після скасування в 1861 р. у Росії кріпацтва в селах, розташованих уздовж побудованої в 1871 р. залізниці Москва–Кинешма.

Не уникнули такої долі Ганна та її сестри. Одна за одною вони залишили домівку і влаштувалися робітницями на ткацькі та прядильні фабрики. Ганну в 16 років прийняли ученицею ткалі на ткацьку фабрику А. Коновалова, розміщену в с. Бонячки за 15 км від рідного села. Робітники, вихідці з села, не поривали зв'язків

із селом. Більшість з них вихідні та святкові дні проводили в колі рідних у селі. До одруження саме так складалося життя й у Ганни.

Вона швидко опанувала професію ткалі, полюбила її, присвятивши їй понад 30 років життя. Такий довгий строк безперервної роботи на одному робочому місці в одному цеху фабрики був своєрідним рекордом серед близьких їй людей. Лише за два роки до виходу на пенсію працівників цеху перевели до нового сучасного корпусу.

У фабричному селі Бонячки пройшла значна частина життя Г.Й. Румянцевої (у 1925 р. село увійшло до складу міста Вічуга). Тут вона одружилася, народила і виховала разом із чоловіком трьох дітей. Її чоловік — Микола Румянцев, робітник тієї самої фабрики, був працелюбною людиною і добрим сім'янином. Микола та Ганна були одними з перших, хто скористався кредитом, який почав надавати власник фабрики А. Коновалов своїм кращим робітникам для будівництва житла. Незабаром на околиці фабричного села у молодій сім'ї з'явився свій власний невеликий дерев'яний будинок з господарськими прибудовами і городом. Саме він та живність, що з'явилася на подвір'ї, дали родині можливість пережити тяжкі роки громадянської війни і наступної розрухи, коли фабрика зупинилася, а Ганна з Миколою, як і більшість мешканців фабричного села, залишилися без роботи. Особливо страшним виявився для родини 1921 р., коли країну охопив голод. Сім'я витримала всі іспити долі, але чоловік Ганни, батько трьох її дітей, занадто рано пішов з життя.

Доля дітей Ганни Йосипівни після закінчення місцевої школи склалася по-різному. Старший — Микола — під час навчання подавав великі надії, але вони не виправдалися: зловживання алкоголем знівечило його життя. Молодший син — Степан після строкової служби в армії залишився жити в Московській області, де проходив службу. Там він одружився, почав працювати в міліції. Щасливе життя молодій сім'ї перервала у 1941 р. війна. У перші дні війни Степан пішов на фронт і загинув, не встигнувши написати рідним жодного листа.

Найщасливішою серед дітей Г.Й. Румянцевої виявилася донька Надія. Відразу після закінчення школи вона за сімейною традицією пішла працювати на ткацьку фабрику. Її трудовий шлях почався з роботи на посаді технічного секретаря у фабкомі, далі

вона працювала на виборній профспілковій роботі. Вдало склалося й особисте життя доньки. Її обранцем став юнак Іван Корольов, який працював на цій самій фабриці, а згодом закінчив військову школу. В дружній сім'ї на радість батькам і бабусі виростили два сини і дві доньки.

Дочка і зять після появи первістка – сина Бориса – запросили Ганну Йосипівну, яка на той час вже поховала чоловіка і вийшла на пенсію, переїхати жити до них. Вона погодилася. Так в її житті почався новий етап.

З перших днів життя в родині дочки Ганна Йосипівна відчула на собі сприятливий вплив аури добра і взаємодопомоги, що панували у цій сім'ї. Вона зустріла глибоку повагу, насамперед з боку зятя. «Мамо!» – з цього святого слова починалося кожне його звернення до нового члена сім'ї, воно підкріплювалося справді синівським ставленням зятя до неї. Це й стало вирішальним фактором у прийнятті Ганною Йосипівною рішення назавжди зв'язати свою долю з сім'єю дочки. Вона швидко звикла до частих переїздів родини до нових місць служби зятя, до складностей побуту сімей військових, яким доводилося проживати у військових містечках, комунальних квартирах. Вона щиро раділа з того, що її праця полегшує побут сім'ї, допомагає дочці та зятю успішно працювати, доглядати і виховувати малолітніх дітей. До переїзду до дочки Ганна Йосипівна не виїздила за межі свого Кінешемського повіту. Тепер вона побачила багато міст країни: Шую, Нарофомінськ, Мінськ, Смоленськ, Гродно, Шяуляй та інші.

У рідні краї Ганна Йосипівна повернулася разом з усією сім'єю лише у трагічний 1941 рік, коли війна змусила їх евакуюватися з місць боїв у глибокий тил (у той час родина жила у м. Шяуляй Литовської РСР). У надзвичайних умовах виснажливої війни, коли багатодітна сім'я з шести осіб змушена була тулитися у маленькому дерев'яному будиночку житловою площею всього 18 м² без елементарних санітарних і побутових умов, великий життєвий досвід і дбайливі роботящі руки Ганни Йосипівни допомагали сім'ї долати труднощі, породжені війною.

Останні роки життя Г.Й. Румянцевої пов'язані з м. Київ. У 1948 р. здійснилася її мрія побачити Златоглавий Київ. У дореволюційні часи прочанки з її рідних місць подорожували пішки, щоб вклони-

тися святим у Києво-Печерській Лаврі. Серед них була її родичка П.Р. Жаворонкова, яка часто потім розповідала про цю пам'ятну подію. На жаль, київський період у житті Г.Й. Румянцевої виявився надто коротким: 24 листопада 1952 р. вона померла. Її прах прийняла Лук'янівська земля.

* * *

Минуло всього кілька років і нова біда спіткала родину — 28 січня 1957 р. після тяжкої хвороби (рак стравоходу) пішов з життя глава сім'ї Іван Миколайович Корольов, який довгі роки був її надійною опорою і міцним фундаментом благополуччя. Його поховали на розташованому поруч Лук'янівському військовому кладовищі. Короткому, але яскравому життю цієї неординарної людини присвячений наш нарис «Від підвожчика пряжі до генерала».

КОРОЛЬОВ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (1902–1957)
<i>Лук'янівське військове кладовище</i> <i>Друга ділянка</i>

ВІД ПІДВОЖЧИКА ПРЯЖІ ДО ГЕНЕРАЛА

Саме так називалася стаття про І.М. Корольова, надрукована 22 січня 1946 р. незабаром після розгрому фашизму в Другій світовій війні в обласній газеті «Рабочий край» (м. Іваново, Російська Федерація). Хоча і не зовсім точно газета визначила дві скрайні віхи в життєвому шляху цієї талановитої людини.

Іван Миколайович Корольов народився 12 лютого 1902 р. в с. Сокольське Юрьевецького повіту Костромської губернії (нині — Лухський р-н Івановської обл. Російської Федерації).

Його батько Микола Олексійович працював підмайстром в тіпальному відділенні прядильної фабрики, розташованої в с. Тезино за 25 км від рідного села. Разом із сім'єю він міг бути лише в недільні та святкові дні. Мати Анастасія Іванівна змушена була сама справлятися з роботою на земельній ділянці, доглядати домівку, ставити на ноги сина.

Життя підготувало для Вані суворі випробування: в три роки він залишився без матері, яка раптово померла під час пологів, а в 14 років — і без батька. Це наклало відбиток на всю його подальшу долю. У 1914 р. він успішно закінчив у селі двокласну церковнопарафіяльну школу, але далі навчати сина батько не зміг, хоча вчитель школи казав йому про неабиякі здібності сина, особливо в математиці, і радив продовжити навчання.

У десятирічному віці Ваня змушений був іти «в люди». Через багато років з гірким гумором він казав своєму старшому синові Борису, який щойно вступив до Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, що йому, на жаль, довелося пройти інші, «горьківські університети». Трудова біографія Вані розпочалася, коли йому було 10 років. Після того, як хлопець утік з села від мачухи, з якою не знаходив спільної мови, він прийшов у с. Тезино і розшукав там батька. Миколі Олексійовичу не залишалося нічого іншого, як улаштувати сина на допоміжні роботи в чайну купця Виноградова. Домовилися, що власник забезпечує хлопцеві харчування і нічліг (батько жив у фабричній казармі, де тримати дітей заборонялося).

«Хлопчиком на побігеньках», як називали цей різновид роботи дітей, Ваня працював недовго. Оцінивши працездатність і дисциплінованість, незабаром його зробили кухонним робітником, а потім — помічником офіціанта. З ранку до пізнього вечора купи брудного посуду, який потрібно було ретельно перемити, величезні самовари, які треба було закип'ятити і подати на столи — ось що особливо запам'яталося Вані на все життя. «Та хоч поїсти досита можна було», — в таких словах, які передавали гірку долю сироти, через багато років згадував Іван Миколайович про той період свого життя.

Коли хлопчикові сповнилося 12 років, батько з сином вирушили до контори прядильної фабрики Кокорева. З великими труднощами вдалося влаштувати хлопчика в цех, у якому працював бать-

ко. Для цього батькові довелося накинути синові два роки. Ваня спочатку працював піднощиком котків, а згодом, опанувавши за допомогою батька професію, він став холстовщиком.

Проте життя підготувало йому нові випробування. У 1916 р. раптово помер батько. Виникли труднощі з роботою. Перша світова війна, революція 1917 р. і породжена нею громадянська війна, що охопила всю країну, негативно відбилися і на роботі прядильних фабрик. Позбавлені сировини — бавовни, що надходила до того із Півдня Росії, вони змушені були припинити роботу. В 1918 р. була закрита і фабрика, на якій працював юнак. Кілька тисяч робітників залишилися безробітними. З великими труднощами йому вдалося влаштуватися на тимчасову роботу офіціантом в їдальні райкооперації.

У пошуках кращої долі юнак вирішив поїхати у Поволжя. Харчів та грошей вистачило, щоб доїхати до ст. Сизрань. Голод привів його до буфету на станції. Побачивши, як важко буфетнику справлятися з обслуговуванням численних відвідувачів, він запропонував йому свою допомогу. Той погодився, а наприкінці робочого дня запропонував юнакові прийти і наступного дня. Через деякий час Ваню офіційно оформили на роботу буфетником. Однак попрацювати в Сизрані довелося недовго — в червні 1919 р. його мобілізували до Червоної армії. Військову службу червоноармієць І.М. Корольов проходив у 4-му Приволзькому стрілецькому полку (м. Сімбірськ) та 5-му запасному полку (м. Казань). У 1920 р. в складі польового рухомого госпіталю він вирушив до діючої армії на Південний фронт. Іван Миколайович мав гарний почерк, тому його призначили діловодом санітарної частини, а потім польового рухомого госпіталю, який обслуговував військові частини Південного фронту.

Після завершення громадянської війни І.М. Корольова демобілізували з армії. Повернувшись в рідні краї, він у березні 1920 р. влаштувався на роботу підвожчиком пряжі на ткацькій фабриці в с. Бонячки. Молодий робітник активно включився і в громадську роботу. В серпні 1921 р. за профспілковою мобілізацією його зарахували до складу 22-го Іваново-Вознесенського військового продовольчого загону, який був направлений на південь країни для заготівлі хліба голодуючим робітникам. На фабрику він повернувся

через рік, але працював недовго — здібному хлопцеві запропонували вступати до військової школи.

27 серпня 1922 р. І.М. Корольова зарахували курсантом 27-ї Іваново-Вознесенської школи. Почалися роки напруженої навчальної та громадської роботи. Три роки навчання в школі (1922–1925) визначили весь подальший життєвий шлях І.М. Корольова як професійного військового фахівця. Тут, повною мірою розкрилися його чудові якості: виключна працездатність, високе почуття відповідальності за доручену справу, громадянська активність. Він відмінно вчився, брав активну участь у громадській роботі, працюючи секретарем комсомольської організації школи, членом повітового та губернського комітетів комсомолу, депутатом Іваново-Вознесенської міської Ради, в останній рік навчання обраний секретарем партійної організації школи.

Проте головним для нього залишилося навчання. Позбавлений можливості отримати в дитячі роки системну освіту, він використовував тепер буквально кожну хвилину, щоб поповнити свої знання. Навіть у перервах між заняттями, на конференціях і зборах товариші бачили його нахиленим над книгою.

У 1925 р. І.М. Корольов закінчив школу, яка на той час перейшла до м. Орел. Йому, як кращому випускнику, надали право самому визначити місце призначення з наявних вакансій. Місцем служби він обрав м. Орел, в якому і почалась його командирська робота на посаді командира взводу. В цьому ж році він одружився. Його обранкою стала землячка Надія Миколаївна Румянцева, з якою він познайомився під час роботи на ткацькій фабриці в с. Бонячки (в 1925 р. об'єднанням трьох фабричних сіл утворено місто Вичуга).

Військова служба І.М. Корольова проходила успішно. Вже через два роки він отримав нове звання і був направлений у Москву на хімічні курси командного складу, після закінчення яких був призначений начальником хімічної служби 14-го артилерійського полку, який дислокувався в м. Шуя Івановської обл. У 1933 р. І.М. Корольов виїхав до нового місця служби — м. Нарофомінськ Московської обл., де отримав посаду військового комісара танкового батальйону бригади ім. Калиновського, а в 1935 р. призна-

чений воєнкомом навчально-танкового батальйону 21-ї мотострілецької бригади (дислокувався біля Мінська).

1937 рік відкрив нову сторінку в біографії Івана Миколайовича. У той час в республіканській Іспанії все ширше розгоралося полум'я громадянської війни. Прихильники Франка, спираючись на відкриту воєнну допомогу фашистської Німеччини та Італії, користуючись політикою «невтручання», якої дотримувалися правлячі кола Англії та Франції, вершили свою чорну справу — душили в Іспанії республіку, намагаючись зламати волю іспанського народу до свободи. В ті тривожні дні на заклик Комінтерну сотні добровольців з усього світу влилися в ряди інтернаціональних батальйонів, які боролися проти спроб встановити в Іспанії профашистський режим Франка.

Пліч-о-пліч з інтернаціоналістами з інших країн в боях проти франкістів брав участь в квітні—грудні 1937 р. і посланець країни рад — І.М. Корольов. Про ті знаменні події йому завжди нагадувала перша бойова нагорода — орден Червоного прапора, яким були відзначені його бойові заслуги.

Після повернення із закордонного відрядження І.М. Корольов отримав призначення до групи контролю при Військовій раді Білоруського військового округу. В серпні 1939 р., за кілька тижнів до початку Другої світової війни, його перевели зі штабної роботи безпосередньо у війська: призначили начальником політвідділу 11-го стрілецького корпусу (м. Смоленськ).

У 1939 р. Німеччина і Радянський Союз підписали договір, який відомий під назвою «Пакт Молотова—Риббентропа». Відповідно до секретних статей цього пакту, які були оприлюднені лише через півстоліття, в 1989 р., частина території Польщі, яка була заселена в основному українцями та білорусами, а також прибалтійські держави: Литва, Латвія та Естонія, визнавалися «сферою впливу» Радянського Союзу.

1 вересня 1939 р. війська Німеччини перейшли кордон Польщі і окупували країну. Так почалася Друга світова війна. 17 вересня радянські війська також перетнули польський кордон і увійшли на її територію. Зокрема, 11-й стрілецький корпус отримав наказ взяти під свій контроль частину території Західної Білорусі в районі м. Гродно. На щастя, вступати в бій з польськими військами, які

охороняли кордон, не довелося — вони отримали від свого уряду вказівку — не чинити опору радянським військам.

14 червня 1940 р. уряд Радянського Союзу обвинуватив уряд Литви в тому, що він порушує договір про взаємодопомогу, і ультимативно вимагав змін у складі уряду, а також розміщення на її території додатково нових контингентів радянських військ. Вже наступного дня, 15 червня, уряд Литви змушений був прийняти ультиматум. На територію Литви в район м. Шауляя був переміщений з м. Гродно 11-й стрілецький корпус, в якому проходив службу І.М. Корольов. Менше ніж за місяць до нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз він отримав нове відповідальне призначення — став військовим комісаром 10-ї повітряно-десантної бригади (ПДБ), розташованої в м. Даугавпілс. В той час Радянський Союз приступив до формування п'яти повітряно-десантних корпусів. Один з них передбачали розгорнути на базі 10-ї ПДБ. На жаль, робота ця до початку війни не була завершена.

19 червня 1941 р., за три дні до нападу фашистських військ на Радянський Союз, 10-та ПДБ вирушила в напрямку кордону з Німеччиною. 22 червня бригада з ходу вступила в бій з наступаючими німецькими військами. Десантники повною мірою пізнали труднощі перших днів війни. Вперто відстоюючи свої позиції, вони опинилися в тилу стрімко наступаючих німецьких військ. У цих винятково складних умовах командир бригади С.С. Гур'єв та військовий комісар І.М. Корольов виявили виняткову волю і мужність і забезпечили вихід бригади з оточення. Зазнавши великих втрат у запеклих боях із ворогом, бригада прорвалася до своїх.

У серпні 1941 р. І.М. Корольова призначили воєнкомом 5-го повітряно-десантного корпусу 43-ї армії. Війська корпусу брали участь у битві за Москву (на Можайському та Нарофоминському напрямках), в Ржевсько-Вяземській наступальній операції. Вони відзначилися під час звільнення Малоярославця, Медіні. У ході важких боїв корпус зазнав значних втрат і був відведений у тил на переформування. 7 березня 1942 р. в Кремлі 53 десантникам, які особливо відзначилися у боях, вручили урядові нагороди. Командира корпусу С.С. Гур'єва та комісара І.М. Корольова за зразкове виконання завдань командування нагородили орденами Червоного Прапора.

3 травня 1942 р. по березень 1943 р. І.М. Корольов був начальником політвідділу 3-ї армії Брянського фронту. 6 грудня 1942 р. постановою Ради Народних Комісарів СРСР, яку підписав Й.В. Сталін, йому присвоєно військове звання генерал-майора.

У березні 1943 р. товариші по службі проводжали його до Москви на короткотермінові особливі курси вищого начальницького складу Червоної армії, на які він був відряджений наказом Народного Комісара Оборони. Два місяця напруженої роботи, копіткого вивчення бойового досвіду, нагромадженого Червоною армією за перші півтора роки війни, і Іван Миколайович знову на фронті. Державний комітет Оборони призначив його на високу посаду члена Військової Ради 47-ї армії. В складі Степового, 1-го Українського, Воронезького, 1 і 2-го Білоруських фронтів 47-ма Армія пройшла бойовий шлях від західних областей РСФРР через Україну, Білорусь, Польщу, Прусію до Берліна та р. Ельба. Весь цей час генерал Корольов у складних умовах діючої армії з властивою йому енергією разом з командуючим армією та начальником штабу здійснював вміле керівництво військовими операціями та партійно-політичною роботою у військах.

47-ма армія брала участь у звільненні від фашистських загарбників України. Особливо важким випробуванням в ході боїв на українській землі було форсування Дніпра в 1943 р. та звільнення Ковеля в 1944 р. Війська армії форсували Дніпро в районі Канева, святого для кожного українця місця, в якому спочиває прах Тараса Шевченка. За зразкове виконання бойових завдань командування з форсування р. Дніпро і проявлені при цьому доблесть і мужність І.М. Корольова 25 жовтня 1943 р. нагородили орденом Леніна.

На початку березня 1944 р. Червона армія розпочала новий наступ проти військової групи армій «Південь». Щоб не допустити її спільних дій разом з іншою групою □ «Центр», вирішили завдати ворогові удар в напрямку Ковеля та Бреста. Німецьке командування надавало великого значення обороні Ковеля, як важливого залізничного вузла, який відкривав прямий шлях на Варшаву. Вирішальну роль у звільненні Ковеля відіграли військові з'єднання 47-ї армії. Вони прорвали глибоко ешеловану оборону ворога і в березні впритул підійшли до Ковеля. Враховуючи те, що у місті була зосереджена велика кількість німецьких військ, вирішили

взяти його в кільце. І це вдалося здійснити. Лише перекинувши в цей район 4-ту танкову армію, німцям вдалося прорвати оточення і вивести з міста частину гарнізону. Бої за місто продовжувалися, в них брали участь чотири дивізії 47-ї армії (690, 76, 175, 260) та придані їм військові частини. Драматичні події боротьби за визволення Ковеля описав згодом учасник боїв за місто письменник Е. Казакевич в романі «Зірка».

6 липня 1944 р. військові з'єднання армії оволоділи Ковелем. Наказом Верховного Головнокомандуючого оголошено подяку військам 47-ї армії. У Москві в цей день пролунав салют на честь визволителів міста. А за кілька місяців, 27 серпня 1944 р., велику групу військових за вміле і мужнє керівництво операціями під час визволення України і за досягнуті успіхи у боях з німецько-фашистськими загарбниками нагородили орденами. Генерал І.М. Корольов відзначений шойно заснованим орденом Богдана Хмельницького І-го ступеня.

Звільнення Ковеля відкрило простір для наступу радянських військ у напрямку Варшави. В ході Висло-Одеської операції, яка була складовою частиною Варшавсько-Познаньської стратегічної операції, 47-ма армія розгорнула успішний наступ в напрямку до Варшави. Наприкінці серпня вона наблизилась до міста і оточила його. 17 січня 1945 р. силами 47 і 61-ї армій та 1-ї армії Війська Польського після впертих боїв Варшаву звільнили. Одночасно війська 47-ї армії ліквідували укріплений ворожий плацдарм між річками Західний Буг та Висла, з ходу форсували Вислу і вмілим маневром зламали організований відступ варшавського угруповання німецьких військ.

47-ма армія брала активну участь і в Східно-Померанській стратегічній операції. Щоденно долаючи 30–40 км, війська армії швидко просувалися на захід. За три тижні армія подолати з боями до 500 км і вийшла на рубіж р. Одер, наблизившись до Берліна.

Значну роль війська армії відіграли в Берлінській операції, яка розгорнулась на фронті довжиною в кілька сотень кілометрів. За стратегічним задумом командуючого 1-м Білоруським фронтом маршала Г.К. Жукова 47-ма армія повинна була взяти участь у завершенні оточення Берліна з північно-західного боку, в боях за захоплення міста з одночасним використанням частини її військ для

просування вглиб Німеччини з метою відрізати війська союзників від наступу на Берлін.

25 квітня 1945 р. 47-ма армія разом з 20-ю танковою армією вийшли в район західніше від Потсдама і з'єдналася з військами 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту. Друга частина армії, зокрема 37-й стрілецький корпус та 58-ма гвардійська дивізія рушили вглиб Німеччини. Наприкінці квітня війська 47-ї армії захоплювали одне за одним міста Німеччини: 20-го — Бернау, 23-го — Бранденбург і Гентингенсдорф, 24-го — Рорбек, Ельшталь. 27 квітня захопили місто-фортецю Шпандау. Звільнили ув'язнених концентраційного табору Заксенхаузен. 25 квітня, ще до захоплення Берліна, війська армії, зокрема 37-го стрілецького корпусу, підійшли до р. Ельба, де відбулася зустріч з союзними військами. Одночасно війська 58-ї гвардійської дивізії вийшли до р. Ельба біля м. Торгау, а 8 травня зустріч з союзниками відбувалася також північно-західніше м. Брандербурга.

Одночасно війська армії брали безпосередню участь у захопленні Берліна. 27 квітня вони захопили передмістя Берліна — Потсдам. Бої розгорнулись на вулицях німецької столиці, за кожен будинок, врешті в ході запеклих боїв Берлін пав.

8 травня 1945 р. сталася довгоочікувана подія: у передмісті Берліна — Карлхорст — відбулася історична подія: підписання Акту про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини. Акт підписали представники чотирьох союзних держав — Радянського Союзу, США, Франції, Великобританії та знищеної Німеччини. На церемонії підписання цього історичного документа було присутнє командування усіх армій, які брали участь у штурмуванні Берліна, в тому числі генерал І.М. Корольов.

Після війни І.М. Корольов продовжував службу в рядах Радянської армії. Він займав відповідальні посади у військових з'єднаннях у різних регіонах країни. Останні роки життя він служив у Закавказькому військовому окрузі. І лише тяжка невиліковна хвороба — рак стравоходу — змусила його залишити в травні 1956 р. ряди армії, з якою було пов'язане все його свідоме життя. Лікування в Головному військовому госпіталі ім. М. Бурденка з 8 грудня 1955 р. — по 25 квітня 1956 р. не допомогло. 28 січня 1957 р. Івана Миколайовича не стало.

Передчасна кончина І.М. Корольова була великою втратою для його родини, друзів, колег по службі, знайомих. Іван Миколайович привертав до себе людей увагою до їх потреб та інтересів, вмінням створити навколо себе атмосферу доброзичливості, взаємної поваги. Російський письменник Ф.І. Панфьоров, з яким І.М. Корольов познайомився в роки Другої світової війни, подарував йому свій роман «Бруски» з характерною присвятою «Генерал-майору ... Ні, Іване, я тобі напишу простіше: Івану Корольову, другові, чудовій людині, а це в житті головне. Ф. Панфьоров. Москва, 1943 р.». Генерал Корольов став прообразом одного із головних героїв у романі Ф. Панфьорова «Битва за мир» (генерал Корабльов).

Іван Миколайович був виключно дбайливим сім'янином. У нього було двоє синів і дві доньки (молодша Ліда померла в дитячі роки). Він оточував їх зворушливою турботою та повсякчасною увагою.

І.М. Корольов був досконалим професіоналом у військовій справі, всебічно розвиненою людиною, справжнім інтелектом. Йому не довелося отримати системної університетської освіти, але всією своєю діяльністю він підтвердив, що справжня освіта є самоосвітою. Він добре був обізнаний не лише у військовій справі, а й в історії, філософії, художній літературі. Все це дало йому можливість глибоко професійно працювати на всіх відповідальних посадах, які йому доручала держава.

І.М. Корольову довелося жити і працювати у важкий час історії країни, коли війни та революції породжували екстремальні умови для життя людей. Всією своєю діяльністю в цих складних умовах генерал Корольов переконливо довів, що людина здатна активно впливати на події, самовіддано працюючи в обраній сфері її діяльності.

Заслуги генерала І.М. Корольова високо оцінила держава. Його груди прикрашали три ордени Леніна, чотири ордени Червоного Прапора, орден Суворова 2-го ст., Орден Богдана Хмельницького 1-го ст., два польські ордени, численні медалі. У травні 1945 р. Військова Рада Групи радянських окупаційних військ у Німеччині за вміле керівництво військами нагородила І.М. Корольова іменним золотим наручним годинником.

У місті Вічуга (Івановська обл., Росія) одну з вулиць названо на честь Генерала Корольова

Прощання з ветераном відбулося в Будинку офіцерів Київського військового округу. Сюди прийшли його рідні, друзі, бойові товариші. Поховали генерала на Лук'янівському військовому кладовищі. Над могилою тричі пролунав салют як згадка про його бойові заслуги.

* * *

Через 30 років, у 1987 р., поруч із І.М. Корольовим поховали і його дружину, нашу матусю — Надію Миколаївну. На жаль, за її життя мені, старшому синові, не часто доводилося казати їй ласкаві слова. Як більшість чоловіків, я вважав, що синівська любов, глибока повага до ньеньки мають втілюватися не в словах, а у вчинках. Тепер, коли її немає поруч, залишається лише шкодувати з того, що був скупенький на зверненні до неї ласкаві слова. Хай ці рядки нариса спогадів про рідну ньеньку будуть хоча б невеликою спокутою щодо недоказаного за її життя.

КОРОЛЬОВА (РУМЯНЦЕВА)

НАДІЯ МИКОЛАЇВНА

(1904—1987)

Лук'янівське військове кладовище

Друга ділянка

РІДНА МАТИ МОЯ ...

КОРОЛЬОВА (РУМЯНЦЕВА) НАДІЯ МИКОЛАЇВНА народилася 19 вересня 1904 р. в с. Окулово Кинешемського повіту Костромської губернії в сім'ї робітників ткацької фабрики А. Коновалова. Батько Микола Миколайович працював помічником майстра, мати Ганна Йосипівна — ткалею.

Незабаром після народження дочки родина переїхала у фабричне село Бонячки, на околиці якого, у Сашинському селищі, батьки збудували власний будинок.

Він розміщувався поруч із побудованою в ті самі роки школою. Це був одноповерховий дерев'яний будинок з доволі просторими класами. Тут навчалася Надія та її брати.

Сашинське селище відділяв від основної частини села широкий яр, пологі схили якого були вкриті чагарником, а дном протікав струмок. У кінці яр перегороджувала довга дамба, якою проходила дорога до селища. До кінця дамби вона була вимощена камінням, а далі йшла вже ґрунтова дорога, яка навесні і восени перетворювалася у суцільне місиво. В самому селищі, де майже не було руху транспорту, вулиці були вкриті травою. Влітку на них мешканці випасали кіз. Вранці влітку в селищі можна було почути і ріжок пастуха, який збирав на випасання корів, яких утримували деякі мешканці. Тримали корову на своєму подвір'ї поки не підросли діти й батьки Надії. Здобуті Надією в дитячі роки трудові навички виявилися затребуваними у її подальшому дорослому житті.

Після закінчення школи Надія вирішила відразу ж влаштуватися на роботу. Громадянська війна в країні у той час вже завершилася і промислові підприємства, в тому числі ткацька фабрика, на якій працювали батьки, відновили роботу. На фабриці їй запропонували роботу у фабричному профспілковому комітеті технічним секретарем. Колеги швидко оцінили дисциплінованість нової працівниці, її організаторські здібності. Надалі вона працювала на виборній профспілковій роботі.

Тут на фабриці Надія зустріла свого майбутнього нареченого Ваню Корольова, який працював підвожчиком пряжі. Однак доля влаштувала для закоханих молодят іспит. Справа в тому, що профспілкова організація фабрики рекомендувала Івана на навчання в Іваново-Вознесенській піхотній школі, яка готувала командирів для Червоної армії. Юнак вирішив не втрачати шанс на продовження своєї освіти. Тому молодята змогли одружитися лише у 1925 р., коли Іван закінчив піхотну школу. На той час її перевели з Іванова до Орла. Івану Корольову, як кращому випускнику, надали право обрати місце своєї служби. Порадившись із нареченою, він вирішив почати командирську службу в м. Орел, отримавши призначення на посаду командира взводу у військовій частині міста.

У м. Орел пройшли перші три роки щасливого сімейного життя Надії Миколаївни. Вона раділа з того, що з перших кроків служ-

ба у чоловіка складалася вдало. Вже через два роки бездоганної служби він отримав перше підвищення у військовому званні та обійняв нову посаду. Кожен ступінь у службовому зростанні чоловіка супроводжувався переїздом до нового місця його служби. Це, звичайно, породжувало додаткові побутові та матеріальні труднощі. Однак Надія Миколаївна разом з чоловіком мужньо долала їх. В деяких місцях служби чоловіка виникали проблеми з її власним працевлаштуванням. Тому доводилося працювати на різних, зовсім не схожих посадах: бібліотекарем, технічним секретарем, завідуючою їдальнею для командного складу тощо.

Надія Миколаївна брала активну участь і в громадській роботі. На початку 1930-х років у Червоній армії почали відроджуватися популярні ще у 1920-ті роки жіночі ради військових частин. Водночас вони виявилися гостро затребуваними громадськими організаціями, які допомагали сім'ям командирів у вирішенні багатьох побутових та культурних проблем, а також в організації дозвілля та вихованні дітей.

У 1936–1938 рр. Н.М. Корольова очолювала жіночу раду навчального танкового батальйону, який розміщувався у військовому містечку поблизу м. Мінськ. У грудні 1936 р. вона її делегували на Всесоюзну нараду дружин командирів робітничо-селянської Червоної армії (РККА). Це було унікальне зібрання жінок, оскільки вперше в історії керівники великої держави — Радянського Союзу — вирішили зустрітися і обмінятися думками з приводу деяких армійських проблем не з командирами армії, а з їх дружинами. В роботі наради взяли участь керівники Комуністичної партії та Радянського уряду, зокрема Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й.В. Сталін.

Учасниці наради від Білоруського військового округу сфотографувалися разом з керівниками ВКП(б) та Радянського уряду — С.М. Буденним, К.Є. Ворошиловим, Я.Б. Гамарником, А.М. Єгоровим, В.М. Молотовим, Й.В. Сталіним. Цю історичну фотографію Надія Миколаївна дбайливо зберігала. На жаль, у 1941 р. під час евакуації сім'ї, її втратили. Кожна учасниця Всесоюзної наради перед від'їздом з Москви отримала подарунок. Надії Миколаївні подарували патефон та набір грампластинок.

Хоча праця та громадська робота займали помітне місце в житті Надії Миколаївни, головним для неї завжди залишалася родина: чоловік та діти. З перших днів сімейного життя вона оточила свого обранця повсякденною увагою, любов'ю, створюючи йому найсприятливіші умови для плідної військової служби. Чоловік мріяв мати велику дружню сім'ю. Рано пізнавши всю глибину сирітства, він хотів зробити щасливими своїх дітей. Про це мріяла й Надія Миколаївна, але перші пологи у неї виявилися передчасними і лікарям не вдалося врятувати дитину. Лише у 1930 р. на п'ятому році сімейного життя в родині з'явився первісток — син Борис. В наступні роки сім'я продовжувала збільшуватися: в 1933 р. Надія Миколаївна народила другого сина — Сергія, в 1935 р. — доньку Ніну і, нарешті, у 1939 р. другу доньку — Лідію. Мрії батьків мати велику родину втілилися.

Надія Миколаївна ніколи нікому не скаржилася на труднощі, які доводилося постійно долати її багатодітній родині. У радянські часи було заведено, що кожне нове призначення особи командного складу отримували у військових частинах, розташованих в інших місцях. Не випадково багатодітні сім'ї були серед військових винятком. Родині Корольових за перші 15 років сімейного життя (1925–1940 рр.) довелося сім разів змінювати місце проживання. Всі діти народилися у пологових будинках різних міст країни (Шуя, Нарофомінськ, Мінськ, Смоленськ). У перші десять років жити довелося у комунальних квартирах і навіть гуртожитках і службових приміщеннях без елементарних побутових умов, у кімнатах, оздоблених казенними меблями, які прикрашали жерстяні бирки з інвентарними номерами. Першу квартиру із сучасними вигодами сім'я отримала лише в 1938 р., коли голова родини отримав призначення на роботу в м. Смоленськ у штабі Білоруського військового округу. А перші власні сучасні меблі сім'я змогла придбати лише у 1946 р. вже після закінчення Великої Вітчизняної війни.

Поодинокі численні проблеми багатодітної сім'ї вирішити було б неможливо. Надійною помічницею Надії Миколаївни у незліченних домашніх справах, у догляді за малолітніми дітьми була її мати — Ганна Йосипівна, яка після виходу на пенсію переїхала жити до доньки. Пощастило Надії Миколаївні з чоловіком, який виявився турботливим батьком і всіляко сприяв створенню в сім'ї

сприятливого середовища для розвитку та виховання дітей. Він не палив, не вживав спиртних напоїв, навіть пива (табу на спиртне він вперше порушив лише під час війни, у 1941 р., коли бригада, в якій він служив, опинилася у ворожому оточенні). Витрати на тютюн та спиртне були повністю виключені із сімейного бюджету. Зате зусиллями господині та її мами святковий стіл в домі кожного разу ряснів домашньою випічкою: пирогами з різноманітними начинками, печивом, хрустами, булочками та іншими кулінарними виробами, які полюбляли діти.

Проте щасливе сімейне життя Надії Миколаївни не було безхмарним. Незабаром після народження другого сина Сергія нічна тривога у військовому містечку з гомоном, пронизливими звуковими і яскравими світовими сигналами викликала у нього перший приступ епілепсії. Такі напади частішали, вони траплялися раптово в будь-який час і за різних обставин, тому цілодобово син мав бути під наглядом дорослих. Основний тягар турбот, що виникли в сім'ї у зв'язку з тяжкою хворобою сина, припав на матір. Допомогали їй всі члени сім'ї, включаючи дітей, які знали, що потрібно зробити у випадку раптового нападу у Сергія. Лікування сина у лікарнях Мінська, Смоленська, Москви не дало бажаного ефекту. Лише у 1946 р. сина вдалося вилікувати за допомогою народної цілительки, яка жила в одному із сіл Івановської області (Росія). Вже перший візит Надії Миколаївни до неї зародив певні надії на одужання Сергія. Старенька цілителька, уважно вислухавши розповідь матері про хворобу сина, вимовила: «Падучу хворобу вилікувати можна, потрібні лише Боже слово, добрі ліки і Ваше терпіння. Через тиждень приходьте за ліками, тільки візьміть із собою кілька темних пляшок і баночки для ліків». Від грошів за візит до неї старенька рішуче відмовилася, умовляння виявилися марними. Щодо плати за ліки, вона сказала: «Якщо знайдеться у вас щось з непотрібного вам взуття, я буду вдячна вам. У мене немає в чому в негоду виходити з дому». Лікування сина розтягнулося на довгі місяці, але поступово хвороба почала відступати: спочатку напади порідшали, а потім і зовсім припинилися. Здійснилося нарешті справжнє диво: хвороба сина, яка 10 років тримала у напруженні всю сім'ю, відійшла у минуле, але, на жаль, вона залишила свій недобрий слід у розвитку Сергія. Через кілька років після одужання

сина Надія Миколаївна вирішила ще раз відвідати цілительку, яка врятувала сина, але її вже не було в живих. За «знахарство», яке в радянські часи каралося Законом, вона була позбавлена волі. Десь у в'язниці вона й загинула.

Багато переживань та хвилювань в житті Надії Миколаївни було зв'язано зі специфікою праці чоловіка — професійного військового фахівця. Найтривожнішими, а іноді трагічними для неї та всієї родини були 1930—1940-ті роки. Важко, наприклад, було пережити вісім місяців вимушеної розлуки з чоловіком у 1937 р., коли він перебував у закордонному державному відрядженні. Від'їжджаючи терміново до Москви, він нічого не міг сказати дружині про те, що його чекає. Щоб уявити глибину переживань Надії Миколаївни, досить згадати, що час відсутності чоловіка припав на часи, коли сталінські репресії досягли апогею і поширилися на армію. Лише в грудні 1937 р., коли голова сім'ї повернувся додому з орденом Червоного прапора на гімнастерці, вона дізналася, що він брав участь у громадянській війні в Іспанії.

Після повернення на Батьківщину чоловік отримав нове призначення на роботу в штаб Білоруського військового округу. Сім'я отримала довгоочікувану окрему облаштовану квартиру в м. Смоленськ, але спокійне життя продовжувалося недовго: в серпні 1939 р. чоловік отримав нове призначення у XI стрілецький корпус, який відразу після початку Другої світової війни 1-го вересня вирушив зі Смоленська на захід країни. Вже пізніше сім'я дізналася, що війська корпусу брали участь в операції із забезпечення контролю над частиною території Польщі. 17 вересня вони перетнули державний кордон і вступили до Польщі. Після офіційного приєднання частини території Польщі до Радянського Союзу, Надія Миколаївна з мамою і дітьми вирушили до м. Гродно, нового місця служби чоловіка. У 1940 р. після того, як радянські війська взяли під контроль територію Литви, яка на правах республіки була включена до складу Радянського Союзу, сім'ю чекав новий переїзд — до м. Шяуляй, де розміщувався штаб корпусу, в якому служив голова сім'ї. Всі ці численні переїзди слідом за батьком багатодітного сімейства вкрай знесли Надію Миколаївну, вона мріяла про те, що влітку наступного, 1941 року, родина зможе нарешті перепочити разом з батьком. Але ці мрії виявилися марними.

22 червня 1941 р. німецько-фашистські війська напали на Радянський Союз, розгорнувши широким фронтом наступ на країну. Рано вранці в цей день сім'я Надії Миколаївни прокинулася від пронизливого виття сирен, що сповіщали про повітряну тривогу. Ці сигнали дублювалися повідомленнями про тривогу по радіо. Нашвидку одягнувшись, не снідаючи, родина спустилася у підвальне приміщення будинку. Надія Миколаївна краще за всіх розуміла, яка смертельна небезпека нависла над її сім'єю, адже м. Шяуляй знаходилося всього за кілька десятків кілометрів від кордону, звідки німецькі війська почали наступ.

Становище сім'ї насправді було критичним. Чоловік за місяць до початку війни отримав нове призначення. Саме на 22 червня був намічений переїзд родини до м. Двінськ, де тепер служив голова сім'ї і де він отримав квартиру. Всі речі в квартирі у м. Шяуляй були упаковані у ящики, чемодани, мішки. За сім'єю в цей день мала приїхати машина.

Війна зірвала ці плани і загнала родину, здавалося, у безвихідь. Вона відразу гостро відчула відсутність її голови. Зранку з'ясувалося, що сім'ї командування корпусу вже евакуйовані з міста, а про родину свого товариша по службі при цьому забули. Сім'я його складалася тоді з семи осіб: тещі, дружини, чотирьох дітей віком від 2 до 11 років, а також ще одного підлітка — двоюрідної сестри дружини, студентки педагогічного училища, яка на запрошення рідних приїхала до них на канікули. В штабі корпусу обіцяли евакуювати родину в ешелоні, який відправлятиметься з міста в ніч на 23 червня. Становище ускладнювалося тим, що старший син Борис в цей час відпочивав у піонерському таборі, розташованому далеко від міста.

У цей складний для сім'ї час на допомогу прийшли друзі — родина земляків Соловйових. Її голова — І.Г. Соловйов, тоді секретар міського комітету КП(б) Литви, вже вранці 22 червня привіз з піонерського табору разом зі своїм сином і сина Корольових. За його ж сприяння багатодітну сім'ю включили до тих, кого слід було евакуювати з міста в першу чергу. З собою можна було взяти мінімум речей. Увесь багаж складався з кількох чемоданів, сумок з посудом та їжею, мішка з постілью. Вантажна машина доставила сім'ю на залізничний вокзал до місця посадки. Чекати її довелося

під виття сирен, що сповіщали про чергову повітряну тривогу. На щастя, німецькі літаки пролітали над містом у східному напрямку, не скидаючи бомб.

І ось, нарешті, до перону підійшов ешелон, що складався з товарних вагонів, які були на запасних путях вже завантажені біженцями та їх речами. Спеціальна команда перевіряла наповнення кожного вагону. В одному з них, де кількість від'їжджаючих була значно меншою за норму, розмістили й сім'ю Надії Миколаївни, звільнивши від багажу місце біля дверей. Після завершення ущільнення, надвечір, десь о годині 16–17, ешелон з біженцями вирушив у далекий і небезпечний шлях.

Лише після закінчення війни Надія Миколаївна дізналася про трагічні події, що сталися у Литві у ті дні. 22 червня там спалахнуло антирадянське повстання. 23 червня в містах, в тому числі Шяуляї, припинили діяльність органи радянської влади. Загони «охорони національної праці» влаштували у містах різанину єврейського населення та членів сімей радянських військовослужбовців, які не встигли виїхати з Литви. За короткий час знищили 95 % єврейського населення країни, яке століттями проживало на цій землі (це близько 200 тис. осіб!). Створений 23 червня Тимчасовий уряд Литви звернувся до населення з повідомленням про скінчення «більшовицької окупації» та відновлення незалежності Литви. При цьому висловив вдячність Німеччині за це. Однак керівництво Німеччини не збиралося надавати Литві незалежність. Як тільки війська захопили найбільші міста (Каунас — 23 червня, Вільнюс — 24 червня, Шяуляй — 25 червня), відразу ж німецьке командування наказало зняти литовські національні прапори, які вивісили повстанці по всій країні. 23 червня розпущено Тимчасовий уряд, а Литву оголошено генеральним округом, що увійшов до складу Остланд рейхскомісаріату Німеччини.

Ешелон з біженцями, в якому була і сім'я Надії Миколаївни, повільно рухався на схід, то прискорюючи рух, то на багато годин зупиняючись. Кілька разів оголошували повітряну тривогу. На щастя, цей ешелон уникнув нальотів ворожої авіації на відміну від того, який був відправлений з Шяуляя в ніч на 23 червня (в ньому й передбачалася евакуація сім'ї Надії Миколаївни). Внаслідок на-

льоту ворожої авіації серед членів сімей військовослужбовців були жертви.

Ешелон, в якому евакуювалася сім'я Надії Миколаївни, благополучно проїхав Литву, Білорусь і лише за 70 км від Смоленська на ст. Рудня відбулася його кінцева зупинка. Ешелон розвантажили, оскільки далі залізничні колії були дуже пошкоджені внаслідок нальотів ворожих літаків.

Біженців оселили в школах міста. Вони тут дізналися, що німецькі війська швидко просуваються в Білорусі, а Смоленськ та залізничні станції навколо нього систематично зазнають бомбардувань. Надія Миколаївна, як дружина військового, краще за інших зрозуміла, що дітям знову загрожує небезпека. Вона зробила все можливе для того, щоб найшвидше залишити місто, яке раптово могло стати місцем бойових дій. Вона звернулася за допомогою до начальника ст. Рудня. Вислухавши схвильовану розповідь жінки про митарства родини, він пообіцяв посприяти її виїзду з Рудні після відновлення руху. Свою обіцянку він виконав: в одному з перших ешелонів, що незабаром вирушили зі станції, була і багатодітна сім'я Корольових. Щоправда, розмістити їх в одному місці не було можливості — мати і сестру влаштували в іншому вагоні.

Ешелон повільно подолав 70 км, що залишилися до Смоленська. Місто проїжджали вночі, воно губилося у суцільній темряві. Чути було вибухи — місто, в якому сім'я щасливо прожила останні два роки перед початком Другої світової війни, зазнавало чергового нальоту ворожих літаків.

Далі дорога виявилася спокійнішою. Виття сирен і розриви бомб залишилися позаду, мати в черговий раз врятувала свою родину. А доля тих, кому не вдалося вчасно виїхати з Рудні, склалася трагічно. Після відправлення перших ешелонів станція привернула увагу німецької авіації. Бомби влучили і в два ешелони з біженцями, які чекали відправлення на залізничній колії біля молокозаводу. Це призвело до численних жертв. А за кілька днів поблизу міста розгорнулися запеклі бої. Радянські війська зробили спробу зупинити тут наступ німців на Смоленськ. Вперше в історії у боях використали найновішу зброю — гармати залпового вогню «Катюші». Однак сили сторін були не рівними — 14 липня німецькі війська захопили Рудню. В місті почалися масові розстріли населен-

ня, біженців. Всього було вбито три тисячі осіб. Їх прах спочиває у братській могилі на південній околиці села. Над нею височить пам'ятник «Скорбна мати», який нагадує нащадкам про трагедію, що сталася у м. Рудня в 1941 р.

Після Смоленська дорога для ешелону з біженцями виявилася спокійнішою. Кружним шляхом, мінаючи Москву, в'їзд до якої в той час був закритий, ешелон кілька діб просувався у напрямку відносно безпечного регіону — Поволжя. Він дійшов до тупикової станції залізниці — м. Вольськ (Саратовська обл.). Почалося розміщення прибулих біженців у містах і селах області. Родину Надії Миколаївни влаштували у робітничому селищі Базарний Карабулак.

Після багатоденної важкої подорожі діти почували себе непогано, а ось берегиня сім'ї після всіх поневірянь, що припали на її долю, опинилася на межі нервового зриву. Адже на кожній зупинці вона першою вистрибувала з незручного для посадки та висадки товарного вагону і бігла до іншого, в якому їхали діти, і лише переконавшись, що в них все гаразд, поверталася назад. Наприкінці тривалої подорожі піднятися у вагон без сторонньої допомоги їй було вже важко: її ноги, вкриті синцями та саднами, розпухли і боліли.

Опритомнювалася сім'я від усього, що їй довелося пережити, у приміщенні місцевої школи. Разом з іншими біженцями вони розмістилися у спортивному залі. Спали на підлозі. Матрацом слугувала трава, яку нарвали діти. Оскільки спочатку сон був тривожним, зранку всі прокидалися на голій підлозі. За кілька днів сім'ї надали окреме приміщення — кабінет районного агроному. З кожним днем ставало все ясніше що проживання в тимчасових приміщеннях може затягнутися надовго, адже селище було перевантажене біженцями. Сім'я опинилася і в скрутному матеріальному становищі, оскільки зв'язок з головою сім'ї був відсутній. Єдиний вихід у зміні становища Надія Миколаївна бачила у від'їзді сім'ї до м. Вічуга (Івановська обл.), де проживали численні родичі.

На шляху здійснення цих планів було чимало перешкод. По-перше, Івановська область знаходилася в той час у воєнному стані і для в'їзду на її територію потрібно було отримати дозвіл органів внутрішніх справ. По-друге, пароплави, якими можна було дістатися до області, ходили Волгою нерегулярно і були завжди переповнені. І, по-третє, для поїздки потрібна була певна сума грошей

на квитки і харчування. Всі ці складні проблеми берегиня сім'ї вирішила протягом місяця.

Відразу після приїзду до Базарного Карабулака Н.М. Корольова подала заяву з проханням дозволити родині виїхати до м. Вічуга. На прийом до начальника районного відділу внутрішніх справ (міліції) вона прийшла босоніж, бо на розпухлі ноги не можна було одягнути навіть домашні капці. Слід віддати належне шановному посадовцю: він відразу ж запропонував жінці допомогу у забезпеченні взуттям. Щодо оформлення дозволу на в'їзд до Івановської області, він пообіцяв взяти під свій контроль проходження заяви, хоча і попередив, що узгодження на обласному рівні потребує певного часу, приблизно місяць. Так воно і сталося.

Липень минув у напруженому очікуванні. Радіо щодня повідомляло нові невтішні відомості з фронтів: ворог проривався до столиці і Волги. Особливо небезпечне становище склалося на Волзі у серпні 1941 р., саме тоді, коли сім'я одержала, нарешті, дозвіл на в'їзд до м. Вічуга. Потік біженців ринув у той час вгору по Волзі, заповнюючи нечисленні пароплави, які ще виходили у чергові небезпечні рейси.

І ось прийшов довгоочікуваний день від'їзду з Базарного Карабулака. Збори були недовгими. Задовго до прибуття пароплаву сім'я вже чекала на нього біля дебаркадеру, до якого причалювали судна. Діти стійко витримували палюче сонце, чекаючи посадки. Проходила вона важко. До того ж пароплав був повністю завантажений пасажирами.

У каютах і салонах пароплава вільних місць не було, довелося розміщуватися на відкритій верхній палубі. Якщо вдень, чекаючи від'їзду, довелося страждати від нестерпної спеки, то після короткої приємної вечірньої прохолоди вночі холоднішало. Різкі перепади температури протягом подорожі діти могли б і не витримати. Треба було шукати вихід. Однак Надія Миколаївна ніяк не могла отямитися після важкої посадки: острах загубити в натовпі дітей, перенесення з місця на місце багажу зробили свою справу — нестерпно боліли голова, ноги, руки. Пересилиючи себе, вона, нарешті, піднялася і вирушила до адміністрації пароплава. Але ніхто допомогти не міг — судно було перевантажене. Залишався єдиний вихід: звернутися безпосередньо до капітана пароплава.

Зустрічі з капітаном довелося чекати довго. В суцільній темряві, коли не світилися навіть вогники бакенів, які вказують форватер річки, він сам обережно вів судно. Звернутися до нього із проханням про допомогу вдалося лише тоді, коли він на короткий час залишив рубку. Вислухавши схвильовану пасажирку та побачивши на власні очі як, щільно пригорнувшись один до одного, на палубі неподалік від рубки серед багажу сплять діти, він вимовив: «Звичайно, залишати тут дітей небезпечно, єдино можливий вихід у мене – розмістити їх у своїй каюті». Отак, завдяки доброзичливості цієї людини діти добре витримали подорож.

До річкового порту у м. Кинешма пароплав причалив у пізній час. Тепер залишалося небагато, щоб опинитися серед родичів – подолати всього близько 30 км залізницею. Проте, коли сім'я дісталася залізничного вокзалу, з'ясувалося, що єдиний пасажирський потяг вже відправлено. Вимальовувалася неприємна перспектива: майже добу провести в тісному залі вокзалу. Цього вдалося уникнути завдяки допомозі чергового по вокзалу. Побачивши митарства сім'ї, яка «застрягла» на вокзалі, він домовився, що ремонтна бригада, яка мала вранці виїхати на дрезині на лінію, візьме із собою родину біженців. Вранці вони дісталися, нарешті, кінцевого пункту подорожі – м. Вічуга.

Сім'я Надії Миколаївни знайшла притулок спочатку у її рідної тітки, пенсіонерки Єлизавети Йосипівни Простякової. Після смерті єдиного сина вона сама проживала у невеликому власному дерев'яному будинку на околиці міста. Будинок мав кімнату площею близько 20 м², майже чверть якої займала піч з припічком, що примикали до теплої кімнати господарського приміщення без вікон, яке не опалювалося. Для однієї особи і навіть невеликої сім'ї це було на той час пристойне житло, щоправда туалет знаходився у дворі. Коли ж у домі поруч із хазяйкою оселилася ще сім'я з шести осіб, всім було досить тісно. Відчули відразу й нестачу посуду та інших конче необхідних у побуті речей. Щоб готувати їжу, потрібні були дрова для печі. Вирішення всіх цих невідкладних проблем вимагало грошей, а їх у сім'ї вже не було. Позичені в перші дні після приїзду у родичів кошти витрачали на харчування. Сподіватися на швидке отримання від голови сім'ї атестату на утримання родини не доводилося, оскільки він ще навіть не знав, де знаходиться його сім'я.

Щоб матеріально забезпечити сім'ю, Надія Миколаївна влаштувалася на роботу. За 16 років її відсутності у рідному місті його старожили не забули енергійної профспілкової активістки. Їй запропонували роботу у міськвиконкомі на посаді завідуючої загальним відділом. А згодом сім'ї надали й житло. Це був дерев'яний будинок, розташований на цій самій вулиці. І хоча за площею він був навіть трохи менший від того, в якому сім'я проживала в перші місяці, але мав суттєву перевагу — це був «свій» дім. Відчула полегшення й тітка, яка гостинно прийняла своїх родичів. Для неї кількомісячне проживання разом із багатодітною сім'єю обернулося нервовим стресом.

Облаштуваючи надане житло, Надія Миколаївна виявила хист до найраціональнішої організації побуту сім'ї у невеличкому приміщенні. Замовляючи кустарні меблі в столярні, вона ретельно, до сантиметра, розрахувала їх розміри і форму. Стіл для обідів і підготовки дітей до уроків був не квадратним, а вузьким і довгастим. Готуючи уроки, діти зсували його ближче до вікон. Кухонний стіл був одночасно шафою для зберігання продуктів та посуду. За числом членів сім'ї виготовили шість табуретів. Родзинкою в цьому непримхливому наборі меблів, безумовно, було сімейне ліжко розміром 2 Ч 2 метри. Власне кажучи, це був звичайний настил з дошок збитих у щити, які укладалися на козли, встановлені по боках ліжка. Уся ця конструкція розміщувалася впритул до печі та двох стін будинку. На цьому ліжку спали троє дітей і Надія Миколаївна (спальним місцем для старшого сина і бабуні була піч). Простір під ліжком між козлами був своєрідною платтяною шафою: тут були чемодани з одягом та білизною. Меблювання житла завершила бабуля: на її прохання невістка, яка жила в її домі, повернула їй буфет (подарунок бабуні від діда на новосілля ще на початку XX ст.). В такій спартанській оселі по вул. Робітничій в будинку № 23 сім'я генерала Корольова прожила п'ять років (до весни 1946 р.), коли, нарешті, їй надали зручніше житло.

Цікаво, що коли Надію Миколаївну запитували про те, як жила її сім'я в роки тієї страшенної війни, вона відповідала: «Як і всі люди в той час — терпляче зносили тяготи заради перемоги». Вона скромно умовчувала, що в сім'ях біженців труднощів було значно більше. Тому ніколи у роки війни вона не дозволяла собі розсла-

битися, просто трохи відпочити. Скільки я пам'ятаю матір часів війни, вона завжди була в праці. Ось вона, схилившись над коритом, пере наше шмаття, або, влаштувавшись ближче до вікна, латає шкарпетки та зашиває дірки на нашій вже зношеній одежині.

Окрема сторінка в біографії Н.М. Корольової є її участь у забезпеченні сім'ї дровами для опалення будинку та приготування їжі. Традиційна у Росії російська піч, яка зігрівала і годувала родину, щоденно потребувала великої кількості дров, ціна на які на ринку була занадто високою. Надія Миколаївна знайшла вихід. У війну населення практикувало «самозаготівлю» дров. З осіб, які отримали дозвіл на заготівлю дров, формувалися бригади, що виїжджали у певне лісництво. Бригада спилувала визначені лісником дерева та обробляла їх: звільняла від гілок, розпилювала на метрові колоди, які укладала в стандартні стоси (1 на 2 метри). Заготовлені таким чином дрова після оплати можна було вивозити для користування.

У такій важкій, далеко не жіночій праці, брала активну участь і Н.М. Корольова. Перші її виїзди на заготівлю дров відбулися восени 1941 р., коли вона працювала в міськвиконкомі. Бригади, створювані з працівників апарату, мали деякі переваги: ділянку для вирубування їм надавали ближче до міста, виїжджали вони щотижня на один день (в неділю), для доставки до місця роботи і повернення додому їм надавали транспорт (вантажну машину). Після звільнення з роботи Надія Миколаївні продовжувала брати участь у «самозаготівлі» дров, хоча умови праці ускладнилися. Останній виїзд в лютому 1942 р. обернувся бідною.

Одного пізнього зимового вечора, коли молодші діти вже спали, у вікно нашого будинку хтось гучно постукав. При світлі місяця я побачив незнайому стару людину, а позаду неї — запряжену у сани коняку. «Відкривайте, я хазяйку привіз» — повідомив дідок. Я поспішив відчинити двері. Бабуля, яка теж вийшла з дому, відразу ж запитала у возія, що трапилося. «Надірвалася вона під час праці в лісі» — коротко пояснив старий. Відкинувши овчину, якою була накрита в санях мама, він допоміг їй піднятися і донести до ліжка. Далі всі турботи за хворою мамою взяла на себе бабуля. Молодших дітей, які прокинулися і з острахом мовчки стежили за всім, вона відправила спати на піч, а мені дала кілька доручень: принести з городу чистого снігу, наповнити ним грілку, розтопити піч, зігріти

воду. Підходити до місця, де вона чаклувала, бабуля заборонила, тому я мовчки сидів перед піччю, чекаючи нових доручень. Час тягнувся вкрай повільно, а голову не залишала думка: «Що з мамою?». Нарешті бабуля завершила своє чаклування і, підійшовши до мене, стиха вимовила: «Мамі вже краще, вона заснула, ти лягай спати поруч з нею, а я ще займусь білизною».

Обережно, щоб не торкнутися хворої мами, лягаю поруч з нею. Вона лежить на спині вкрита ковдрою, поверх якої лише бліде обличчя та її натружені руки. Обережно торкаюсь її руки і у відповідь на моє німе запитання відчуваю ледве помітний рух її пальців. Не відкриваючи очі, вона тихо вимовила: «Все буде гаразд». Після цих слів мама довго мовчала, а потім, відкривши очі і трохи повернувши голову у мій бік, продовжила: «Синку, якщо щось трапиться, не забувай — ти у нас старший, я сподіваюсь на тебе». З очей у мене линули сльози, я знов і знов нібито заклинання повторював мамині жє слова: «Все буде гаразд, мамо».

Хвороба мами внесла суттєві зміни у наше повсякденне життя. Виявилося, що повноцінно виконувати всю її часом непомітну працю не під силу навіть всім нам разом. У мене з'явилося нове доручення, яке досі мама не довіряла нікому, — щоденно отоварювати хлібні картки. На це доводилося витрачати багато часу, оскільки магазинів поблизу не було. Особливо важким той період виявився для бабулі — на її немолоді плечі припав основний тягар всіх хатніх справ. На щастя, все обійшлося благополучно. Всі ми раділи з того, що мати поступово одужувала.

Війна з усіма її труднощами і бідами не могла повністю викреслити з біографії Н.М. Корольової світлих сторінок. Справжнім святом для неї і всієї родини було отримання кожного нового листа з фронту. Двічі за роки війни їй та дітям пощастило зустрітися з батьком. Вперше це сталося восени 1941 р., коли батько був відряджений з фронту до Івановської області для участі у прийомі поповнення 5-го корпусу десантниками, яких готували в м. Тейково (це за 100 км від м. Вічуга, де мешкала тоді сім'я). Друга зустріч відбулася навесні 1942 р., коли війська 5-го корпусу після запеклих боїв під Москвою, в ході яких вони зазнали великих втрат, були відведені у близький тил — у м. Раменське (Московська обл.) для короткого перепочинку та поповнення особового складу. Батько

отримав дозвіл на приїзд до нього на короткий час дружини та дітей. Для них це була найрадісніша подія за всі роки війни.

Такі знакові події війни, як розгром німецьких військ під Москвою, Сталінградська битва, перехід радянських військ у наступ, позитивно впливали на людей, посилюючи їх віру в неминучий розгром ворога. Це відчувала на собі і Надія Миколаївна. У неї з'явилося своєрідне хобі: майже кожного пізнього вечора, коли її трудовий день завершувався, а молодші діти засинали, вона розкладала на підлозі велику карту Радянського Союзу і при тьмяному світлі лампочки за останніми повідомленнями Радінформбюро голкою з ниткою окреслювала зміни в лінії фронтів. Вперше вона зробила це, коли відвідувала чоловіка в м. Раменське під Москвою, щоб відзначити рубежі, з яких почався контрнаступ радянських військ під Москвою. Спостерігаючи, як старанно дружина вишиває лінію фронту, батько тоді казав: «Візьми цю карту додому, тепер тобі часто доведеться вносити зміни». Так воно і сталося. Так в родині зародилася нова традиція: наочно відмічати успіхи Радянської армії.

Я любив вечірні розмови з мамою, коли вона влаштовувалася біля карти. Закінчивши підготовку до уроків, я сідав поруч з нею і слухав її цікаві спогади про міста, в яких сім'я жила в мирні роки. Пам'ятаю, з якою радістю мама зустріла звістку про визволення м. Орел. Вранці 5 серпня після кількадечних впертих боїв війська Брянського фронту повністю звільнили місто і ще 30 близьких до нього населених пунктів. За наказом Верховного Головнокомандуючого в Москві в цей день пролунав перший салют на вшанування визволителів, м. Орел стало містом першого такого салюту. «А ти знаєш, синку, чим дороге для мене це місто? — запитала тоді мати. — Тут батько закінчив піхотну школу, тут пройшли і перші роки нашого сімейного життя».

Мати уважно спостерігала за ходом довготривалої битви за Смоленськ. Намагаючись зупинити наступ радянських військ, німці зосередили на підходах до міста величезні людські та матеріальні ресурси. Битва продовжувалася майже два місяці. 25 вересня 1943 р. Смоленськ звільнили від окупантів. Ця радісна подія викликала нову хвилю спогадів у мами, адже це було місто, в якому жила сім'я в останні роки перед війною. Тут у неї народилася молодша

дочка Лідонька, а старший син Боря пішов до 1-го класу школи, тут сім'я вперше отримала окрему простору квартиру. Згадувала мама це місто і часів важкої евакуації сім'ї, коли ешелон з біженцями повільно рухався нічним містом, яке зазнавало тоді чергового нападу ворожої авіації.

Корінний перелом у ході війни, який стався у 1943 р., відчули не лише ті, хто воював на фронтах, а й трудівники тилу, їхні діти. Піднесенню настрою людей сприяла і звістка про повне звільнення від окупантів всієї території Радянського Союзу. Для мешканців Вічуги провісником наближення перемоги у війні були і приємні міські новини тих часів: учням повернули приміщення шкіл, в яких з початку війни розміщувалися госпіталі, в школах запровадили безкоштовні сніданки, відновили роботу міський будинок піонерів та підприємства, закриті на початку війни, в тому числі розміщений на околиці Сашинського селища цегельний завод. Мешканці Вічуги вперше побачили полонених німецьких вояків, які під охороною працювали в кар'єрах цього заводу.

І ось прийшов світлий День Перемоги. Про цю довгоочікувану радісну подію наша сім'я дізналася вранці 9 травня 1945 р. Всі в домі ще спали, коли у вікно хтось постукав. Мати першою побачила сусідку в сльозах, яка радісно вигукнула: «Надю, війна скінчилась, німці здалися, по радіо тільки що про це повідомили». Ця звістка, голосно повторена мамою у відповідь на запитання бабулі: «Що, Надю, трапилось?», викликала радісний гомін дітей і сльози дорослих.

1418 днів і ночей продовжувалася виснажлива війна і весь цей час Надію Миколаївну не залишав страх за долю близьких людей, насамперед тих, хто перебував на фронті. Звільнення хоча б часткове від цього неприємного почуття було головною зміною, що сталася. Що ж до повсякденного життя, воно йшло як і раніше: кожен день був повністю завантажений турботами про дітей, троє з яких були вже школярами. Незабаром сталися довгоочікувані зміни — в липні 1945 р. родина отримала дозвіл на в'їзд до радянської окупаційної зони Німеччини, зокрема м. Галле, де служив голова сім'ї (старший син виїхав до батька на місяць раніше).

Після війни почався якісно новий етап в житті Н.М. Корольової та її сім'ї. Батьки та діти були тепер разом, це добродійно впли-

вало на кожного члена родини. Діти, оточені турботливою увагою батьків, були забезпечені повноцінним харчуванням. Докорінні зміни в умовах проживання сприяли тому, що вони швидко поздоровішали, у них зникла блідість облич, тривожність сну. У молодшого сина — Сергія, який страждав від епілепсії, порідшали напади хвороби. Нові враження від красивого старовинного міста Галле, яке не зазнало руйнувань в роки війни, витіснили з їх свідомості та пам'яті спогади про лихоліття війни.

Та й сама Надія Миколаївна відразу відчула нечуваний прилив сил, адже повернулися мирні часи з усіма їх перевагами. Разом з чоловіком вона знову тепер могла відвідувати концерти, вистави. Вперше за останні п'ять років вона оновила свій гардероб. Розширилося і коло людей, з якими вона спілкувалася. Це були не лише співпрацівники чоловіка, їх дружини та діти, а й відомі в країні особи. Серед них була Лідія Андріївна Русланова, уславлена артистка, широко відома в СРСР як талановитий виконавець російських народних пісень. Пік її популярності припав на час Великої Вітчизняної війни. У ці роки вона дала на фронтах 1120 концертів. Апофеозом перемоги добра над злом став її кількогодинний концерт разом із козачим хором на сходинах переможеного Рейхстагу 2 травня 1945 р. в день взяття Берліна. На завершальному етапі війни вона майже не залишала фронт, чому сприяло й те, що вона в той час вийшла заміж за командира 2-го гвардійського корпусу генерал-лейтенанта Героя Радянського Союзу В.М. Крюкова.

Знайомство Н.М. Корольової та Л.А. Русланової відбулося в перші місяці після війни під час прийому, який влаштував Верховний головнокомандуючий радянськими військами у Німеччині маршал Г.К. Жуков. Ініціатива знайомства належала Лідії Андріївній, увагу якої привернула струнка елегантно одягнена жінка, яка вела невимушену бесіду з оточуючими її військовими. На ній був добротно зшитий світло-сірий костюм класичного стилю. «Хто це?» — запитала вона чоловіка. «Це дружина генерала Корольова з 47-ї армії», — відповів він.

Бесіда жінок, після того, як їх познайомили, почалася з компліментів Лідії Андріївни на адресу нової знайомої за її бездоганний стиль одягу. Дізнавшись, що костюм зшитий нещодавно, вона висловила бажання познайомитися з кравцем. Бесіду жінок, яка за-

тягнулася, час від часу переривали, адже Лідія Андріївна була однією з тих знакових осіб, які були в центрі уваги учасників прийому. Наприкінці бесіди Надія Миколаївна запросила Лідію Андріївну до себе у гості.

Л.А. Русланова кілька разів приїздила до Корольових у м. Галле, вона познайомилася з їхніми дітьми. Звертаючись до гостинної господарки дому, вона казала їй: «Щаслива Ви жінка, Надію Миколаївну, у Вас стільки чудових дітей».

Лідія Андріївна виявилася цікавою співрозмовницею, вона була добре обізнаною у мистецтві. З гордістю розповідала про зібрану нею колекцію картин російських малярів, жалкувала з приводу того, що не має можливості розмістити їх для загального огляду. Полюбляла розмовляти про коштовне каміння. «Люблю я ці дрібнички, вони дарують радість», — казала вона. Про кожний свій «камінчик» вона згадувала цікаві спостереження, факти, легенди. Щиро дивувалася тому, що її нова знайома байдуже ставиться до цих прикрас. Надія Миколаївна й справді уникала прикрас, косметики. Це пояснюється її біографією: вона була у 1920-ті роки, в часи своєї юності, комсомолкою-активісткою, а їм забороняли носити будь-які прикраси (навіть обручки). Ці вкрай непопулярні серед молоді забобони згодом відмінили, але звичка обходитися без прикрас у деякого зберіглася.

Спілкування Н.М. Корольової з Л.А. Руслановою перервалося на початку 1946 р., коли після розформування 47-ї армії родина генерала Корольова виїхала з Німеччини на Батьківщину. Лише за кілька років Надія Миколаївна із сумом дізналася, як трагічно склалася доля Л.А. Русланової в 1947–1953 роках.

Події розгорталися так. Після війни популярний у народі маршал Г.К. Жуков зазнав сталінської опали. Політбюро ЦК ВКП (б) в 1947 р. скасувало його наказ про нагородження в серпні 1945 р. Л.А. Русланової орденом Вітчизняної війни. Члена військової ради генерала К.Ф. Телегіна, який разом з Г.К. Жуковим підписав цей наказ, виключили з партії, зняли з посади, а потім заарештували. Г.К. Жукова перевели на нижчу посаду, а його найближче оточення зазнало репресій. Заарештували 48 генералів, зокрема чоловіка Лідії Андріївни В.М. Ключєва. Віддали під суд і Л.А. Русланову. Їх обвинувачували у привласненні трофейного майна у великих роз-

мірах, буржуазному розкраданні і навіть в антирадянській діяльності. Л.А. Русланову засудили до ув'язнення, яке вона відбувала у Сибіру. Її звільнили лише у 1953 р., після смерті Сталіна. Вона прожила ще 20 років, виступала з концертами, але голос був вже не той. Н.М. Корольова до кінця свого життя не вірила обвинуваченням, що висували проти Л.А. Русланової, які перервали блискучу творчість актриси. Вона була впевнена в тому, що не могла бути користолюбцем людина, яка у роки війни віддала всі свої грошові збереження для придбання двох батарей «Катюш» для Червоної армії.

У післявоєнні роки у родині Н.М. Корольової виникла нова складна проблема, пов'язана з дорослішанням дітей: як забезпечити їм стабільність навчання в школі в умовах змін місць служби батька. Мати розуміла, що від вірного рішення залежить значною мірою рівень реалізації творчих здібностей її дітей. Вперше ця проблема нагадала про себе в 1945 р. Тоді молодші діти стали навчатися у радянській зоні окупації Німеччини, а старший син повернувся на Батьківщину, щоб продовжувати там навчання (старших класів в зоні тоді ще не було). У наступний, 1946–1947 навчальний рік, всі діти навчалися в одному місці – м. Вічуга, де вони проживали, чекаючи отримання батьком квартири за новим місцем його служби в Одеському військовому окрузі. В той сумний рік родина зазнала великої втрати: у семирічному віці померла улюблениця всієї сім'ї – молодша донька Лідонька. Батько, який незабаром після цієї події отримав квартиру в м. Тирасполь, вирішив негайно перевезти туди всю сім'ю. Проте болісна проблема організації навчання дітей знову нагадала про себе: старший син звернувся до батьків із проханням залишити його з бабулею в м. Вічуга до закінчення середньої школи, тобто ще на півтора роки. Після довгих роздумів батьки погодилися, хоча це рішення далось їм не просто. Лише у вересні 1948 р. сім'я знову була разом: батько, який був переведений на роботу до Києва, отримав тут простору квартиру. Старший син Борис вступив до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, а молодший син Сергій та дочка Ніна стали учнями київських шкіл. Після переведення батька до м. Львів на сімейній раді вирішили, що змінювати місце навчання дітей далі не варто, а разом проводити лише час канікул дітей та відпустки батька. Це, звичайно, дуже ускладнило життя насамперед Надії

Миколаївни, якій довелося протягом семи років (1950–1956) жити «на два дома». Труднощі, пов'язані з цим, вона особливо гостро відчула, коли у 1952 р. пішла з життя її мати — Г.Й. Румянцева, яка понад 20 років була в сім'ї її надійною помічницею.

У лютому 1957 р. Н.М. Корольова і вся її численна родина зазнали величезної втрати — після тяжкої хвороби і тривалого лікування у госпіталях Тбілісі, Москви та Києва пішов з життя її чоловік Іван Миколайович, найдорожча людина, з якою вона прожила у щасливому шлюбі та любові понад 30 років. Пережити таке горе вона змогла лише завдяки підтримці вже дорослих дітей.

Подальше своє життя Н.М. Корольова присвятила збереженню пам'яті про чоловіка, вихованню онуків. Вона завжди пишалася своїми дітьми, раділа їх успіхам, допомагала у догляді ними. Всі вони отримали вищу освіту у провідних вищих навчальних закладах Києва. Дочка стала кандидатом економічних наук, старший син — доктором історичних наук, професором.

Серцевий напад, який стався 2 листопада 1987 р., обірвав життя Н.М. Корольової. Як вона заповідала, її поховали на Лук'янівському військовому кладовищі поруч із чоловіком. Добру пам'ять про неї свято зберігають її діти, онуки та правнуки.

А час продовжує стрімко рухатися далі, даруючи людям радощі життя і разом з тим залишаючи за собою нові могильні горбики. За час, що минув після прощання з батьками, довелося не раз проводити в останній путь близьких людей. На Лук'янівському військовому кладовищі знайшла свій останній притулок моя сестра Корольова Ніна Іванівна (25.X.1935–18.VII.2011), кандидат економічних наук, науковий співробітник Національної академії наук України. На старовинному Лук'янівському цивільному кладовищі, яке отримало нині статус державного історико-меморіального заповідника, спочила вірна супутниця майже всього мого життя Римма Йосипівна (09.VII.1930–14.VII.2006), людина великої душі, яка залишила добрий слід на землі. Її життю та діяльності присвячений викладений нижче нарис.

КОРОЛЬОВА РИММА ЙОСИПІВНА (1930–2006)		
<i>Дільниця</i>	<i>Ряд</i>	<i>Місце</i>
45/2	13	5а

«СВОЄ СЕРЦЕ ВОНА ВІДДАЛА ДІТЯМ»

Ця епітафія, відображена на пам'ятнику київському дитячому лікарю **РИММІ ЙОСИПІВНІ КОРОЛЬОВІЙ**, досить точно відтворює головну рису цієї талановитої людини, яка понад 40 років свого життя віддала рятуванню дітей від хвороб. Народилася вона 9 липня 1930 р. у с. Попово Лухського р-ну Івановської обл. (Росія).

Її батько — Йосип Олександрович Зайцев (квітень 1893 — 4 січня 1949 р.) був молодшою дитиною в бідній багатодітній селянській родині (у нього було два брати і дві сестри). Йосип рано осиротів, тому з дитячих років змушений був працювати.

Зростав старанним і дбайливим хлопчиком. Не дарма першим його робочим місцем була родина місцевого вчителя, в якій йому довірили доглядати за малолітньою дитиною. Коли Йосип підріс, його віддали для навчання в іншу родину — кравця. Мине багато років і колишній малолітній учень кравця, а тепер — щасливий батько, виряджатиме на випускний вечір в школі свою молодшу доньку Римму, одягнену в сукню, пошиту його власними руками.

Мати — Олександра Іванівна Зайцева (у дівочтві — Слатінова; 6 травня 1900 — 27 листопада 1987 р.) виросла також у багатодітній селянській родині (у неї було три сестри). Вона рано осиротіла і в дитячі роки їй довелося доглядати за своєю молодшою сестрою Катюшею. Вдячна сестричка все життя ніжно називала свою старшу сестру «ненья».

Після народження другої доньки — Римми — родина залишила село і переїхала до невеликого міста Вічуги (Івановська обл.). Тут батьки влаштувалися на роботу на прядильно-ткацьку фабрику ім. В.П. Ногіна. Батько працював спочатку підмітальником, мати — весь час ткалею. Для проживання родина придбала половину дерев'яного будинку на околиці міста.

У 1948 р. Р.Й. Корольова закінчила середню школу і цього ж року вступила до педіатричного факультету Горьківського державного медичного інституту (нині — Нижегородська державна медична академія). У 1952 р., після одруження з колишнім своїм однокласником, який в той час навчався в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка, вона перевелася до Київського медичного інституту ім. О.О. Богомольця, який закінчила у 1954 р.

Свій трудовий шлях Р.Й. Корольова почала в Києві, працюючи дільничним лікарем-педіатром. Вже у перші роки роботи вона переконалася в необхідності подальшого удосконалення лікарської компетентності. У 1957 р. Римма Йосипівна вступила до клінічної ординатури Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця. Навчання вона проходила на кафедрі факультетської педіатрії під керівництвом завідувачої кафедри проф. В.Г. Балабан. Після закінчення ординатури працювала старшим інспектором-лікарем інспекції середньої медичної освіти управління навчальних закладів Міністерства охорони здоров'я України.

У травні 1962 р. здійснилася мрія Р.Й. Корольової про повернення до клінічної роботи — вона була переведена за її проханням до Українського науково-дослідного інституту охорони материнства та дитинства ім. проф. П.М. Буйко. (з 1965 р. — Київський науково-дослідний інститут педіатрії, акушерства і гінекології ім. проф. П.М. Буйко). Понад 30 років лікувальної та наукової роботи у цій авторитетній медичній установі були роками творчого зростання, неперервного удосконалення професійної майстерності Р.Й. Корольової. Роботу в інституті вона почала з посади молодшого наукового співробітника. Після захисту в 1967 р. дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата медичних наук її обрали на посаду старшого наукового співробітника.

Її дисертація, виконана під керівництвом двох відомих українських вчених — академіка АМН України О.І. Лук'янової та доктора

медичних наук Є.Ф. Шамрая, була присвячена дослідженню актуальних проблем діагностики та лікування хронічного гастриту у дітей. Р.Й. Корольова розробила комплексну методику дослідження функціонального стану шлунку з використанням найновіших інструментальних методів. Вона першою в країні застосувала біопсію для діагностики гастриту та виразки шлунку у дітей.

Талант Р.Й. Корольової як досвідченого діагноста, висококваліфікованого лікаря, вмілого організатора лікувальної справи найяскравіше розкрився під час її роботи на посаді заступника головного лікаря дитячих клінік Інституту з лікувальної роботи (1980–1986 рр.). Завдяки високій кваліфікації, виключно уважному ставленню до хворих дітей та їх батьків вона здобула глибоку повагу серед колег та всіх, хто її знав. Самовіддану працю, щире турботу про хворих дітей особливо високо оцінювали їх батьки. В сімейному архіві збереглися зворушливі листи, які отримувала лікар. Родина Тетяни Дмитренко з Маріуполя, вітаючи Р.Й. Корольову зі святом, 30 жовтня 1990 р. писала: «Завдяки Вашій чуйності та глибокому обстеженню нашої дочки Дмитренко Тетяни 10 жовтня 1989 р. їй була зроблена операція у зв'язку з непрохідністю кишечника. Зараз минув вже рік, вона почуває себе добре. Велике спасибі, що позбавили всіх нас від 13-річних мук і пошуків у встановленні точного діагнозу та лікування».

Щасливо склалося й сімейне життя Р.Й. Корольової. Її чоловіком був київський історик, педагог Б.І. Корольов. За 54 роки спільного життя вони витримали всі іспити долі, повною мірою пізнали радість взаємної любові, поваги, зворушливої турботи про дочок та онуків. Обидві дочки обрали в житті професію педагога. Старша — Лідія — кандидат біологічних наук, викладає в університеті; молодша — Тетяна — вчитель у школі. Добру пам'ять про дбайливу та завжди привітну бабусю зберігають два її онука та онучка.

Пішла з життя Р.Й. Корольова після тяжкої хвороби 14 липня 2006 р., похована на Лук'янівському цивільному кладовищі.

ЕПІЛОГ

Кожен, хто ступає на землю Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника, зустрічає кам'яний хрест, присвячений пам'яті пращурів. Він нагадує про святий обов'язок людини — вшановувати пам'ять тих, кого вже немає серед нас. Моєму поколінню довелося пережити радянські часи, коли грубо нехтувалися вікові традиції народу оточувати турботою батьківські могили. Апогеем такого ганебного ставлення до пам'яті пращурів є згаданий в романі Тетяни Малярчук «Забуття» історичний факт про знищення на Рівненщині могили відомого українського історика і політичного діяча В'ячеслава Липинського — за пляшку горілки тракторист зрівняв з землею могильний пагорбок.

Відновлення історичної пам'яті народу, яке спостерігається в наш час, супроводжується і зміною ставлення до поховань людей. Про це свідчать зміни у свідомості та поведінці значної частини молодого покоління. Це виявляється, зокрема, у ставленні молоді до зовнішнього вигляду кладовищ та інших місць поховань. Прикладів можна навести багато. Проте мене порадувало, що з'явилися довгострокові програми збереження могильних пам'яток. Так, з 2003 р. на Волині діє програма «Пам'ять без кордонів». Щорічно група молодих волинян виїздить до Польщі, де впорядковує могили співвітчизників. Молодь з Польщі, в свою чергу, приїздить до нас з тією самою метою.

Однак ще зарано ставити крапку в роботі зі збереження історичної пам'яті народу, формуванні поважного ставлення до батьківських могил. Час від часу у засобах масової інформації, на сайтах Інтернету з'являються прикрі факти, що засвідчують необхідність продовження цієї роботи.

На жаль, і сьогодні трапляються непоодинокі факти вандалізму. Неприємність трапилася у Львові, де осквернили два польські меморіали. На Вулецьких пагорбах облили червоною фарбою пам'ятник професорам університету «Львівська політехніка», яких у 1941 р. знищили гітлерівці.

Частішають глумлення і в Київському некрополі. У 2016–2017 рр. об'єктом вандалів стали пам'ятники євреям і ромам, які загинули у Бабиному Яру.

Прикрим фактом стало осквернення у 2018 р. пам'ятника на могилі видатної поетеси Лесі Українки на Байковому кладовищі. З нього зникли металеві деталі.

Біля станції метро Житомирська у Києві зруйнували пам'ятник Невідомому солдату, який у 1943 р. одним із перших увірвався на околицю міста і загинув. Особливо небезпечно, коли факти нехтування пам'яттю загиблих проводяться під політичними або ідеологічними гаслами.

Так, обурення відвідувачів Лук'янівського військового кладовища викликала аморальна акція, влаштована у грудні 2010 р. оголеними дівчатами з групи FEMEN, які під гаслом «допомоги Донбасу» відкрито демонстрували неповагу до пам'яті батьків. Вони метушливо бігали серед могил воїнів розмахуючи плакатами, а наприкінці акції влаштували колективне фотографування на фоні військових поховань. Мені особливо прикро було бачити, що таким фоном стала і могила мого батька, активного учасника визволення України від німецько-фашистських окупантів у 1943–1944 рр.

Обов'язок кожного свідомого громадянина України – не переривати копіткої роботи щодо формування у людей історичної пам'яті, зокрема поважного ставлення до могил наших пращурів. Цьому слугуватиме і моя праця, адресована всім, хто не байдужий до історії нашої країни.

Київ, 13 червня 2018 р.

ДОДАТКИ

Додаток 1

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. № 447 «Про оголошення комплексу пам'яток історії і культури Лук'янівського цивільного кладовища Державним історико-меморіальним заповідником».

***Об объявлении комплекса памятников истории и культуры
Лукьяновского гражданского кладбища в г. Киеве
государственным историко-мемориальным заповедником***

Учитывая особую ценность памятников истории и культуры Лукьяновского гражданского кладбища в г. Киеве, Кабинет Министров Украины постановляет:

1. Принять предложение Киевского городского Совета народных депутатов и городской государственной администрации, поддержанное Министерством культуры и Национальной академией наук, об объявлении комплекса памятников истории и культуры Лукьяновского гражданского кладбища государственным историко-мемориальным заповедником.

Методическое руководство работой, связанной с научными исследованиями, охраной и реставрацией памятников истории и культуры, находящихся на территории заповедника, возложить на Министерство культуры и Национальную академию наук.

Расходы заповедника финансируются за счет и в пределах средств, предусматриваемых нормативами отчислений от общегосударственных налогов и сборов в бюджет г. Киева.

2. Киевской городской государственной администрации по согласованию с Министерством культуры и Национальной академией наук:

утвердить в трехмесячный срок положение об указанном заповеднике и перечень объектов, передаваемых на его баланс;

Обеспечить изготовление до 1996 года генерального плана развития заповедника с определением его пределов, охранных зон,

а также объемов и сроков работ по реставрации, восстановлению памятников и упорядочению территории.

Премьер-министр Украины
В. Масол

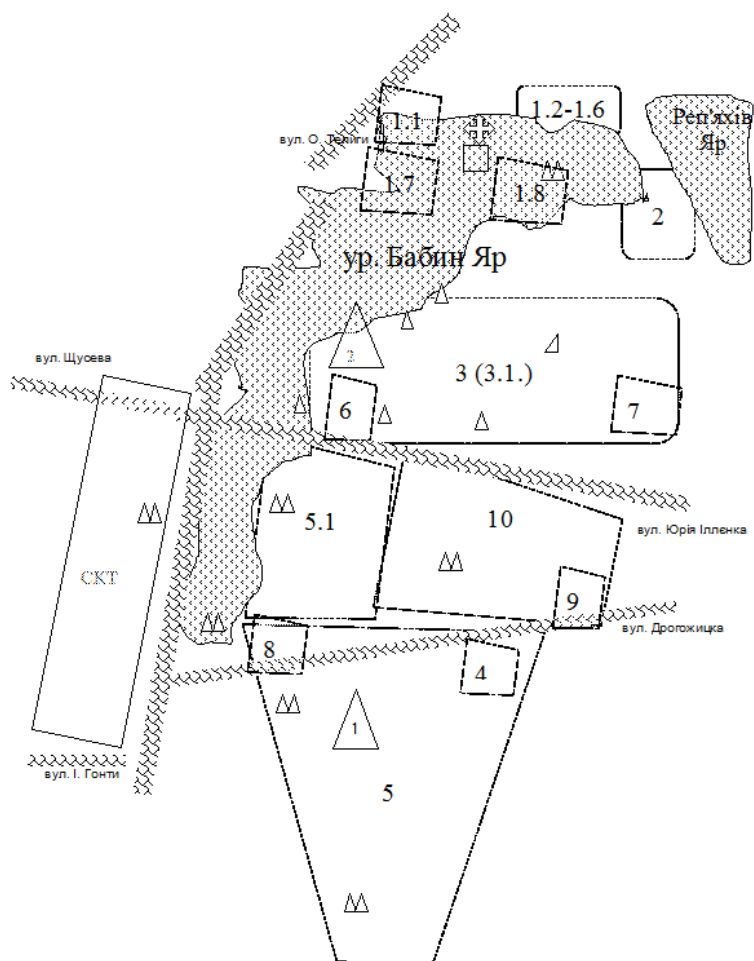
Министр Кабинета Министров Украины
И. Доценко

г. Киев, 1 июля 1994 г., № 447

Джерело: Зібрання постанов уряду України. 1994. № 10. (4 червня — 11 липня 1994 р.). С. 158.

Додаток 2

Місця масових поховань в урочищі Бабин Яр (XII–XX ст.)

Умовні позначення (межі Бабиного Яру наведено за даними аерофотозйомки у червні 1941 р.):

Межа ярів

Кирилівська церква

Межа кладовищ:

- 1 – Кирилівське кладовище
 - 1.1 – кладовище духовенства
 - 1.2 – кладовище ченців монастиря
 - 1.3 – кладовище богадільні
 - 1.4 – кладовище притулку інвалідів
 - 1.5 – кладовище лікарні
 - 1.6 – кладовище психіатричної лікарні
 - 1.7 – кладовище знаних осіб Києва (біля церкви)
 - 1.8 – кладовище мешканців Куренівки
- 2 – Копиловське кладовище
- 3 – Єврейське кладовище
 - 3.1. – поховання євреїв
- 4 – Старе Лук'янівське кладовище
- 5 – Лук'янівське цивільне кладовище
 - 5.1 – Братське кладовище
- 6 – Караїмське кладовище
- 7 – Мусульманське кладовище
- 8 – Євангелійське кладовище
- 9 – Мавританське кладовище
- 10 – Лук'янівське військове кладовище

Братські могили

Кілька братських могил

№ 1 Лук'янівський цивільний цвинтар суцільна Братська могила жертв терору 1934–1938 рр.

№ 2 Найбільша братська могила урочища

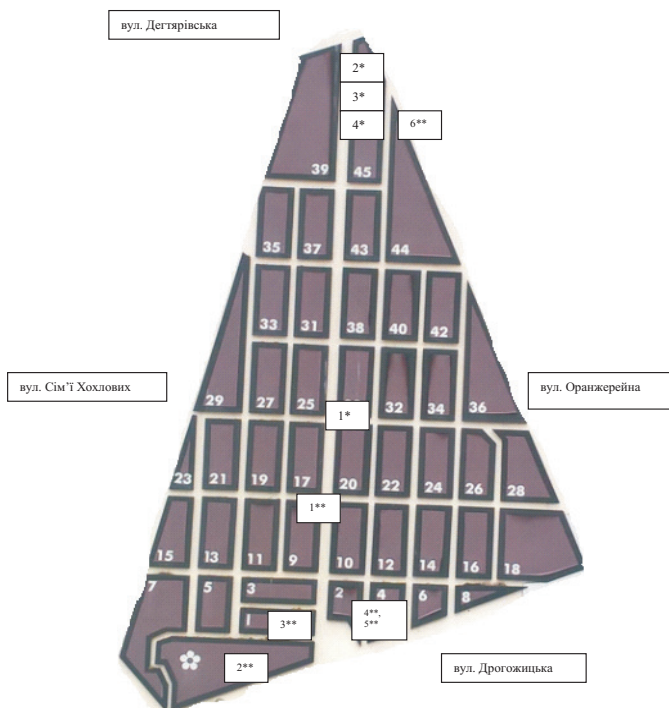
Сирецький концентраційний табір

Сучасні вулиці міста (схематично)

План-схема Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника

Умовні позначення:

Умовні позначення:

Братські могили:

1* — братська могила моряків Пінської флотилії, 1941 р. (розташована на 20 ділянці); 2* — братське поховання киян — жертв бомбардування Києва радянською авіацією 11.05.1943 р. (ділянка 45-П); 3* — братське поховання 28 осіб, діячів культури, письменників, розстріляних 15–16.12.1934 р., так звана група Григорія Косинки (місце поховання символічне, розташоване на ділянці № 7); 4* — братська могила розстріляних у 1930-ті роки священників, в тому числі могила митрополита Костянтина (Дякова) (ділянка 45-І).

Інші об'єкти заповідника:

1** — центральна алея; 2** — алея перепоховань видатних українських діячів; 3** — Церква Св. Катерини; 4** — адміністративні приміщення та музейна кімната заповідника; 5** — службові приміщення; 6** — алея почесних поховань з окремим входом на територію Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника (для учасників АТО).

Додаток 4

**Розміщення на ділянках Державного історико-меморіального
Лук'янівського заповідника поховань осіб, яким присвячені
біографічні нарис в книзі**

№ ділянки	ПІБ особи	№ ділянки	ПІБ особи
Алея почесних поховань	О. Олесь		
2	Духонін М.М.	20	Воблий К.Г.
3	Проценко Л.А.		Динник О.М.
5	Латишева К.Я. Мережинський М.І.		Корецький В.М.
9	Калинович М.Я.		Липківський В.К.
	Сольський С.М.		Мурашко О.О.
	Хрушова К.С.		Орлов О.Я.
10	Маслов С.І.		Яновський Ф.Г.
11	Ляскоронський В.Г.	21	Василенко М.П.
	Холодний М.Г.		Кашенко М.Ф.
12	Хохлов В.Г.		Наумович В.М.
13	Вотчал Є.П.		Шульгін В.Я.
	Крутьє Є.М.		Федоров М.М.
	Лур'є О.Ю.		Фомін О.В.
	Марзєєв О.М.		Данилов В.І.
	Нестеров П.М.	22	Данилевич В.Ю.
	Образцов В.П.	25	Кричевський Ф.Г.
	Пфейффер Г.В.		Плотніков В.О.
	Реформатський С.М.	26	Корольов П.Я.
	Стражеско М.Д.	30	Новицький О.П.
	Чаговець В.Ю.		Ющинський Андрій

13. III	Граве Д.О.	34	Забіяка Микола
15	Альошин П.Ф.	39	Д'яков К.Г
	Тутковський П.А.	45	Корольова Р.Й.
17	Пироговський О.С.		Румянцева Г.Й.
	Романова О.П.		

ПРО АВТОРА

КОРОЛЬОВ БОРИС ІВАНОВИЧ народився 30 червня 1930 р. у м. Шуя Івановської обл. (Росія) у родині військовослужбовця. Професійну освіту здобув у 1948–1953 рр. на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (нині – Національний університет імені Тараса Шевченка).

Після закінчення з відзнакою університету викладав у вищих навчальних закладах Києва. За роки роботи в Київському педагогічному інституті іноземних мов (нині – Національний лінгвістичний університет; 1953–1972 рр.) пройшов шлях від асистента до завідувача кафедрою. У 1972–1995 рр. працював в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка (з 1990 р. – Інститут післядипломної освіти університету), обіймаючи посади доцента, заступника директора інституту з наукової роботи, директора інституту, проректора університету. В 1995–2000 рр. – професор кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету цього ж університету. У 2000–2015 рр. – завідувач відділом інноваційної освіти, головний науковий співробітник Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.

Доктор історичних наук (1980), професор (1982), автор понад 400 праць з історії України, спеціальних історичних дисциплін, педагогіки вищої освіти. Співавтор кількох сучасних підручників для вищої школи: «Новітня історія України» / для студентів-істориків (К., 2000; 2-ге вид. К., 2002), «Історичне джерелознавство» (К., 2002; 2-ге вид. К., 2017), «Педагогіка вищої школи» (К., 2009) тощо.

Нагороджений *орденами* «Знак Пошани», «За заслуги» III ст.; *трьома медалями*; Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР та Кабінету Міністрів України. Має Почесне звання «Заслужений працівник вищої школи УРСР». Відзначений багатьма *відомчими відзнаками: знаками* Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України», «Антон Макаренко»; *медалями* Національної академії педагогічних наук України: «К.Д. Ушинський», «Григорій Сковорода» та «Володимир Мономах»; *медаллю*

та премією ім. акад. С.І. Вавилова (Всесоюзне товариство «Знання»); срібною медаллю ВДНГ СРСР; почесними знаками Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності «За розбудову освіти», «За духовне відродження нації». У 2010 р. вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України Б.І. Корольова обрано «Почесним доктором Інституту».

17 березня 2019 р. Б.І. Корольов пішов у небуття. Світла пам'ять про знаного освітянина і вченого, його ідеї і наукові здобутки не перестають бути натхненням у розбудові вітчизняної освіти і науки та повсякденному житті рідним, друзям, колегам та всім, хто знав Б.І. Корольова.

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	
ВСТУП. УРОЧИЩЕ БАБИН ЯР – ВЕЛИЧЕЗНИЙ НЕКРОПОЛЬ	
РОЗДІЛ 1. ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО З НАЙСТАРІШИХ ЛУК'ЯНІВСЬКИХ КЛАДОВИЩ	
РОЗДІЛ 2. БРАТСЬКІ ПОХОВАННЯ НА ЛУК'ЯНІВСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ КЛАДОВИЩІ	
2.1. Лук'янівський некрополь – суцільна братська могила	
2.2. Подвиг моряків-дніпровців, увінчений у граніті	
2.3. Пам'яті киян, які загинули під час нальоту авіації в ніч з 10 та 11 травня 1943 р.	
РОЗДІЛ 3. ЇХ ІМЕНА НАВІЧНО ЗАЛИШИЛИСЯ В ІСТОРІЇ КРАЇНИ. ПЕРСОНАЛЬНІ ПОХОВАННЯ У ЗАПОВІДНИКУ	
3.1. Алея перепоховань видатних українських діячів	
3.2. Персональні поховання на ділянках № 2-45	
1. Альошин Павло Федотович (1881–1961) Талановитий зодчий, творець багатьох архітектурних перлин	
2. Василенко Микола Прокопович (1886–1935) Президент Української Академії наук	
3. Воблий Костянтин Григорович (1876–1947) Фундатор Української економічно-географічної школи	
4. Вотчал Євген Пилипович (1864–1937) Засновник Української школи фізіології рослин	
5. Граве Дмитро Олександрович (1863–1939) Математик зі світовим ім'ям	
6. Данилевич Василь Юхимович (1872–1936) Закоханий в історію рідного краю	
7. Данилов Віталій Іванович (1902–1954) Основоположник досліджень у галузі рентгенографії рідини	
8. Динник Олександр Миколайович (1876–1950) Засновник української наукової школи з теорії пружності	
9. Духонін Микола Миколайович (1876–1917) Останній Верховний Головнокомандуючий Військами Росії	

10. Д'яков Костянтин Григорович (1864–1937)
Священномученик Костянтин, Митрополит Київський,
Патріарший Екзарх України.....
11. Забіяка Микола (1894–1917)
Рядовий Української національної революції 1917 р.....
12. Калинович Михайло Якович (1888–1949)
Видатний вчений-мовознавець та літературознавець
13. Кашенко Микола Феофанович (1855–1935)
Академік в багатьох галузях біології
14. Корецький Володимир Михайлович (1890–1984)
Фундатор Інституту держави і права Академії наук України.....
15. Корольов Павло Якович (1877–1929)
Батько головного конструктора космічних кораблів
16. Кричевський Федір Григорович (1879–1947)
Засновник Академії мистецтв України.....
17. Крутень Євграф Миколайович (1890–1917)
Сокіл українського неба
18. Латишева Клавдія Яківна (1897–1956)
Перша в Україні жінка, удостоєна ступеня
доктора наук з математики.....
19. Липківський Василь Костянтинович (1864–1937)
Митрополит-мученик.....
20. Лур'є Олександр Юдинович (1897–1958)
На варті материнства та дитинства.....
21. Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928)
Відомий український історик та археолог.....
22. Марзєєв Олександр Микитович (1883–1956)
Талановитий організатор санітарної справи в Україні
23. Маслов Сергій Іванович (1880–1957)
Енциклопедично обізнаний вчений
24. Мережинський Максим Іванович (1872–1939)
Талановитий хірург, вірний друг родини уславленої Лесі Українки.....
25. Мурашко Олександр Олександрович (1875–1919)
Художник, якого визнала Європа.....
26. Наумович Володимир Миколайович (1894–1918)
Шульгін Володимир Якович (1895–1918)
Луна трагедії під Крутами.....

27. Нестеров Петро Миколайович (1887-1914)
«Мертва петля» льотчика Несторова
28. Новицький Олекса Петрович (1862–1934)
Служіння мистецтву – сенс його життя.....
29. Образцов Василь Парменович (1851–1920)
Засновник Київської терапевтичної школи
30. Орлов Олександр Якович (1880–1954)
Визначний вчений-астроном.....
31. Пироговський Олександр Сидорович (1897-1943)
Секретар підпільного райкому КП(б) України.....
32. Плотніков Володимир Олександрович (1873–1947)
Засновник першого в Україні Інституту хімії.....
33. Проценко Людмила Андріївна (1927–2000)
Берегиня Київського некрополю
34. Пфейффер Георгій Васильович (1872–1946)
Математик зі світовим ім'ям
35. Реформатський Сергій Миколайович (1860–1934)
Засновник Київської школи хіміків-органіків.....
36. Сольський Стефан Михайлович (1835–1900)
Життя та праця на благо киян
37. Стражеско Микола Дмитрович (1876–1952)
Київський чарівник лікування
38. Тутковський Павло Аполлонович (1858–1930)
Один з фундаторів київської школи геологів
39. Федоров Михайло Михайлович (1867–1945)
Видатний вчений гірничої науки
40. Фомін Олександр Васильович (1867–1935)
Його ім'я навечно зв'язане з ботанічним садом
Київського університету.....
41. Холодний Микола Григорович (1882–1953)
Класик української біології
42. Хохлов Віктор Гнатович (1912–1942)
Один з керівників партійного підпілля в Києві
43. Хрущова Ксенія Іванівна (1877–1945)
Мати всесвітньо відомого політичного діяча.....
44. Чаговець Василь Юрійович (1873–1941)
Один із засновників електрофізіології.....

45 Ющинський Андрій (1898–1911)	
Міф про ритуальне вбивство в Києві і реалії історії.....	
46. Яновський Феофіл Гаврилович (1860–1928)	
Основоположник вітчизняної фтизіатрії.....	
3.3. Кенотафи на Лук'янівському заповіднику	
Романова Олександра Петрівна (1838–1900) Анастасія Київська	

РОЗДІЛ 4. ПРО СВОЄ ЗАПОВІТНЕ – ПРО НАЙДОРОЖЧИХ ДЛЯ СЕРЦЯ ЛЮДЕЙ, ЯКИХ ВЖЕ НЕМАЄ ПОРУЧ

1. Румянцева Ганна Йосипівна (1877–1952)	
Вона була втіленням спадкоємності в родині.....	
2. Корольов Іван Миколайович (1902–1957)	
Від підвожчика пряжі до генерала	
3. Корольова (Румянцева) Надія Миколаївна (1904–1987)	
Рідна мати моя.....	
4. Корольова Римма Йосипівна (1930–2006)	
Серце своє вона віддала дітям.....	

ЕПІЛОГ

ДОДАТКИ

<i>Додаток 1.</i> Постанова Кабінету Міністрів України	
від 1 липня 1994 р. № 447 «Про оголошення комплексу пам'яток	
історії і культури Лук'янівського цивільного кладовища	
Державним історико-меморіальним заповідником»	
<i>Додаток 2.</i> Місця масових поховань в урочищі	
Бабин Яр (XII–XX ст.)	
<i>Додаток 3.</i> План-схема Державного історико-меморіального	
Лук'янівського заповідника.....	
<i>Додаток 4.</i> Розміщення на ділянках Державного	
історико-меморіального Лук'янівського заповідника поховань осіб,	
яким присвячені біографічні нариси в книзі.....	
ПРО АВТОРА	

Комп'ютерна верстка та дизайн
Н.М. Іванченко

Підписано до друку 2019. Формат 60х84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура NewtonCTT.
Умов. друк. арк. Обл.-вид. арк.
Тираж прим. Зам. №

Видавництво Європейського університету

Друк: поліграфкомбінат Європейського університету
03115, Україна, Київ-115, вул. Депутатська, 15/17.
Тел./факс: +38044 503-33-96

Реєстраційне свідоцтво ДК №3833 від 14.07.2010 р.